

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY IQTISODIY FAKULTETI

“TARIX FANLARI”

KAFEDRASI

ARXEOLOGIIYA ASOSLARI

FANIDAN

MA'RUZA MATNLARI

NAMANGAN - 2014

ANNOTATSIYA

o`quv soatlari hajmi doirasida tarixning muhim qismi hisoblangan O`rta Osiyo hamda jahon arxeologiyasiga bag'ishlangan. Mazkur ma`ruza matnida berilgan mavzular uzviylik va tarixiy davriylik ketma-ketligini o`zida mukammal aks ettirib, arxeologiya fani tarixning ajralmas qismi ekanligini, vatan tarixining qadimgi davridan o`rta asrlargacha bo`lgan moddiy va ma`naviy yodgorliklar haqidagi bilimlarni qamrab olgan. Talabalarga arxeologiya fanining tadqiqot usullari, tarixiylik, ilmiylik va xolislik tamoyillari haqida ma`lumot beradi. Ma`ruza matni bakalavriat ta`lim yo`nalishining o`quv hajmi soatlariga mos keladi va me`yoriy hujjatlarga muvofiq tayyorlangan.

Tuzuvchi: o`qit.Sh.N. Nasriddinov.

Taqrizchilar: t.f.n. A. A. Erqo'ziyev, t.f.n. Z.Sh. Madrahimov.

Muqaddima

Tarixni yoritishda va o'rganishda arxeologlar olib borgan tadqiqot ishlarining ahamiyati juda kattadir. So'nggi yillar ichida jahonning, jumladan O'rta Osiyoning turli hududlarida ko'plab arxeologik kashfiyotlar qilinib, muhim ma'lumotlar to'plandi. Olimlar tomonidan topib tekshirilgan bu yangi ashyolar eng qadimgi va o'rta asrlar tarixi haqidagi bilimlarni kengaytiradi. Mazkur manba va ashyolar jahon tarixining qadimgi davr siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlari haqida to'laroq tasavvurlar hosil qilish imkonini beradi.

Jahonda ibtidoiy odamlar tarqalishi jarayonidan boshlab, xalqlarning tarixida turli xil murakkab voqealar sodir bo'lgan. Ular ibtidoiy to'da davri, ibtidoiy xo'jaliklari va mehnat qurollari, urug'chilik tuzumining vujudga kelishi, xo'jalikning ishlab chiqarish shakllariga o'tilishi, binokorlik va hunarmandchilikning rivojlanishi, ishlab chiqarishda metallning ishlatila boshlanishi, ilk shaharlar va davlatlarning tashkil topishi, antik davri, o'rta asrlar me'morchiligi va moddiy madaniyatining rivojlanishi bilan birga boshqa ko'pdan-ko'p voqealar bilan bog'liq.

Talabalar qadimgi tarixni o'rganishda qimmatli arxeologik manbalarga e'tibor berishlari lozim. Jahonda tekshirilgan barcha turdagi arxeologik yodgorliklar va ulardan topilgan moddiy manbalar, insoniyat toshdan yasagan oddiy qo'pol cho'qmordan boshlab, uzluksiz mehnat natijasida yuksak madaniyat darajasiga yetib kelishining asosiy qonuniyatlarini ochib beradilar.

Ushbu kursning asosiy maqsadi - tariximizning muhim voqealarini o'rganishda arxeologik manbalarni ahamiyatini ko'satish, jahon, jumladan O'rta Osiyo, shuningdek O'zbekiston hududida yashab o'tgan ibtidoiy odamlar, qadimgi qabilalar va xalqlarning tarixini va madaniy taraqqiyotidagi o'ziga xos tomonlari va xususiyatlarini ko'rsatib berishdir.

1-Mavzu: Arxeologiya asoslari faniga kirish (2 soat)

Reja:

1. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi.
2. Arxeologiya fanining maqsad va vazifalari.
3. Arxeologik davrlashtirish va xronologiya.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I .A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
4. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
5. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. 2-е изд. – М., 1980.
6. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
8. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
9. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
10. Мартынов А.И., Чер Я.А. Методика археологического исследования. – Л., 1989.
11. Методика полевых археологических исследований. – М., Наука, 1983.
12. Методические проблемы реконструкций в археологии и палеоэкологии. – Новосибирск, 1989.
13. Новые методы в археологических исследованиях. – М., 1963.

T a y a n c h s o ' z l a r

Arxeologiya, numizmatika, epigrafika, sfragistika, arxeologik manbalar, arxeologik yodgorliklar, arxeologik davrlashtirish, madaniy qatlam.

Arxeologiya – tarix fanining mustaqil yo'nalishi bo'lib, o'zining tadqiqot obyekti, shuningdek, ularni ochib o'rganishda maxsus uslublardan foydalaniladi. Ya'ni zamonaviy tushunchada arxeologiya ibtidoiy, antik, o'rta asrlarga oid yodgorliklarni o'rganish va qayta tiklash ishlarini olib borish tushuniladi.

Arxeologiya va tarixni bir-biridan ajratib bo'lmaydi, ikkala fanning ham maqsadi bir xil, ya'ni insoniyat tarixini o'rganishdan iborat. Mazkur sohada faoliyat yuritayotgan kishilar tarixchi va arxeolog deb yuritiladi.

Arxeologiya o'zining uzoq rivojlanish tarixiga ega. Rivojlanish tarixi bevosita insoniyat jamiyatining umumiy tarzda rivojlanib, ilm va fanning rivojlanish jarayonidagi o'zgarishlarni arxeologik topilmalar misolida ko'rish mumkin.

Arxeologiya – yosh ijtimoiy fanlardan biri bo'lsa-da, uning ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Yozma manbalardan ma'lumki, mil. avv. VI asrda Babil podshosi **Nabonid** (Nabunaid, Nabonagid, mil. avv. 555-538 yy.) saroy va ibodatxonalarining asos qismida qazuv ishlarini olib borgan. Ayni paytda **Britaniya muzeyida** Nabonid tomonidan topilgan yozuvli taxtacha saqlanmoqda.

“Arxeologiya” atamasi yozma manbalarda ilk marta yunon faylasufi **Platon** (mil. avv. 427-347 yy.) ning “**Katta Gippiy bilan suhbat**” asarida tilga olinadi. Arxeologiya ikkita qdimgi yunon so’zidan iborat bo’lib, “**arxeos**” – qadimgi, “**logos**” – fan degan ma’nomalarni anglatadi. Xuddi shunga o’xshash iborani yunon yozuvchisi **Diodor Sitsiliyskiy** (mil. avv. 80-29 yy.) ham qayd etgan. Ya’ni Troya urushigacha bolgan davr ellinlar nazarida “*Ellinlar arxeologiyasi*” hisoblangan. Diodor Sitsiliyskiyning zamondoshi **Dionisiy Galikarnasskiy** Rim tarixini *Puni urushigacha* bo’lgan davrini “*Rim arxeologiyasi*” deb atagan. “Arxeologiya” atamasini shuningek Strabon va boshqa yunon muarrixlari ham ishlatib, ularning nazarida bu atama nafaqat qadimgi, balki ibtidoiy davrni ham qamrab olgan.

Rim imperiyasining lotin mualliflari “qadimiyat” – *a n t i q u i t a t e s* - atamasini qo’llaganlar. O’rta asrlarda “arxeologiya” atamasi “qadimiyat” atamasi tomonidan siqib chiqarilib, ancha vaqtgacha (XIX asrgacha) yodga olinmaydi.

Rim imperiyasida shuningdek “a n t i q u a r i e u s” – antikvari, ya’ni qadimiyatga qiziquvchi atamasi ham qo’llanilgan. O’rta asrlarda antikvariylar jumlasiga turli qadimiy qo’lyozmalarni yig’uvchi kishilar kirgan bo’lsa, Uyg’onish davriga kelib asosan klassik madaniyat namunalarni yig’uvchilarni, ya’ni antik davr madaniyatiga qiziquvchilarni shunday ataganlar.

1767 yilda **Gettingen** universiteti prof. *Xristian Gottlib Geyni* “arxeologiya” atamasiga “**Yunon va rimliklarning qadimgi san’ati arxeologiyasi**” kursi bo’yicha ma’ruza o’qib, uni qaytadan muomalaga kiritadi. Lekin bu yunonlarning “arxeologiya” ga bergan ta’riflari singari keng qamrovli bo’lmay, faqat klassik san’at yodgorliklarini ta’riflash va klassifikatsiya qilish bilan cheklangan. XIX asr boshigacha qadimiyat bilan shug’ullanuvchilarni faqat antik madaniyat namunalari qiziqtirgan.

Shu davrdan boshlab arxeologiyaning yordamchi tarmoqlari – **numizmatika** (tangashunoslik), **epigrafika** (toshlardagi bitiklarni o’rganish), **sfragistika** (muhrlarni o’rganuvchi fan) vujudga kela boshlaydi.

Epigrafikaga qiziqish Angliyada ham yoyila boshlaydi. Bu yerda arxeologiya qirol Karl I va uning yaqinlari homiyligida boyitila boshlandi.

XVII asrning o’rtalarida Fransiyada Pomponiy Letning birinchi Antikvar akademiyasi ochiladi. Keyinchalik Qo’lyozmalar akademiyasi, Me’morchilik akademiyasi, Haykaltaroshlik va rassomchilik akademiyasi ochiladi. Bu tashkilotlar turli ekspeditsiyalar uyushtirib, topilgan materiallarni o’rganish va ularni sistemalashtirish ustida ish olib boradilar.

1733 yilda Angliyada Delitantlar jamiyati ochiladi. 1753-1756 yy. Juda ko’plab arxeologik ashyolarni qo’lga kiritgan *Britaniya muzeyi* ociladi.

1718 yilda Rossiyada *Pyotr I* boshchiligida ilk marta antikvar materiallarni izlash, to’plash va o’rganish boshlanadi. Barcha topilmalar **Kunstkameraga** joylashtirilgan. Shu davrda Sibirdagi mozor-qo’rg’onlarda qazuv ishlari olib borilib, juda ko’plab bronza va tilladan yasalgan buyumlar topiladi.

XVIII asrning oxiridan arxeologiya Rossiyada keng ko’lamda yoyila boshlanadi. Arxeologik topimalarni saqlash uchun turli ilmiy jamiyat va muzeylar tashkil etiladi (1806 yil Nikolayevoda, 1811 yil Feodeasiyada, 1825 yil Odessada, 1826 yil Kerchda).

1839 yilda Odessa tarix va qadimiyat jamiyati tashkil etilib, **1844 yildan** olib borilgan qazuv ishlarining natijalari har yili nashr etib borilgan.

Yevropa davlatlari singari Rossiya jamiyatida ham Sharqqa qiziqish ortadi. Chor hukumati a'zolari Kavkaz va O'rta Osiyo hududlarida amaliy san'at namunalari va qo'l yozma asarlarni izlash va yig'ishga qiziqish kuchayadi.

1818 yil Kunstkamera tarkibida *Osiyo muzeyi* tashkil etiladi. **1846 yil** Peterburgda arxeologiya va numizmatika jamiyati tashkil qilinib, bu jamiyat arxeologik ishlarni tashkil etish bilan shug'ullangan. **1855 yil** Peterburg universitetida *Sharq fakulteti* ochiladi. Uning birinchi dekani **Kazanbek** O'rta Osiyoda bir necha marta ekspeditsiyalar uyushtirib, qator tarixchi olimlarni yuboradi.

Turkiston o'lkasi Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach, bu yerda ham mazkur fanga qiziqish orta boshlaydi. **1895 yil 11 dekabrda** *Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi* tuziladi.

XIX asrning 80-90-yillarida mahalliy aholi orasidan ham qadimiyatga qiziquvchilar ko'payadi. Masalan, *Mirza Buxoriy Mirza Abdullo, Mirza Barat Mullaqosimov, Akram Polvon Asqarov, Muhammad Vafo, Alixo'ja Yunusov, Mirza Hakim* va boshqalar qadimgi buyumlar hamda chaqatangalarni to'plash bilan shug'ullanishgan. Bu davrda Afrosiyob, Ulug'bek rasadxonasi va Poykand xarobalarida dastlabki qazuv ishlari olib borilgan.

Keyinchalik V.L. Vyatkin Afrosiyob xarobasini (1925, 1929-30), B.P. Denike qadimgi Termizni (1926-27), M.Ye. Masson Ohangaron vodiysini (1925-28), Ayritom xarobalarini (1932-33), qadimgi Termizni (1936-38), A.Yu. Yakubovskiy Zarafshon vodiysini (1934, 1939), V.A. Shishkin Tali Barzu (1936-38) va Varaxshani (1936-39), S.P. Tolstov va Ya.G'. G'ulomov qadimgi Xorazm vohasida (1937-50), A.P. Okladnikov Teshiktosh va Machay g'orlarini (1938-39), V.V. Grigorev Qovunchitepa xarobalarini qazib o'rgandilar.

1940 yilda O'rta Osiyo Davlat universitetining Tarix fakulteti bazasida M.Ye. Massonning tashabbusi bilan O'rta Osiyo arxeologiyasi kafedrasini tashkil etiladi. Kafedra a'zolari tomonidan O'rta Osiyoning turli respublikalarida, ayniqsa Turkmaniston va O'zbekistonda keng ko'lamli qazuv ishlari olib borildi. 1963 yilda Qashqadaryo vohasining yuqori qismini tadqiq etish uchun Kesh arxeologik-topografik ekspeditsiyasi tashkil etiladi.

1970 yilda O'zR FA Arxeologiya institutining tashkil etilishi arxeologik tadqiqotlarning ko'lamini yanada kengaytirdi.

XX asr davomida butun O'rta Osiyo hududida barcha davrlarga taalluqli arxeologik yodgorliklar, qadimgi kanallar, suv o'zanlari o'rganildi.

2001 yil 24 oktabrda Termiz Arxeologiya muzeyi Termiz shahrining 2500 yilligi munosabati bilan (2 aprel 2002 yil) tashkil etildi. Ushbu muzey O'rta Osiyodagi yagona mutaxassislashtirilgan muzey hisoblanadi.

M.Ye. Massonning ta'rificha arxeologiya – tarixning bir sohasi bo'lib, kishilik jamiyati o'tmishi va faoliyatini xilma xil izlariga, aksariyat hollarda moddiy yodgorliklarga, imkoniyat bo'lgan joyda esa yozma manbalarga, til, etnografiya, geologiya, tuproqshunoslik, antropologiya, zoologiya, botanika va boshqa fanlar yutuqlariga tayanuvchi fandır.

Bizga ma'lumki, tarix fani moddiy manbalarni o'z ichiga oladi. O'tmish tarixni tiklashda qazish natijasida topilgan moddiy manbalar alohida o'rin tutadi. Moddiy manbalar madaniy qatlamlarda saqlanadi. Moddiy manbalar yozma manbalardan qadimiy bo'lib, tarixning ulkan qismini moddiy manbalar, ya'ni arxeologik topilmalar orqaligina tiklash mumkin.

Moddiy manbalarning ko'pi yer qa'rida saqlanadi. Bular – tosh qurollari, har xil mehnat qurollari, suyaklar va hakoza. Moddiy manbalar yordamida o'tmish tarixiy jarayonlari – ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy voqealari o'rganiladi.

Arxeologik manbalarni shartli ravishda 2 turga bo'lish mumkin:

1. Tabiiy manbalar inson va hayvon suyaklari, o'simliklar qoldiqlari va geologik qatlamlar bo'lib, ularni asosan zoologlar va botaniklar o'rganadi.

2. Sun'iy yoki inson tomonidan yaratilgan manbalar. Ular mehnat qurollari, yarog'-aslahalar, sopol idishlari, san'at va zeb-ziyat buyumlari, qoyatosh rasmlari, yozuv hamda uning manbalari va hakoza.

Arxeologiya insoniyatning o'tmish tarixini o'rganishda **arxeologik ekspeditsiyalar** natijasida topilgan ibtidoiy makonlar, qishloqlar, shaharlar, mudofaa va suv inshootlari, qoyatosh rasmlari hamda boshqa buyumlarga suyanib ko'radi. Arxeologik ekspeditsiyalar deyilganda viloyat, shahar, tuman, qishloq va boshqa joylarda moddiy madaniyat yodgorliklarini dala tadqiqot yo'li bilan o'rganish usuli tushuniladi.

Joylarda arxeologik ekspeditsiyalarni maxsus ilmiy tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlarining arxeologiya kafedralari, san'atshunoslik institutlari, muzeylar, shuningdek o'lkani o'rganish to'garaklari tashkil etadi.

Arxeologik ekspeditsiya va otryadlarning ish uslubi uch bosqichli bo'lib, **arxeologik qidiruv, sinov va qazish ishlarini** amalga oshirishdan iboratdir, uning vazifasi yodgorliklarning paydo bo'lgan davri, qancha yashaganligi, inqirozga yuz tutishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi.

Arxeologik qazishmalar arxeologik qidiruv va sinov natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga tayanib, mazkur joyda yodgorlikni to'liq qazib ochishdan va yodgorlik haqida xulosalar chiqarishdan iborat bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arxeologik yodgorliklarning bir qismi yer ostida va boshqa xillari yer ustidadir. Arxeolog u yoki bu yodgorliklarni qazir ekan, shubhasiz **madaniy qatlamlarga** duch keladi. **Madaniy qatlam** deyilganda insoniyatning turmushi, xo'jaligi va g'oyaviy faoliyatining izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tushuniladi. Chunonchi, g'or-makon, ochiq manzilgoh, qishloq va shahar madaniy qoldiqlarning jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda joylanishi madaniy qatlamni ifodalaydi. Bu qatlam yillar, asrlar va ming yillar osha asta-sekin vujudga keladi. Arxeologik yodgorliklar bir yoki bir necha o'n madaniy qatlamdan iborat bo'lib. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30-35 metrgacha borishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlar qancha vaqt yashaganligiga bog'liq bo'ladi. Madaniy qatlam u yoki bu yodgorlikda **shurf** tashlash, keng ko'lamdagi qazish ishlari natijasida aniqlanadi. Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida qazimoq degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deyilganda yodgorlikdagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, shurf tashlashdan asosiy maqsad madaniy qatlamni aniqlash va yodgorlik haqida dastlabki ma'lumat olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat

va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamdagi qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, insin faoliyatining izlari bo'lmagan yergacha kavlab tushiladi. Arxeologiyada u "**materik**" – *bezovta qilinmagan yer* deb ataladi.

Arxeologik yodgorliklarining bir qismi yer ostida yoki bir xillari yer ustida joylashgan bo'ladi. Demak, «arxeologik yodgorliklar», qadimgi insoniyat yashagan manzillar (qishloqlar, shaharlar) xarobalari, binolar, qoyatosh rasmlari, ibodatxonalar, sug'orish inshootlari va hokozolar bo'lib, O'rta Osiyoda asosiy qurilish materiallari qadim zamonlarda paxsa va xom g'isht bo'lganligidan makonlar, shahar va qishloqlar asrlar davomida turli hodisalarga uchrab tepaliklarga aylangan. Ularning nomlari geografik, tarixiy va hokozo ma'nolarni bildiradi (Afrosiyob, Oqtepa, Dalvarzintepa, Yerqo'rg'on). Arxeologiyada mustahkamlangan turar joylar – «shahar xarobalari»; mustahkamlanmagan qadimiy turar joylar – «qishloq xarobalari» juda qadimgi xarobalar esa «makonlar» deb ataladi. «Makonlar» shaharlardan qadimiyroq bo'ladi.

Insoniyat tarixini u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning rivojlanish bosqichlariga qarab, quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

1. Ibtidoiy davr.
2. Qadimgi dunyo.
3. O'rta asrlar.
4. Yangi davr.

Insoniyat taraqqiyotining birinchi davri ibtidoiy jamoa davri bo'lib, juda uzoq davom etgan. Bu davrda inson qiyofasi, faoliyati o'zgarib, mehnat qurollari va insonlar o'rtasidagi munosabatlar davrlar o'tishi natijasida takomillashib borgan. Ibtidoiy davr tarixi ham o'z navbatida bir necha bosqichlarga bo'linadi. Arxeologlar tomonidan mehnat qurollarining rivojlanishiga qarab o'ziga xos bir davrlashtirish qilinganki, ularga tosh, bronza va temir davrini kiritish mumkin.

Har bir davrning davom etishi turlicha bo'lgan. Masalan, tosh davri bronza davriga nisbatan juda uzoq davom etgan. 800 ming – 1 mln. yil davom etgan. Tosh davrida uzluksiz ravishda inson faoliyati natijasida tosh qurollari va ularni yasash uslubi takomillashib borgan. Tosh davri ham o'z navbatida bir necha davrga bo'linadi: paleolit (qadimgi tosh davri), mezolit (o'rta tosh davri), neolit (yangi tosh davri). Tosh va bronza davri o'rtasida o'tish davri bo'lgan-ki, misdan qilingan mehnat qurollari bilan birga tosh qurollaridan ham foydalanilgan. Bu davrni eneolit davri (mis-tosh davri) deb atalgan. Bronza olish usuli kashf qilingach, ya'ni mis va qalay qorishmasidan mehnat qurollari keng tarqalishi natijasida bronza davri boshlangan. Ayrim joylarda bu mil. avv. III ming yilliklarda, shimoliy, o'rmonli hududlarda biroz kechroq – mil. avv. II ming yillikdan boshlangan. Nihoyat, ko'plab miqdorda temir qazib olinishi va keng tarqalishi natijasida mil. avv. XIII-IX asrlarda insoniyat tarixida temir davri boshlangan. Shu tariqa arxeologik davrlashtirish asosan mehnat qurollari rivojlanishi va ularni yasash texnologiyasiga qarab amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor tarixiy taraqqiyot xususiyatiga qaratiladi. Shunga qaramay bu insoniyat taraqqiyoti qanday bo'lganligi haqida to'liq ma'lumot bermaydi.

Xronologiya arxeologiyaning asosiy qismi bo'lib, qadimdan boshlab, tarixiy jarayon, eng asosiysi insoniyat tarixini ilmiy asoslashda muhim ahamiyatga egadir. Arxeologlar xronologiyadan mutlaq to'g'ri va taxminlarga suyanib foydalanadilar. Nisbiy xronologiyada mazkur madaniyat qaysi qadimiy hududga xosligi, yodgorlikni o'rganish jarayonida qaysi biri qadimiyroq ekanligiga ahamiyat beradi. Mutlaq xronologiyada esa arxeologlar biror yilni aniqlash uchun albatta konkret manbalarga tayanadilar. Tosh davri yodgorliklarini davrlashtirishda geologik qatlam, paleontologiya va paleobotanika usullaridan keng foydalanadi. Tabiiy fanlarda ishlab chiqilgan radiokarbon davrlashtirish usuli ham keng tarqalgan. O'simlik qoldiqlari yoki hayvon suyaklarini aniqlash uchun ularga 14 ta atom og'irligidagi uglerod (C 14) tomiziladi. Bunday usulda davrlashtirishda kamdan-kam hollarda xatolik bo'ladi.

Sopol, qadimiy metall eritish va paxsa pechlarini davrlashtirishda paleomagnet usulidan keng foydalaniladi. Shuningdek, ximiyaviy va ultratovush usulidan ham keng foydalaniladi.

Shunday qilib, arxeologiya fan sifatida yosh bo'lsa-da, atama ancha qadimiydir. Turli davrlarda uni turlicha ishlatilgan. Arxeologik qazishmalar ham juda qadim zamonlardan buyon o'tkazilib kelinmoqda va ko'plab yutuqlarga erishilmoqda.

Xulosa qilib arxeologiya fanining ochilmagan jihatlari, o'rganilmagan qirralarini o'rganishda alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash mumkin.

2-Mavzu : O'zbekistonda arxeologiya fanining paydo bo'lishi va taraqqiyot bosqichlari.

Reja :

1. Chor Rossiyasi va sovet xukmronligi davrida O'zbekistonda arxeologiya fani .
- 2 . Mustaqillik yillarida arxeologiya fani taraqqiyoti .
3. O'zbekistonda arxeologiya faniga hissa qo'shgan olimlar .
4. Shaharlarning yubiley tantanalari .

Adabiyotlar:

- 1 . O'zbekiston tarixi jurnali Toshkent 2003 – yil , 4 son.
- 2 . Ahmadali Asqarovning ilmiy va pedagogik faoliyati. Toshkent-Samarqand 2005.
- 3 . Fan va Turmush jirnali Toshkent 2006 – yil . 5 – 6 sonlari.
- 4 . O'zbekiston tarixi jurnali Toshkent 2001 – yil , 4 son.
- 5 . www.ziyo.net – internet saytlaridan foydalanildi.

Tarix taqozosi shunday bo'ldiki , O'rta Osiyo mintaqasida markaziy o'rinni egallovchi O'zbekiston hududi qadim zamonlardan boshlab , o'troq dehqonchilik va ularning chorvador ko'chmanchilar madaniyati bilan o'zaro tasirga kirishi jarayoni yuz bergan makonga aylandi . Mazkur sivilizatsiyasining moddiy yodgorliklarini o'zbek tuprog'i o'z bag'rida saqlab kelyapti .

O'zbekiston arxeologiyasini o'rganish davri 3 ga bo'linadi .

1 . Rossiya mustamlakasi davri .

2 .Sovet hukmronligi davri .

3 . O'zbekiston mustaqilligi davri .

Rossiya mustamlakasi davrining I bosqichi 1819 – yilda kapitan Muravyov boshchiligidagi arxeologik ekspeditsiyaning yuborilishi bilan bog'liq . Bu ekspeditsiya Xiva xonligi hududidagi turli xil arxeologik yodgorliklarni ro'yxatga oladi . U o'zining ilmiy xulosalarini fransuz , ingliz va nemis tillariga tarjima qilib , bu ilmiy xulosalarga tayangan holda 1 – bo'lib O'zbekiston hududida ibtidoiy odamlar yashaganligi haqida fikr yuritadi .

II bosqich XIX asrning II yarmida boshlangan . Bu davrda Bartold , Jukovskiy , Veselovskiy kabi sharqshunos olimlar , Pun , Lerx , Vyatkin , Paslavskiy , Postroumov va boshqa havaskorlarning O'rta Osiyo arxeologiyasi va tarixini o'rganishga xizmatlari katta bo'ldi .

III bosqich Turkiston havaskor arxeologlar to'garagining tuzilishi bilan bog'liq . 1895 – yilda Bartold tomonidan to'garak tashkil etilgan . 1895 – yilda Astroumov rahbarligida Muzey tashkil etiladi . O'zbekiston arxeologiya havaskorlar to'garagi Bartold boshchiligidagi tashkil etilgan .

II bosqich ham 3 davrga bo'lib o'rganiladi :

1). 1917 – 1938 – yillarda davom etgan . 1918 – yilda Moddiy madaniyat tarixi va Rossiya akademiyasi tuzildi . Unga barcha arxeologik , san'at , madaniyat va memorchilik yodgorliklarini hisobga olib ularni davlat himoyasiga olish vazifasi qo'yildi . Arxeologik tadqiqotlarni kengaytirish maqsadida O'rta Osiyo hududida 5 ta ekspeditsiya tashkil etiladi .

1. 1936 – yilda Masson boshchiligidagi Termiz arxeologik ekspeditsiyasi;

2. 1937 – yilda Bernshtam boshchiligidagi yettisuv arxeologik ekspeditsiyasi;

3. 1937 – yilda Tolstov rahbarligidagi Xorazm ekspeditsiyasi;

4. 1937 – yilda Masson rahbarligidagi Farg'ona arxeologik ekspeditsiyasi;

5. 1937 – yilda Shishkin rahbarligidagi quyi Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasi;

2). Ikkinchi bosqichda O'zbekiston hududida arxeologik tadqiqotlar anchagina rivojlandi . Unda sobiq SSR fanlar akademiyasining O'rta Osiyo respublikalaridagi filiallari , Leningrad va Moskvadagi ilmiy tashkilotlar , moddiy madaniyat tarixi akademiyasi , sharq madaniyati muzeyi kabi tashkilotlar O'zbekiston hududida arxeologik tadqiqotlarni olib bora boshladi . 1939 – yildan boshlab fanlar akademiyasi tashkil topgan .

3). Uchinchi bosqich 1945 – yildan keyingi davrlarni o'z ichiga oladi . Bu davrda yuqoridagi ekspeditsiyalar tarkibiga o'zgartirish kiritildi . Yettisuv ekspeditsiyasina - 1944 – 1949 – yillarda Tyanshan Oliy ekspeditsiyasi , 1951 – 1955 – yillarda esa Qirg'iziston arxeologik etnografik ekspeditsiyasi davom ettiradi . 1946 – 1952 – yillarda Farg'ona arxeologiyasini Bernshtant rahbarligida Pomir oloy va Pomir Farg'ona ekspeditsiyalarini o'rgandi 1970 – yilda Farg'ona ekspeditsiyasi tashkilotildi .

O'zbekistonda arxeologiya fani eng yosh ilmiy sohalardan biridir . Shuni qayd etish lozimki , o'lkani tadqiq etishga oid birinchi qadamlar XIX asrning oxiridan boshlab qo'yilgan edi . Avval bu ish bilan havaskor o'lkashunoslar va kalleksionerlar shug'ullanganlar . Faqat 1 marta , 1884-yilda bu yerda markazdan

arxeolog olim N . I . Veselovskiy boshchiligidagi arxeologiya hay'ati yuborilgan edi . Ammo bu hay'at Osiyoning xom g'ishtlardan barpo etilgan murakkab inshootlarida qazish ishlari olib borishga tayyor emas edi va u qadimgi tarixning Afrosiyob qal'asidek nodir yodgorligi (qadimgi Samarqand) haqida salbiy taqrizni taqdim etdi . Ko'hna yodgorliklarning haqiqiy qiymati va ahamiyatini ko'rsatib bergan asosiy ishlar esa Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi (THAT , 1895) V . L . Vyatkin , E . T . Smirnov , M . S . Andrev , N . G . Mallinskiy , A . A . Divayev va boshqalarning faoliyati bilan bog'liq .

Taniqli rus sharqshunosi V . V . Bartold o'lkani o'rganish ishqibozlari va havaskorlarning faoliyatlarini qo'llab quvvatladi . Biroq bu asosan , mutaxassis bo'lmagan , yolg'iz kishilarning say harakatlari edi . Ko'plab qadimgi yodgorliklar osori atiqalar bilan savdo qiluvchi savdogarlar tomonidan talon – taroj qilindi va chet – ellarga sotib yuborildi . Ko'hna obidalarning vayron qilinishi ko'p hollarda mustamlakachi mamuriyat tomonidan ham rag'batlantirar edi . Ularning bu sohada tutgan yo'li general gubernator Samsonovning quyidagi so'zlarida ham yaqqol o'z ifodasini topgan : “Rossiya davlatchiligi nuqtai nazaridan , ushbu qadimgi obidalarning tezroq buzulib ketgani yaxshi bo'lar edi” .

XIX asrning II yarmi – XX asrga kelib mahalliy ziyolilardan havaskor o'lkashunoslar yetishib chiqa boshladi . Ular o'z madaniyati yodgorliklarining katta ahamiyatga ega ekanligi haqidagi g'oya tobora katta ishonch bilan qarab , uni saqlash va ommalashtirish ishiga butun kuch – g'ayratlarini sarfladilar .

Manashunday kishilar sirasiga Akrom Asqarov , Mirza Buxiriy , Abdurahmon , Abu Said mahzum , Sattorxon Abdulg'afforov kabi ayrim ziyolilar faqat ko'hna yodgorliklar , shu jumladan , tangalarni to'plash bilan cheklanmasdan Rossiya imperiyasining ilmiy hayotida ham o'ziga xos tarzda ishtirok etdilar .

Masalan Sattorxon Rossiyaning ko'zga ko'ringan sharqshunoslarning (Vasilev , Grigorev , Rozen , Lerz va hokazo) tashabbusi bilan 1876–yilda Peterburgda bo'lib o'tgan sharqshunoslarning III xalqaro sezdigacha taklif etilgan Turkiston delegatsiyasiga rahbarlik qildi¹. Akrom Asqarov arxeologiya fani yutuqlariga ko'mak berganligi uchun rus arxeologiya jamiyatining kumush medali bilan taqdirlandi .

Turkiston o'lkasining mustamlakachi mamuriyati begona xalqlar vakillarining davlat xizmatida yuqori o'rinlarni egallashga gar tomonlama to'sqinlik ko'rsayotgan bir paytda , fan , Sattorxon qayd etib o'tganidek , “turli dindagi , turli elatlarga mansub kishilarni yaqinlashtirdi” .

Qadimgi madaniyat yodgorliklarini tadqiq etish va muhofaza qilishda yangi bosqich XX asrning 20 – yillaridan boshlandi . Manashu davrda sovet hokimiyati tomonidan o'tkazilgan milliy chegaralash natijasida tuzilgan O'rta Osiyo respublikalari hududida bir qator arxeologik ishlar amalgam oshirildi . Ular jumlasidan , samarqandlik mahalliy havaskor o'lkashunos , sharq qo'lyozmalarining bilimdoni Vyatkin olib brogan qazish ishlarini aytib o'tish mumkin . U o'z arxeologik izlanishlarini XX asrning boshlarida Afrosiyob qal'asida (qadimgi Samarqand) boshlagan edi . Bu qazishlarni u 1925 , 1929 –

¹ Лунин Б . В . Совет из прошло // Звезда Востока 1990 . №6 . С . 125 – 134 .

1930 – yillarda davom ettiradi .1925 – 1928 – yillarda Masson Ohangaron vodiysida 1 – arxeologik marshrutlarni hamda To’ytepa yaqinida qazishmalarni , Keyinchalik esa Termiz atrofidagi Ayritom qal’asidagi qazishmalarni amalga oshirdi . 1943 – yilda A . YU . Yakubovskiy boshchiligida Zarafshon ekspeditsiyasi tashkil etildi . Unda o’z –o’zidan yetishgan arxeolog Turdi Mirg’iyosof faol ishtirok etdi , so’ngra u respublika tarix muzeyida arxeologiya bo’limini tashkil qildi . Biroq , 30 – yillarning o’rtalariga qadar hali endigina tug’ilib kelayotgan qadimshunoslik fanida tarixiy jarayonning sanasini belgilash masalalarida idealistik tasavvurlar humdorlik qilar , topilmalarga ham ashyoviy nuqtai nazardan yondashilar edi .

Faqat , 1935 – yildan boshlab o’rta osiyo arxeologiyasi rivojlanishida chinakam ilmiy yuksalish boshlandi va u eng avvalo tadqiqotlar olib borilayotgan hududlardagi ishlar miqyosini kengayishida , qo’yilayotgan vazifalarning ulkanligi va erishilgan natijalarning salmoqli ekanligida o’z ifodasini topdi² . Eng asosiysi , tadqiqotlar sifat jihatdan yanada yuksakroq saviyaga ko’tarildi va o’z mohiyatiga ko’ra , o’lkashunoslik doirasidan chiqib , multidistiplinar majmuaviy ekspeditsiyalarni tashkil etish tomon qo’yilgan qadam bo’ldi .

1936 – yilda Tolstovning Yahyo G’ulomov faol ishtirok etgan Xorazm ekspeditsiyasining keng miqyosdagi ishlari asta – sekin fan olamiga qadimgi Xorazmning dehqonlari va ko’chmanchilarining hayratomuz sivilizatsiyasini ochib berdi . Masson boshchiligidagi Termiz arxeologik majmuaviy ekspeditsiyasi (TAME 1938 - 1940) O’zbekiston janubidagi katta hududni qamrab oldi va paleolit davridan to o’rta asrlargacha bo’lgan davrga mansub yangi yodgorliklarni aniqladi . Birinchi marta tosh asri odami hayotning izlari topildi. Okladnikov Teshiktosh g’oridan neandertal odamning jasadini topdi .

TAME tomonidan olib borilgan ishlar yuksak rivojlangan san’atga va shahar qurish an’analariga ega bo’lgan qadimgi Baqriyaning ellinlashgan madaniyati ustidagi pardani ochib berdi . Moddiy madaniyat va san’atning noyob yodgorliklari milodning I – II asrlariga mansub Ayritom haykaltaroshlik frizidir . XII asrga mansub Termiz hukmdorlari saroyining xarobasi topildi . Turli davrlarga mansub ashyoviy materiallarning butun majmuasi O’rta Osiyo tarixini antic davrdan boshlab davrlashtirishi imkonini berdi . Garchi , davrlashtirish go’yo O’rta Osiyo quldorlik formatsiyasining ochilishi bilan bog’liq ravishda marksistik formatsiyali sxemaga asoslangan bo’lsada , unda 1 – marta tarixning eng qadimgi bosqichlari o’z aksini topdi . Arxeologiya va san’at tarixining rivojlanishida Shishkin tomonidan Varaxsha qal’asidagi saroy xarobalarida olib borilgan qazishlar (1937 – 1939) muhim ahamiyatga ega bo’ldi . Bu yerda 1 – marta asrlar davomida unitilib ketgan devoriy tasvirlar san’ati namunalari topildi . Ularda so’g’liklarning arab istilosidan oldingi hayotidan olingan real ko’rinishlar va mifologiyaga oid tasvirlar aks ettirilgan edi . Ularning ochilishi mazkur san’atning keyinchalik O’zbekistonning ko’plab mintaqalarida topilgan namunalarning dastlabkisi bo’ldi . Yirik arrigatsi obyektlari - katta Farg’ona kanali(Masson , Yahyo G’ulomov , Jukov va boshqalar - 1939), Toshkent kanali (Terenotkin , Voronets - 1940) ,

² Масон М . Е . Краткий очерк изучения средний Азии в археологическом отношении// Труды САГУ .

Kattaqo'rg'on suv ombori (Shishkin , Suxarev - 1940) qurilishi davomida olib borilgan arxeologik kuzatishlar tufayli qimmatli natijalar qo'lga kiritildi . Grigorev tomonidan Sirdaryo bo'yi mintaqasi va Keles cho'lini tadqiq etish natijasida ham muhim xulosalar olindi . II jahon urushi yillarida yirik majmuaviy ekspeditsiyalar faoliyati deyarli to'xtab qoldi , ammo arxeologik ishlar davom ettirildi . 1942 – yilda Yahyo G'ulomov , Gerasimov Shimoliy Toshkent kanali qurilishida arxeologik kuzatishlar olib bordilar . Shishkin va Nilsen Buxoro vohasida qazish ishlarini amalga oshirdilar .

Biz bu o'rinda faqat O'rta Osiyo Tarixini qadimgi sharq madaniyatidan ajralmas ekanligini 1 – marta ko'rsatib berib qolmay , balki bu mintaqa hududi uning qoloq periferiyasi emasligini , yorqin o'ziga xoslikka ega ekanligini ko'rsatib bergan asosiy tadqiqotlarni qayd etdik .

Urush yillarida O'rta Osiyo arxeologiyasining ko'plab masalalarini yoritib borishda Moskva , Leningrad va boshqa ilmiy markazlardan evakuatsiya qilingan taniqli olimlar ishtirok etdilar . Bu davrda Toshkentda S . P . Tolstov doctorlik disertatsiyasini , Yahyo G'ulomov va Shishkin nomzodlik disertatsiyalarini himoya qildilar . Shunday qilib , tarix va arxeologiya instituti tashkil etulgunga qadar O'zbekistonda arxeologiyaning mazkur institute dargohida asosiy ilmiy yo'nalishlardan biri sifatidagi o'rinni oldindan belgilab bergan ulkan arxeologik material , dala tadqiqotlari tajribasi to'plangan edi . 1930 – 1940 – yillardagi ekspeditsiyalar tarkibida arxeologiya sohasi olimlarining asosiy o'zagi shakllandi , tadqiqotlar metodikasi sayqallashtirildi . 1 – mutaxasislarning ushbu turkumi garchi , urush yillarida bir qator mutaxasislarni yo'qotgan bo'lsada (Grigorev , Suxarev) , keyinchalik , 40 – yillarda paydo bo'lgan va respublikadagi arxeologik izlanishlarning asosiy og'irligini o'z zimmasiga olgan ilmiy tadqiqot mussalarining tayanchi bo'ldi . 1940 – yilda O'rta Osiyo davlat universitetida arxeologiya kafedrasi tashkil etildi va unga Masson rahbarlik qildi . Uning vazifasi yangi arxeolog kadrlarni yetishtirishdan iborat edi . Zero , katta ekspeditsiyalarni tashkil etishda bunday mutaxasislarning yetishmasligi , ayniqsa , yaqqol sezilib qolgan edi . Kafedraning Albaum , Ilhomova , Levinna – Bulatova , Obelchenko singari bitiruvchilari respublikaning shakllanib bo'lgan tadqiqotchilari safini to'ldirdilar .

1943 – yilda yagona fan markazining tuzulishi bilan metodologik yondashuvlar va kadrlar tanlashda chinakam sifat o'zgarishlari boshlandi . Bu fan markazi O'zbekiston Fanlar akademiyasi edi . Shu paytdan boshlab , respublikaning yosh Fanlar Akademiyasi O'zbekistonning ilmiy nazariy muammolarini ishlab chiqishda , yirik majmuaviy ekspeditsiyalarni tashkil etishda yetakchi rol o'ynay boshladi . O'sha yilning o'zida uning tarkibida Tarix va arxeologiya instituti tashkil etildi . uning ikki bo'linmasi – Y.G'.G'ulomov boshchilik qilgn qadimgi va o'rta asrlar tarixi bo'limi va shu bo'lim tarkibiga kiruvchi , V.A. Shishkin rahbarlik qlayotgan arxeologiya sektori respublikada keng miqyosli arxeologik tadqiqotlarni tashkil etdilar hamda moddiy madaniyatni o'rganish uchun yosh mutasassis kadrlar yurishtirish borasidagi ishlarni amalga oshirdilar .

Yahyo G'luomovich G'ulomov birinchi mutaxassis arxeolog bolib , uning ilmiy faoliyati 1933 yilda O'zbekiston qadimiyat va san'at yodgorliklarini muhofaza

qilish qo'mitasida boshlangan edi . so'ngra u SSSR fanlar akademiyasining O'zbekiston fillialida bo'lim boshlig'I bo'lib ishladi . 1956 yilda Yahyo G'ulomov O'zbekiston fanlar akademiyasining muxbir a'zosi , 1966 yilda esa haqiqiy a'zosi etib saylandi . tarix va arxeologiya institutining bo'lim bo'lim boshlig'I lavozimida u umrining oxiriga qadar(1977) ishladi . Respublikada arxeologiya sohasidagi barcha tashabbuslar , ekspeditsiyalarda va razvedkalarda ishtirok etishlar unung nomi bilan bog'liq . Institutda u ikkita asosiy ilmiy yo'nalishga rahbarlik qildi :

1.Tosh asri va bronza davri madaniyatlarini o'rganish

2.O'rta Osiyoda irrigatsiya va dehqonchilik tarixini o'rganish.

Bu sohaga u o'zining beqiyos ulkan shaxsiyu hissasini qo'shdi. Uning qadimiy irrigatsiyani va yerdan foydalanishni o'rganish sohasidagi tadqiqotlarining natijalari , Zarafshon , Qashqadaryo kabi qadimgi suv manbalarining rejimini tadqiqot etishga oid xlosalari "o'z qimmatiga ko'ra tengi bo'lmagan , asos soluvchi" natijalar sifatida baholandi³ .

Vasiliy Afanas'evich Shishkin ma'lumotiga ko'ra sharqshunos , o'z ilmiy faoliyatni 1926 yilda O'rta Osiyo qadimiyat va san'at yogorliklarini o'rganish va muhofaza qilish qo'mitasining xodimi sifatida boshlagan. Keinchalik O'zbekiston qadimiyat va san'at yodgorliklarini o'rganish va muhofaza qilish qo'mitasida o'z ishini arxeologik va tarixiy arxeologik yo'nalishdagi dala tadqiqotlari bilan birga qo'shib olib brogan holda faoliyat ko'rsatdi (Buoro va Qashqadaryo viloyatlarida, Farg'ona vodiysida). 1943 yildan boshlab u yirik ilmiy ekspeditsiyalarda (Zarafshon, Termiz, Poykent) va Samarqanddagi Go'ri Amir maqbarasidagi Temur va Temuriylar qabrini o'rganishda ishtirok etdi (1941 Varaxshadagi Alibasterdan yasalgan haykalni va deviriy tasvirlarni topganligi unga shuhrat keltirdoi (1937) . Institut tshkl etilganidan so'ng Shishkin u yerda katta ilmiy xodim sifatida o'z faoliyatini boshladi va umrining oxiriga qadar (1966) Sektor boshlig'I bo'ldi . 1966 yil fevral oylarida u fanlar akademiyasining muxbir a'zosi etib sayandi⁴ .

Tarix va arxeologiya institutida Olim qadimgi shaharlar va qishloq manzillari va qadimgi hamda o'rta asr davriga oid maqbaralarni o'rganish ishiga rahbarlik qildi.

Yahyo G'ulomov va V. A. SHishkin boshchiligida O'zbekiston arxeologiya ekspeditsiyasining ko'p sonli otryadlari Zarafshonning quyi oqimida, Samarqand mintaqasida, Farg'ona vodiysida vaToshkent vohasida , shuningdek , yangi o'zlashtrilayotgan yerlarda , irrigatsiya qurilishlari zonalarida , Chimqo'rg'on , Janubiy surxon va Tuya bo'g'iz suv omborlari , chorvoq ges qurilishida , Amu – buxoro va Amu – qarshi kanallari ,keyinchalik esa Markaziy Farg'ona kanali trassasida dala ishlarini olib bordilar² .

Yildan – yilga institut arxeolog tadqiqotchilari oldida ulkan vazifalar , shu jumladan , ibtidoiy jamiyat , antik va o'rta asrlar davrlarida oid yodgorliklarni , qadimgi irrigatsiya inshootlarini, shaharlar va qishloq manzilgohlari tarixini o'rganish vazifalari qo'yila boshlandi .

³ Лунин Б . К . Яхя Гулямов . Ташкент . 1976 . С . 6 .

⁴ Его же . О Деятелях общественных наук Узбекистана . Ташкент . 1977 . С . 305 .

² Гулямов Общественный науки в Узбекистане . 1967 .№11 . С . 46 .

Dastlabki paytlarda xususan , 50 – yillarda tosh asri va bronza davrini o'rganish muammosi qo'yildi . Bu vaqtga kelib , ibtidoiy odamning Teshiktosh , Omonqo'ton g'orlari singari bir qator manzillari topilgan va ular O'zbekiston tuprog'ining insoniyat ajdodlarining beshigi bo'lganligini , ilmiy izlanishlar uchun muhim ahamiyat kasb etishini yaqqol ko'rsatgan edi . Biroq , ayni paytda anashu uzoq o'tmish davrini tadqiq etish uchun mutaxassis kadrlarni yetishmasligi sezildi . Yahyo G'ulomovning tashabbusi bilan institutning bir guruh aspirantlari sobiq ittifoqning Markaziy shaharlarida (asosan Leningradda) tosh va bronza davrining tadqiqotchilari bo'lgan yirik olimlar rahbarligida maxsus tayyorgarlikdan o'tdi . Natijada institut ilmiy jamoasiga yosh mutaxassislar oqimi kelib qo'shildi(Islomov , Qosimov , Sulaymonov , Mirsoatov , Rahimov , Asqarov , shuningdek , numizmat va sharqshunoslar Ishoqov , Ernazarova) . Eng qadimgi hayot ildizlarini qidirishga qaratilgan muntazam izlanishlar natijasida respublika hududida tosh asri odamining g'orlardagi va ochiq yerlardagi bir qator manzillari topildi . Ular orasidagi Bo'zsuvdagi (Toshkent atrofida) paleolit davriga oid manzil , Chirchiqning yuqori oqimidagi Xo'jakent va Obirahmat g'orlari , Ohangaron vodiysidagi ko'p qatlamli Ko'lbo'loq manzili bor edi . Ularni tadqiq etish (Sulaymonov , Qosimov) shuni ko'rsatdiki , O'zbekistonning tog'li tumanlarida quyi paleolit davridayoq , yani bundan 600 – 700 ming yil ilgari ibtidoiy ovchilik va termachilik yashagan va bu hudud odamning jismoniy rivojlanishining ilk bosqichidagi yashash zonasi – bepoyon Yevroosiyo zonasi tarkibiga kirgan . O'zbekiston hududida ibtidoiy madaniyatlar evalutsiyasining uzluksizligi borasida janubiy Farg'ona g'orlaridagi , Surxondaryodagi Machay , Obishir , Toshkentdagi Qo'shilishi , singari o'rta , yuqori paleolit va mezolit davrlariga mansub manzilgohlarning ochilishi va o'rganilishi guvohlik beradi . Shuningdek , tosh asriga mansub chaqmoqtosh ustaxonalari va ibtidoiy san'atning ko'plab namunalari ham topildi . Zarautsoy , Taketosh , Porongunsoy , Sarmish daralarida tadqiqotchilar ko'z oldida noyob “rasmlar galeriyasi” namoyon bo'ldi . Ularning o'rganilishi tufayli O'zbekistonda arxeologiya fanining mustaqil yo'nalishi qoyatoshlardagi ibtidoiy tasviriy san'at muamosini tadqiq etishga asos solindi (Kabirov , so'ngra Xo'janazarov) . Institut arxeologlarining tadqiqotlari natijasida toshdan metalga o'tish davri yoritib berildi . Surxondaryoda Eneolit qatlamlarini tadqiq etish shuni ko'rsatdiki , yangi tosh asrining boshiga kelib odam O'rta Osiyada tabiat mahsulotlarini o'zlashtirishdan tabiat olamiga faol tasir ko'rsatishga o'ta boshlagan . Bu hayvonlarni qo'lga o'rgatish va yovvoyi o'simliklarni madaniylashtirish orqali sodir bo'lgan hamda bunda janubiy mintaqadagi ibtidoiy jamoalar ustuvorlikka ega bo'lgan . Istitutda olib brogan tosh asri yodgorliklariga oid tadqiqotlar O'zbekistonda ibtidoiy jamiyat tarixini tiklash va uni davrlashtirish uchun poydevor yaratib berdi . 50 – 60 – yillarda bronza davri yodgorliklarini qidirib topish va o'rganish ishlari ancha siljidi . Zarafshon vodiysi va Qashqadaryoda cho'l bronza davri qabilalarining ko'plab manzillari (Andronov Tazabog'yob madaniyati , milodgacha bo'lgan II asrning ikkimchi yarmi – I asr boshlari) topildi . mana shu davrga mansub qabrlar va manzilgohlar Farg'ona viloyatida ham aniqlandi. Ushbu davrda yashagan qabilalarning hayoti va madaniyatini tavsiflashda Yahyo G'ulomovning Ahmadali Asqarov va O'tkir

Islomov tomonidan qabrdagi tadqiqotlari , keyinchalik Buxoro viloyatining g'arbiy qismidagi Moxandaryo manzillaridagi izlanishlari muhim ahamiyat kasb etdi . Ularning tadqiqotlari qadimgi dehqonlar va chorvadorlarning “Zamonbobo madaniyati” deb atalgan mustaqil arxeologik madaniyatini ko'rsatib berdi. Ushbu izlanishlar aralash chorvachilik – chorvachilik xo'jaligi rivojlangan adirlar zonasida hamda vohalarning chekkalarida , shuningdek , qadimda suv bosgan yerlarda yashovchi aholining , madaniy qiyofasi haqida tasavvur hosil qilish imkonini berdi. Biroq , ushbu zona aholisi O'rta Osiyoning janubida yashovchi qabilalarga xos bo'lgan quruvchilik va Fortifikatsiya ko'nikmalarini yetarli darajada egallamagan edi .

60 – yillardayoq Surxandaryoda (Shimoliy Baqtriya) bronza davrining yangi yodgorliklari – Sopollitepa va so'ngra Jarqo'ton topildi . O'sha paytdayoq ularni o'rganish boshlandi(Ahmadali Asqarov) va tadqiqotlar fanga qadimgi dehqonlar hamda shahar quruvchilarning yuksak rivojlangan hayratomuz sivilizatsiyasini ochib berdi . so'ngra ma'lum bo'lishicha , bu sivilizatsiya qasrlar , ibodatxonalar , rivojlangan fortifikatsiya va hunarmandchilikka ega bo'lgan bepoyon Baqtriya – Marg'iyona sivilizatsiyasi tarkibiga kirgan . uning aholisi janubda Mesopotamiya va Hindistondagi markazlar bilan va shimolda dasht chorvadorlari bilan (Amdronov madaniyati vakillari) madaniyati zonasi bilan qalin savdo aloqalarini olib borgan . Bu kashfiyotlar va 1970 – yilda tashkil etilgan arxeologiya institute doirasida davom etirilgan tadqiqotlar o'sha paytdayoq O'zbekistonning janubiy hududlarini qadimgi shahar tipidagi yuksak rivojlangan sivilizatsiyaning bepoyon arealiga kiritish mumkinligi haqidagi fikriga asos bo'ldi. Ana shu vaqtda Janubiy vohalarga cho'l bronza madaniyati vakillarining kirib kelish manzaralari namoyon bo'la boshladiki bu hol O'rta Osiyo mintaqasida qadimgi sivilizatsiyalarning umumiy qiyofasining shakllanishida migratsiya jarayonlarining rolini aks ettirgan edi . O'zbekiston hududidagi madaniyatlarining tarkib topishiga oid bir yoqlama qarashlarni yuzaga keltirdi. Holbuki , u o'zining geografik mavqei , o'rtada joylashganligi tufayli qabilalar va madaniyatlar o'zaro ta'sir maydoni bo'lib qolgan edi .

Institut arxeologlari tomonidan shaharlar , qishloq manzillari, o'troq aholining mikropollari va ko'chmanchilarning qabrlarini o'rganishga alohida ahamiyat berildi . Varahsha arki va qasri joylashgan yerda qazish ishlari davom ettirildi(Shishkin , Nilsen). Shimoliy Baqtruya qishloqlaridagi qasrlarda olib borilgan qazish ishlari paytida ham yangi tasvirlar topildi. Janubiy So'g'd qishloqlaridagi uy-joylarni Kabanov tadqiq etdi. Institut tashkil etilgandan so'ng qadimiy shaharlarning vujudga kelish jarayonini yangi, rejali asosda o'rganish yo'lga qo'yildi.

Afrosiyob, Axsikent, Quva, Toshkentni o'rganish diqqat markazida turdi. Afrosiyob qo'rg'onida qadimgi Samarqandni o'rganishga alohida e'tibor berildi va bu hol 1945 yilda maxsus Samarqand arxeologiya bazasining tashkil etilishida o'z aksini topdi(Terenojnik , so'ngra esa Jukov). 1958 – yilda Afrosiyob o'tryadi (rahbar rahbari, so'ngra G'ulomov) tuzilishi bilan qal'adagi ishlar keng avj oldirildi. Ishda asosiy diqqat – e'tibor mudofaa devorlarini , irrigatsiyani shahar dahalarini , hunarmandchilik mahsulotlarini o'rganishga qaratildi. Ilk o'rta asrlarga

mansub aslzodalarning devorlarida ajoyib syujetli tasvirlar saqlanib qolgan saroy imoratlari mavjud mavzularning topilishi tadqiqotlarning eng katta yutig'I bo'ldi, ushbu topilmalar dunyo san'atining noyob kolleksiyasi sirasiga kiritildi.

Akademik Ahmadali Asqarovning ilmiy, ijodiy va pedagogik faoliyati

O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Akademigi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Abu Rayhon Berniy nomidagi davlat mukofotining laurenti, tarix fanlari doktori, taniqli tarixchi arxeolog olim, arxeologiya fanining chuqur bilimdoni, tashkilotchi rahbar, ezgulik yo'lini o'zining hayot tamoyili qilib olgan ustoz va bag'ri keng inson, professor Ahmadali Asqarov bu yili 70 ga to'ldi.

Ahmadali maktabda o'qib yurgan kezlari dayoq o'qimishli, hayot achchiq – chuchuklarini tatigan, ustozlari o'gitini olishga intilar, maktab ustozlari tomonidan tavsiya etilgan ilmiy va badiiy adabiyotlarni qunt bilan o'qir, ustozlariga chuqur hurmat esa uning hayot tamoyiliga aylangan edi. Maktab kutubxonasidan boshlangan, ilm xazinasi – kutubxonalariga bo'lgan intilish, Ahmadalining bir umrlik turmush tarziga aylandi, uni manaviy kamolotga yetakladi.

Talabalik yillaridayoq o'zbek arxeologiyasining otasi, taniqli olim akademik Yahyo G'ulomovning ilmiy maruzalari va u kishi bo'lgan muloqotlar yosh Ahmadali Asqarovning keyingi hayot yo'lini belgilab berdi. Chunki, ustoz Yahyo G'ulomov institutda O'zbekistonda arxeologiyasidan maxsus kurs o'qitdilar. Talabalik yillarida boshlangan ustoz – shogirdga xos ilk munosabatlar uzoq davom etib, o'zining samarali mahsulini berdi. Bir necha o'n yillar o'tgach, olim o'z hayotida iz qoldirgan ustoz haqida xotirlab shunday yozadi: “Men o'z G'ulomov va Gryaznovlardan saboq olgan bo'lsam, rahbarlik ish faoliyati sirlarini yana bir akademik ustoz Mo'minovdan o'rgandim” (A. Asqarov).

Yosh mutaxassisdagi tashkilotchilik qobiliyati, arxeologiya faniga bo'lgan fidoyilik, o'ziga va atrofdagilarga nisbatan talabchanlik, hayotda va ilmdagi prinsipiiallik, halol poklik o'sha paytdayoq O'zbekiston FA rahbariyati etiborini o'ziga tortdi. Nihoyat, Ahmadali Asqarov 1970 – yili yangi tashkil etilgan Arxeologiya institutining direktori etib tayinlandi.

Endi Ahmadali Asqarov zimmasida hukumat qarori bilan tashkil etilgan ilm dargohi O'zbekiston FA Arxeologiya ilmiy tadqiqot institutini ilmiy tashkiliy jihatdan uyushtirishdek og'ir va mas'uliyatli vazifa turardi.

Samarqandda ochilgan arxeologiya institutining shakllanishida Ahmadali Asqarovning ilmiy tashkilotchilik va rahbarlik xizmatini alohida qatd etish zarur. Chunki, yangi ochilgan institut binosini qurdirish va uni tegishli malakali kadrlar bilan taminlash o'z – o'zidan bo'lavermas edi. Bu yo'lda uchragan sun'iy to'siqlar va institutning juda og'ir kechgan tashkiliy shakllanish jaryoni yosh direktorni cho'chitmadi, u o'ziga xos qat'iy iroda bilan institutni nafaqat O'rta Osiyoda balki butun dunyo miqyosida tan olingan ilmiy markaz darajasiga ko'tara oldi.

Ahmadali Asqarov bevosita rahbarligida birdam, ahil arxeolog – olimlar jamoasi shakllandi, o'ziga xos “Samarqand arxeologiyasi maktabi” tashkil topdi.

Ahmadali Asqarov nafaqat tashkilotchi rahbar, balki haqiqiy fan zahmatkashlaridan biridir. U Buxoro, Qarshi – Surxon cho'llarida, Toshkent va

Farg'ona vohalaridan tortib to uzoq Sibir kengliklarigacha bo'lgan hududlarda ko'plab arxeologik izlanishlar o'tkazgan fidoiy tadqiqotchi hamdir.

Domlaning ilmiy izlanishlari 12 ta managrafik yirik asarlar (shulardan 2 tasi darslik) va 300 dan ortiq ilmiy , ilmiy – ommabop ishlarda o'z aksini topgan.

Ahmadali Asqarovning ilmiy faoliyati ko'p qirrali bo'lib , vatanimiz tarixi va madaniyatiga oid ko'plab sohalarni qamrab olgan. Olim o'z tadqiqotlari bilan O'zbekistonda qadimgi tarix fanida yangi yo'nalish ochdi. Bu yo'nalish ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi , sinfiy jamiyatning vujudga kelishi , urbanizatsiya jamoasining boslanishi va rivojlanishi masalalarini arxeologik manbalar asosida o'rganishi bilan uzviy bog'liqdir. Ahmadali Asqarovning chop etilgan kitob , risola va maqolalarini quyidagi 8 ta katta ilmiy yo'nalish bo'yicha umumlashtirish mumki:

I . O'rta Osiyoning bronza va ilk temir davri tarixi masalalari;

II . Qadimgi shahar madaniyatining shakllanishi va ilk davlatchilik masalalari;

III . O'zbek tarixining kelib chiqishi muammolari;

IV . Arxeologiya fanining ilmiy – uslubiy va nazorat asoslari;

V . Ko'p jildli fundamental tarixiy asarlarni yaratishdagi ishtiroki;

VI . Oriylar muammosi va o'zbek milliy kurashi tarixi;

VII . Ilk zardushtiylining arxeologik materiallarda aks etilishi;

VIII . Akademik Ahmadali Asqarovning ilmiy – tashkiliy va pedagogik faoliyati.

I .O'rta osiyoning bnza va ilk temir davri tarixi masalalari.

Bu tarixiy davr olimlarining ilmiy ijodiy faoliyatida alohida ahamiyatga ega bo'lib , kasfiyotlar va prinsipal ulosalargaboydir.

Ahmadali Asqarov ilmiy izlanishlarini Buxoro viloyatidan boshadi. Uning ibtidoiy davr yodgorliklarini o'rganish borasida qilgan ishlari Zarafshon va uning irmog'lari bo'lib ustoz akademik Yahyo G'ulomov olib borgan ilmiy qidiruv ishlari bilan uzviy bog'liqdir. O'rta Osiyo sharoitida bnza ibtidoiy jamoa xo'jaligining ikki yo'nalishda rivojlanishi

haqidagi ustoz Yahyo G'ulomov o'rtaga tashlagan g'oya Ahmadali Asqarovning ilmiy izlanishlari tufayli yangi malumotlar bilan boyitildi. Xususan Ahmadali Asqarov dash va cho'l mintaqada yashagan chorvador aholining madaniyatini o'rganish ishida salmoqli natijalarg erishildi. Ayniqsa , Zamonbobo madaniyatining o'rganishda olimni alohida xizmatlarini takidlash lozimdir. Bu madaniyatga oid qadimgi qabriston va ibtidoiy qishloq qoldiqlari ochib o'rganildi. Uy – joy qurilishi , moddiy madaniyat ashyolari va dafn urf – odatlarini chuqur tahlil qilish natijasida dasht – ho'l hududlariga xos bo'lgan Zamonbobo madaniyati tariflab berildi va alohida qadimgi madaniyat sifatida arxeologiya faniga kiritildi. Tadqiqotchinig cho'l - dasht yerlarida yashagan qadimgi aholidan qolgan yodgorliklarni davrlashtirish va ular qoldirgan moddiy madaniyat izlarini o'rganish masalalariga doir 20 dan ortiq ilmiy maqolalari va bir kitobi (Pervobitnaya kultura v nizovyx Zarafshana) ham muallifligda chop etilgan(10).

Ahmadali Asqarovning ilmiy faoliyatidagi yetakchi yo'nalishlardan yana biri Janubiy O'zbekiston – Qadimgi Baqtrya hududidagi bronza davri yodgorliklarini

o'rganilishi , ularning qadimgi sharq sivilizatsiyasida tutgan o'rni va ahamiyatini ochib berilishidir. Janubiy O'zbekistonning bronza va ilk temir davri yodgorliklarida olib borilgan so'ngi izlanishlar va yangidan yangi ilmiy dalillarning topilishi yuqorida keltirilgan sanalarga bazi bir tuzatishlar kiritilishini taqazo etdi.

Mustaqillik yillarida Ahmadali Asqarov ko'tarib chiqqan masalalardan yana biri bu o'zbek milliy kurashi tarixidir. O'zbek milliy kurashi tarixi juda qadimiydir. Ammo uning ustida sovet hokimiyati davrida hech kim maxsus tadqiqot olib bormadi. Uning turkiy aholi orasida keng tarqalgan juda qadimiy sport o'yinlaridan ekanigiga etibor berilmadi. Xalqimiz to'y – tomoshalarida “farg'ona” va “buxorocha” nomlari bilan keng tarqalgan o'zbek milliy kurashi tarixi bilan qiziqish mustaqillik mafkurasi tufayli kun tartibiga qo'yildi.

Yozma manbalarda o'zbek milliy kurashi tarixi haqida talay malumotlar bor. Ahmadali Asqarov fikricha o'zbek milliy kurashi haqida arxeologik manbalardan tegishli malumotlarni topsa bo'ladi. U mavzuga doir arxeologik materiallarni qidirish maqsadida ko'plab maxsus adabiyotlarni , arxeologik kolleksiyalarni yana bir bor ko'zdan kechirib chiqadi. Izlanishlar davomida bevosita mavzuga tegishli materiallarni monumental devoriy suratlardan va amaliy san'at namunalardan topadi.

Hozirgi kunda ustoz ixtiyorida o'z ilmiy tahlilini kutayotgan 7 ta arxeologik topilma bor.

Qarshi asrlar osha .

Nikshapa (Naxshab) – Nasaf – Qarshi . Bu kichik bir vohada necha bor vayron bo'lib , yana qayta tiklangan qadimgi o'rta asr shahrining 3 nomi . Qarshi , shubhasiz , O'rat Osiyoning Buxoro , Samarqand , Termiz , Toshkent va Xiva kabi uzoq qadimda barpo bo'lib , hozirga qadar yashab kelayotgan kam sonli shaharlar sirasiga kiradi .

Sug'diyona Ahamoniylar davridayoq (Miloddan avvalgi IX – VIII asrlarda) o'ziga xos davlat uyushmasidan iborat bo'lgan . U 3 ta asosiy qismdan – bosh markazi Maroqanda (Samarqand) bo'lgan Sug'dning o'zi , Nikshapa – Yerqo'rg'on hamda asosiy markazi Keshning Uzunqir ko'hna shahriga (hozirgi Shahrisabz) mos keluvchi Nautakadan tarkib topgan .

Nikshapa (Naxshab) – Yerqo'rg'on ko'hna shahri bo'lib , Hozirgi Qarshidan 9 chaqirim shimoliy – g'arbda joylashgan , butun vohaning dastlabki poytaxt markazi edi . Miloddan avvalgi IX – VIII asrlarda vujudga kelgan qadimgi Nikshapa , ko'p o'tmay , risoladagidek katta shahrga aylandi . Bu shahar o'z tarixi mobaynida O'rta Osiyada bir necha bor ro'y bergan rmg mihim voqealarning shohidi bo'lgan .

Miloddan avvalgi IV asr oxirlarida O'rta Osoyoga yurish qilgan Aleksandir Makedonskiy qo'shinalari qadimgi Nikshapani zabt etishdi va uni O'rta Osiyo 2 daryo oralig'ining Nautaka (Kesh) , Pareytaken , Gabaza singari janubiy viloyatlariga hujum uyushtirish uchun tayanch maskanlardan biriga aylantirdi . Miloddan avvalgi III – milodiy III asrlarda qadimgi Nikshapa kuchli istehkomga ega bo'lgan , inshootlari mustahkam , hunarmandchiligi yuksak rivojlangan , ellenizm bilan sug'diy xususiyatlar qorishib ketgan o'ziga xos madaniyatli shahar

darajasiga erishdi. Arxeologik topilmalar janubiy sug'd , shu jumladan Nikshapa bu davrda ellenistik madaniyatining asosiy markazlaridan biri bo'lib qolganligini ko'rsatdi . Nikshapaning rivojlanishi , savdo – iqtisodiy ahamiyati o'sha davrda bu shaharning Amudaryo orqali Baqtriya , Marg'iyona va Parfiyaga olib boruvchi muhim savdo yo'llari ustida joylashganligi bilan belgilanadi . O'ziga ellenistik , Baqtriya va Parfiya madaniyatlarini singdirgan , sharqiy o'rat dengiz bilan aloqalar namoyon bo'la boshlagan shahar madaniyatining o'ziga xosligi ham aynan shu bilan ifodalanadi.

Nikshapada pul muomulasi ancha erta , ehtimol miloddan avvalgi IV asr oxirlarida yo'lga qo'yilib , keyin ko'p asrlar davomida izchil rivojlangan .

Vohada Nikshapa – Yerqo'rg'on bilan bir vaqtda chamasi miloddan avvalgi II asrdan hozurgi Qarshi markazida boshqa bir yirik , ehtimol , vohaning antic davr harbiy va mamuriy markazi sifatida Qal'ai Zahokiy Maron ko'hna shahri vujudga keldi . Harbiy – mamuriy va savda hunarmandchilik singari 2 mustaqil markaz mavjudligi sharqqa xos bo'lsada , biroq O'rta Osiyoda bunday hodisa , hozircha , faqat Qarshi vohasidagina aniqlangan . Ilk O'rta asrdayoq qadimgi poytaxt Nikshapaning xarobaga aylanganligi tufayil poytaxt markazi yangi joyga – Shulluktepa ko'hna shahriga ko'chadi . Shahar 701 – 702 – yilladan arab manbalarida Nasaf deb yuritilgan va bu nom XIV asr boshlariga qadar saqlanib kelgan . O'sha davrda Nasaf Movarounnahrning boshqa shaharlari kabi Arab fathi hamda mintaqani islomlashtirishning barcha mushkulotlarini boshdan kechirdi . Milodiy VIII asrning so'ngi choragida Nasaf Kesh bilan bir qatorda Movarounnahr aholisining arablarga qarshi , islomdan oldingi qadimiy dinini tiklashga qaratilgan Muqanna qo'zg'alonging tayanchlaridan biriga aylandi .

IX – XIII asrlarda Nasaf Movorounnahr madaniyatining asosiy markazlaridan biri bo'lib qoldi . Shu shahardan chiqqan va AL – Nasafiy Nisbasiga ega bo'lgan ko'plab olimlar , ilohiyotchilar , yirik din arboblari fikrimizga yaqqol dalil bo'la oladi .

Movarounnahrning boshqa shaharlari singari Nasafning osuda hayotini Chingizxon qo'shonlarining hujimi izdan chiqardi . 1220 – yilda ikki poytaxt shahar – Buxoro va Samarqand shaharlarini qo'lga kiritib , ularning aholisini ayovsiz qirigandan keyin Chingizxon Nasaf tomon yo'l olgan . Biroq Nasaf kimsasiz edi , uning aholisi Hisor va Xuroson tomonlariga bosh olib ketagn edi . 1220 – yil yozini Chingizxon Nasaf yaqinidagi dashtlarda o'tkazib , navbatdagi janglarga tayyorgarlik ko'rardi . Mo'g'inlar bosqini shaharni vayron etibgina qolmay ining madaniyatini ham tanazzulga uchratdi . Ko'pgina olimlar , shoirlar , muhandislar Eron , Suriya , Misr , Hindiston va boshqa mamlakatlarga ketib qolishdi .

Nasafda hayot faqat XIV asrning 80 – yillaridagina tiklana boshladi . Tarixchilar buni Chig'atoy islohotchi xoni Kepekning nomi bilan bog'lashdi . U Nasaf xarobalaridan 2 farsah (1 farsah – 6-8 shaqirimga teng) narida saroy qurgan ko'p o'tmay , uning atrofida shahar qad ko'targan va bushahar Qarshi nomi olgan

Qarshi shahri Amur Temir davrida jadal rivojlandi . U 1365 – 1366 – yil qishini Qarshida , Shaharning midofaa devorlarini qayta qurdirdi , kattagina Jomiy

masjidi barpo ettirdi . Qarshi – Amir Temir Chig’atoy xonlarining ijozatisiz o’z hokimiyatini o’rnatgan 1 – shahardir .

Shayboniy hukmdor Abdullaxon II davrida Qarshining nufuzi oshdi . 1557 – yilda Karmani egalladi . Buxoroni ishg’ol qilib bu shaharni xonlikning poytaxtiga aylantirdi . Shahrisabz , G’uzor va Kaspiy qal’alarini o’ziga bo’ysundirdi . 1558-yil u Qarshi hukmdori Xudoyberdi bilan sulh tuzdi . Shaybonoylar poytaxti Samarqanddan Buxoroga ko’chirilgach Qarshining siyosiy mavqei mustahkamlangan . Bu davrda shaharda ko’pgina binolar , shu jumladan Abdullaxon va Boqubiy madrasalari , hammom , Abdullaxon ko’prigi va boshqa ko’plab inshootlar qurildi . Buxoro amirligi Muzaffar hukmdorlik qilgan davrda 1860 – 1885 – yillar O’rta Osiyoning podsho Rossiyasi tomonidan zabt etilishi boshlandi . Rus qo’shinalri Toshkent , Jizzax va Samarqandni egallagach 1863 – yilda 2 kunlik qamaldan keyin Qarshi shahrini ham bosib oldi .

Qarshi , Qashqadaryo viloyatlarining boshqa shaharlari kabi , 1920 – yilga qadar Buxoro amirligi tarkibida bo’ldi va ildam rivojlandi.

XX asrda Qarshi sanoati rivojlangan yirik viloyat markaziga aylandi . O’tgan asrning 80 – yillari oxirida viloyatni O’zbekiston Respublikasining bo’lajak prezidenti I . A . Karimov boshqarib , Qashqadaryoning qishloq xo’jaligini va sanoatini mustahkamlash va rivojlantirish , madaniy va manaviy hayotini yuksaltirish uchun ko’p ishalar qildi .

Mustaqillik yillarida Qarshi yirik zamonaviy shahar – mamlakat neft – gaz tarmog’ining asosiy markazi bo’lib qoldi . Shuni aytish joizki , mamlakatda qazib chiqarayotgan tabiiy gazning 88 % ini va neftning 92 % ini Qashqadaryo viloyati hissasiga to’g’ri keladi . Yuqori texnologiyali ishlab chiqarish liniyalari bilan jihozlangan , mahsulotlari eksportga mo’ljallangan sanoat korxonalari , Tolimarjon GRES i , muborak gazni qayta ishlash zavodi , Sho’rtan gaz – kimyo majmualari Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng yirik korxonalaridir .

Qarshi O’zbekistonning muhim madaniy va ilmiy markazlaridan biridir . Bu yerda respublikaning “Eski machit” va “Muloqot” singari mashhur teatr studiyalari bo’lib , ular o’z atrofiga yosh istedodli sanatkorlarni jalb etgan . “Eski machit” teatr studiyasi xalqaro tanlovlarning g’olibi sifatida talaygina xorijiy mamlakatlarda ham O’zbekistonning shon – sharafini oshirmoqda .

Qarshida yuqori malakali kadrlar tayyorlab chiqarayotgan Universitet O’zbekiston fanlar o’akademiyasining janubiy mintaqaviy markazi mavjud . Qashqadaryo hududida yer osti kosmik pozitsiyaviy sistemalar tarmoqlari o’rnatilgan , jahonga mashhur Kitob kenglik stansiyasi , shuningdek respublikaning ilmiy texnika majmuasi hisoblangan Maydanak astrofizika observatoriyasi joylashgan . Barcha bu markazlar o’zlarining salmoqli tadqiqotlari bilan xalqimizning shonli ilmiy an’analarini boyitmoqda .

Qadimgi Termiz 2500 yoshda

Qadimgi Sharq madaniyati tizimida Baqtriya ham alohida o’rin egallaydi. Chunonchi Baqtriya eng qadimgi madaniyat o’choqlaridan hisoblanib u Zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto”da Baxdi nomi bilan qayd qilingan. Baxti Axura Mazda topilgan to’rtinchi bo’lib yaratilgan hisoblanib, u bag’oyat

go'zal tu'glari baland ko'tarilgan o'lka sifatida tariflangan. Qadimgi yunon va Rim tarixchilari Baqtriyani Oriylar "yurtning ko'rki", "Mingshaharli o'lka" deb qayd qilganlar. Bu ta'riflar O'zbekistonning janubiy hududlariga ham taaluqlidir. Zero, bu hudud qadimgi Baqtriyaning eng rivojlangan yerlaridan hisoblangan vba qadimgi Termiz shahri antic manbaalarda qayd qilingan mingta shaharning shubhasiz biri bo'lgan.

Qadimgi Teriz shahri hozirgi shahardan 7 km shimoliy-g'arbda Amudaryo bo'yda joylashgan. Shaharning strategic ahamiyatiga molik bo'lgan yerda joylashuvi, ya'ni daryoni kechib o'tish uchun qukay bo'lgan terda, shimoliyni janub bilan, sharqni g'ab bilan bog'lovchi savdo chorrahasida joylashuvi uni tez suratlar bilan rivijlanishiga, ravnaqiga zamin bo'lib xizmat qiladi, bu omillar shaharni qadimgi va o'rta asr O'rta Osiyo davrlari tarkibidagi o'rinini ham belgilab berdi. Shaharning transcontinental "Buyuk ipak yo'li" tarmog'ida joylashuvi unung ravnaia ravnaq qo'shdi.

Arxeologik tadqiqot natijalariga qaraganda, Qadimgi Termiz o'rnidagi manzilgohga miloddon avvalgi 1 ming yillikning o'rtalarida asos solingan¹. Bu manzilgohga qadimgi odamlar tomonidan "Termite" deb nom qo'yilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu so'z qadimgi "Avesto" so'zidan olingan bo'lib u daryoninh narigi tomonidagi manzilgoh degan ma'noni anglatgan. Tez orada Termita Amudaryoni o'ng va chap sohillarini birlashtirib turuvchi kechuvchilardan biriga aylandi. Taxmin qilinishicha Aleksandr Makedonskiy tomonidan tashkil etilgan "Oks bo'yiagi Aleksandriya" shahri "Tarmita" o'rnida barpo etilgan. Keyinchalik ko'chmanchilar tomonidan vayron etilgan. Bu shahar Salavkiylar shohi Antiox tomonidan qayta tiklangan va unga "Oks bo'yidagi Antioxiya" nomi berilgan. Termita – Termiz shahri Yunon – Baqtriya shohlari hukmdorligi davrida o'z tarqqiyotida yangi bosqichlarga ko'tarilib, u tom manoda shaharga aylandi. Shahr bu davrda 10 ga otiq maydonni ishg'ol etgan va u shimoliy Baqtriyaning eng yirik shaharlari qatoridan joy olgan. U yunon – Baqtriya davlatining shimoliy hududlaridagi harbiy tayanch shahri bo'lib, u poytaxt yo'lidagi asosiy kechuvni himoya qilgan. Tarmita – Termiz Yunon – Baqtriya davrida faqatgina poytaxt ostonasidagi harbiy tayanch shahar bo'lmay, balki shimoliy Baqtriyadagi eng yirik iqtisodiy va madaniy madaniy markaz ham hisoblangan. Bu davrda shaharda hunarmandchilikning qator turlari keng rivojlangan bo'lgan. O'zaro Tovar almanishuvi jarayonida tanga pullarning o'rni sezilarli bo'lgan. Shaharning iqtisodiy hayotda tashqi savdoning ahamiyati ancha salmoqli bo'lgan. Topilmalarga qaraganda, Tarmita – Termiz bu davrda shimoliy g'arbiy Hindiston shaharlari bilan yaqindan savdo va madaniy aloqalarni o'rnatgan. Shaharning Yunon – Baqtriya davlati tarkibida bo'lishi, bu yerda madaniy integratsion jarayonni yanada uyg'unlashuviga olib keldi. SHahar aholisi ellin va hind madaniyati ananalari bilan yaqindan tanishib, o'zlarinig estetik qarashlari va mahalliy an'alaridan kelib chiqqan holda ijodiy tahlil qildilar va o'z hayotlariga moslashtirdilar.

¹ Пидяев Ш. Р. Материали к изучению древнейшей истории Термиза //ОНУ ,2000.№ 3. С. 51 – 56.

Tarmita – Termiz ilk bor o'z tarqqiyotining eng yuqori bosqichiga kushonlar saltanati hukmronligi davrida ko'tarildi .

(I–IV asrlar) . Bu davrda shahar 350 ga dan ortiq maydonni ishg'ol etgan bo'lib , u shimoliy Baqtriyaning eng katta shahari darajasigacha ko'tarilgan , Shahar shimoliy Baqtriyaning siyosiy , iqtisodiy , madaniy va mafkuraviy markaziga aylandi . Bu davrda shaharning asosiy qismi yangi mudofaa inshootlari bilan o'rganilgan . Shaharda ko'plab yangi mahobatli va hashamatli binalar bunyod etilgan . Bu binolar shahar ko'rkiga ko'rk qo'shib , uning salohoyatini yanada oshirgan . Binolarni bezatishda mahalliy uslublardan tashqari ellin hind memorchilik an'analaridan keng foydalanilgan . Kushonlar saltanati hukmronligi davrida shahar hayotining turli sohalarida juda katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi . Xususan , bu davrda shahar iqtisodiyoti negizini tashkil etgan hunarmandchilik sohasida ham katta yutuqlar qo'lga kiirtildi . Hunarmamlar o'zlari tayyorlagan mahsulotlarning turlarini ko'paytirishgan , ularning sifatini yanada oshirishga muvaffaq bo'ldilar . Ayniqsaa , hunarmandchilik , kulolsozlik , metalsozlik , to'qimachilik , toshtaroshlik va zargarlik sohaları o'z tarqqiyotida yangi sifat bosqichiga ko'tarildilar . Shahar hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlar , faaqqatgina ehtiyoj mollari bo'lmay , balki ularning malum qismi badiiy san'at namunasi bo'lgan . Buni bejirim qilib ishlangan va turli naqshlar bilan bezatilgan spool idishlar misolida ham , qurol – yarog'larda ham , zargarlik buyumlari misolida ham ko'rish mumkin .

3-Mavzu: Paleolit davri arxeologiyasi (4 soat)

1-mashg'ulot

Reja:

1. Paleolit - tosh davrining dastlabki bosqichi.
2. Paleolit davrining o'rganilish tarixi.
3. Paleolit davrining xo'jalik xususiyati va shakllari.
4. Osiyo, Yevropa va Afrikaning paleolit davriga oid yodgorliklari tavsifi.

2-mashg'ulot

Reja:

1. Antropogenez jarayoni.
2. Paleolit davrida tosh qurollarga ishlov berish texnologiyasi.
3. O'rta Osiyoning paleolit davri tavsifi.
4. Ibtidoiy tasviriy san'at va ilk diniy qarashlar.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
5. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
6. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.

7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
9. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
10. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
11. Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Хомо Сапиенс. – Л., 1968.
12. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки рода человеческого. – М., Мир, 1984.
13. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.
14. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т., 1986.
15. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
16. Недостающее звено. – М., Мир, 1977.
17. Окладников А.П. Утро искусства. – Л., 1967.
18. Палеолит СССР. Ранний палеолит Азиатской части СССР. Поздний палеолит Азиатской части СССР /Археология СССР. Отв. ред. П.И. Борисовский. – М., 1984.
19. Первые люди. – М., Мир, 1978.
20. Природа и древний человек. – М., Мысль, 1981.
21. Технология производства в эпоху палеолита. – Л., 1983.

T a y a n c h s o ' z l a r

Paleolit, Olduvay, Sent-Ashel, Shell, Mustye, Altamir, La-Mut, Teshiktosh, Obirahmat, antropologiya, arxantrop, arxey, paleozoy, mezozoy, kaynozoy, irqshunoslik, paleoantropologiya, pitekantrop, sinantrop, neandertal, geydelberg.

Tosh davri eng uzoq davom etgan tarixiy davr hisoblanib, qadimgi odamlar tomonidan mazkur davrda asosiy mehnat qurollari toshdan yasalgan. Tosh davri milodgacha IV ming yillikkacha davom etgan.

Tosh davri arxeologiyada qadimgi (**paleolit**) va yangi (**neolit**) tosh davrlariga bo'linadi. Shuningdek, paleolitdan neolitga o'tish davrini bir-biriga bog'lovchi o'rta tosh davri (**mezolit**) ga ham bo'linadi.

Tosh davrida insoniyat rivojlanishining natijasi o'laroq ko'plab yirik kashfiyotlar qilingan. Ular sirasiga olovni olish va undan foydalanish, kiyim-kechak tayyorlash, uy-joy qurish, kamonning kashf etilishi, turli mehnat, ov va baliqchilik qurollarining yasalishini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Tosh davrining oxiriga kelib odamlar turli idishlar yasashni, mato tayyorlashni o'rganadilar. Shuningdek, turli narsa buyumlar, o'simliklar va hayvonlarning foydali tomonlarini ham o'zlashtirdilar. Eng diqqatga sazovor jihati dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi, ya'ni mehnat taqsimoti bo'ldi.

Paleolit davri tosh davrining eng qadimgi davri bo'lib, bundan 2,5 mln.dan 14 ming yillikkacha bo'lgan davr kiradi.

Paleolit davri o'z navbatida 3 bosqichga bo'linadi: quyi yoki ilk paleolit (2,5 mln. – 150 mingyillik), o'rta paleolit (150 ming yillikdan – 40 ming yillikgacha) va yuqori yoki so'nggi paleolit (40 – 14 ming yilliklar).

Insoniyatning qadimgi davri haqida antik davr mualliflarining asarlarida dastlabki ma'lumotlar keltiriladi. Yunon faylasufi **Demokrit** (mil.av. 460-370) ibtidoiy davr odamlarining hayotini tasvirlar ekan, ularni boshpanasiz, kiyim-kechaksiz, olovni bilmay va tartibsiz hayot kechirganliklarini keltirib o'tadi.

Aristotel, mil.avv. I asrning 1-yarmida yashab o'tgan faylasuf **Lukreitsiyning** asarlarida ham qadimgi odamlar hayoti haqida ayrim ma'lumotlar uchraydi.

1813 yilda daniyalik tarixchi **Vedel Simonsen** qadimgi davr - tosh, bronza va temir davriga bo'linishini taklif qilgan bo'sada arxeologik jihatdan isbot qilib bera olmagan. Buni yana bir daniyalik tarixchi, Kopengagen muzeyining direktori, arxeolog **Kristian Yurgensen Tomsen** (1788-1865) amalga oshiradi. U topilgan moddiy ashyolarni 3 davr bo'yicha taqsimlab chiqadi. U aniq bir davrni bermagan bo'lsada, mehnat qurollarining yasaliş uslublaridan kelib chiqib bosqichlarga bo'lganligini ko'rsatadi. Uning bu fikri ko'pchilik tarixchilar, xususan nemis mutaxasislari tomonidan qattiq tanqid qilinadi.

Shved arxeologi **Gildebrand, Tomsen** bilan tanishgach **Lund** va **Stokgolmdagi** muzeylarni uning davrlashtirishi bo'yicha tuzadi. Keyinchalik buni Germaniyadagi **Shverin** muzeyi direktori **Fredrix Mel** ham amalga oshiradi. Shunday qilib Tomsenning arxeologik davrlashtirishi boshqa tarixchilar tomonidan ham qabul qilinadi.

1832 yilda Fransiyaning *Somma daryosi* bo'yidagi **Abbivil** shahri yaqinida olib borilayotgan qurilish ishlari jarayonida juda katta, hozirgi biror hayvonga teng kelmaydigan suyak qoldiqlari, kremen toshi topiladi. Bu topilmalar bojxona amaldori, havaskor arxeolog **Bushe de Pertga** katta qiziqish uyg'otadi.

XIX asrning 50-yillarida **Olduvay** (Tanzaniya) dan keyin 2-o'rinda turuvchi qadimgi manzilgoh - **Sent Ashel** topiladi. Bu yerdan juda ko'plab toshdan qilingan "boltalar" topiladi (800 ga yaqin). Ular ustida 25 yil davomida tadqiqot ishlarini olib boragan arxeolog **Rigollo** ularni soxta emasligini tasdiqlaydi. Keyinchalik **Shell** (Fransiya), Ispaniyaning Dordon departamentida **Solyutre** va **Mustye** manzilgoh-larining topilishi tosh davri qurollarining yasaliş uslubi va texnikasini o'rganishga yo'l ochib berdi. **1868** yilda Shimoliy Ispaniyada **Altamir g'oridagi** qoyatosh suratlari ovchilar tomonidan topiladi va arxeolog **Savtuola** tomonidan o'rganiladi. Bunga o'xshash qoyatosh suratlari Dordondagi **La-Mut g'orida** arxeolog **Emil River** tomonidan o'rganiladi. **1892** yilda birinchi marta **Brassepuida** suyakdan qilingan ayol haykalchasi topiladi.

O'rta Osiyoda paleolit davrining o'rganilish tarixi **1938** yildan boshlanadi. Bu yilda **A.P. Okladnikov** tomonidan Teshiktosh g'ori topiladi va mustye davri madaniyati hamda neandertal tipga mansub odam suyaklari topiladi. Bu esa O'rta Osiyoning boshqa hududlarida ham ilk paleolit davriga oid yodgorliklarini topib o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. Ilk paleolit davri yodgorliklarida *D.N. Lev, B.A. Ranov, M.M. Gerasimov, R.H. Suleymanov, M.R. Qosimov, N.X.Toshkanboyev, O'.I. Islomov*lar tomonidan tadqiqotlar olib bordilar.

Ilk paleolit davrida insoniyat tarixida tabiat katta ahamiyatga ega bo'lgan. Inson va uni o'rab turgan tabiat o'rtasidagi doimiy munosabatlar uzluksiz jarayon shaklini olgan.

Ilk paleolitda biologik jihatdan – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanish, mehnat jarayonida arxantropalar (dastlabki odamlar) o'tmishdoshlaridan juda uzoqlashib ketadilar. Mehnat qurollarini yasash, qo'lning mehnat faoliyati uchun bo'shashi, uni alohida vazifalar bajarishi, go'shtli ovqatning iste'mol qilinishi va boshqa ijtimoiy va tabiiy omillar tufayli odamzod rivojlanib borgan.

Ilk paleolitning dastlabki davrida Janubiy va O'rta Yevropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada esa tropik bo'lib, issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Masalan, Yevropada fillar, begemotlar, primitiv (Stenon otlar) otlar; Osiyoda esa ibtidoiy xo'kizlar, karkidonlar, zebra paydo bo'lgan. O'simliklar esa hamisha yashil rangda bo'lgan. Janubiy va Markaziy Yevropa hududlarida shamshod, dafna, anjir; Yevropaning boshqa hududlarida esa qalin, keng bargli daraxtlardan tashkil topgan o'rmonlar tarqalgan. Osiyo va Afrika hududlarida ham issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan.

Ilk paleolitda dastlabki odamlar Shimoliy Afrika, Yevropa va Osiyo hududlarida yashagan. Miloddan avvalgi 600-400 ming yilliklarga kelib, ular Markaziy Osiyo, Kavkazorti hududlariga ham o'rtnashadi.

Ilk paleolit davrida yashagan ibtidoiy odamlar tosh qurollar yasagan va ulardan o'zlarining mehnat faoliyatlarida foydalangan. Bu davrning asosiy quroli – cho'qmor bo'lib, u 20 sm uzunlikda va 1 kg dan ortiq og'irlikda, ko'pincha bodomsimon shaklda bo'lgan. Cho'qmor chopqi deb ham ataladi. Cho'qmor shell davrining asosiy quroli bo'lib, u ikki tomonlama simmetriyali qilib, urib to'g'rilash texnikasi (usuli) bilan yasalgan. Cho'qmorning pastki qismi toshni kertib ishlash texnikasi (usuli) bilan yasalgan bo'lib, u o'tkirlangan, chetlari notekis, egri-bugri shaklga ega bo'lgan. Har qanday tosh shell davri qurolini yasash uchun yaroqli bo'lmagan. Tosh qattiq va tez uchirmalar hosil qilish imkonini berishi kerak edi. Shuning uchun ham, dastlab qurollar yasash uchun asosiy xomashyo vazifasini daryo va dengiz toshlari bajargan. Dengizdan, daryochalardan kvarts, kremen toshlari olib kelinib, ulardan qurollar yasalgan. Ilk paleolitda chaqmoqtoshlardan ham ko'plab tosh qurollar yasalgan. Ular boshqa toshlarga nisbatan mo'rt bo'lsada turli shaklga keltirilib, o'tkir, keskir xususiyatga keltirilgan. Ammo chaqmoqtoshlar tabiatda ko'p uchramagan. Chaqmoq-toshlardan qurollar yasash quyidagicha amalga oshirilgan: dastlab chaqmoqtosh olingan bo'lib, uning atrofi boshqa bir tosh bilan (u qattiqroq bo'lgan va tosh uchirgich - bolg'a vazifasini bajargan) urib uchirilgan. Uning o'rni esa keskir va o'tkir shaklga aylangan. Tosh qurollar yasashning ushbu usuli – toshni kertib ishlash texnikasi deb atalib, ushbu usul bilan shell davrida dastasiz cho'qmorlar yasalgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ashel davri xronologik jihatdan shell davridan katta farq qilmasada, ashel qurollari shell qurollariga nisbatan hiyla taraqqiy etgan. Ashel qurollarida tosh uzoqdan uchrindilar olingan joy ma'lum shaklga ega bo'lgan. Ya'ni bu davrda odamlar tosh qurollarni qulayroq shaklga keltira olgan. Uchburchak shakldagi, uzunchoq, dumaloq va boshqa shakldagi qurollar hosil

qilingan. Ashel davrida ayrim qurollarning shakli uni ishlatish xususiyatiga bog'liq bo'lgan.

So'nggi ashelda tabiat keskin o'zgarib boshlaydi. O'simliklar, hayvonot dunyosi, iqlimning o'zgarishi ibtidoiy odam xo'jaligiga ham ta'sir etadi. Iqlimning o'zgarishi yer yuzini ulkan muzliklar qoplashi bilan xarakterlanadi. Muzlik – odamning paydo bo'lishi davri bo'lgan kaynozoy erasining to'rtlamchi bosqichida siljiy boshlaydi. Muzlik izlarini olimlar mo'tadil iqlim mintaqalarida o'rganganlar. Tropik zonalarda muzlikning siljishi plyuvia davrini (plyuvia-yomg'ir) shakllantirgan. Masalan, bu davrda Sahroi Kabirdan daryolar oqqan.

Ashel davrida Shimoliy Amerika hududlari deyarli muzlik bilan qoplangan. Janubiy Amerikada muzlik ancha ichkariga kirib borgan. Yevropaning katta va Osiyoning bir qismini muzlik egallagan. Muzlikning markazi Grenlandiya bo'lgan. Muzlik paleolit davrida bir necha million kv.km. ni tashkil etgan. Uning balandligi 1-2 km dan ortiq bo'lgan.

Olimlar to'rt marotaba muz siljib kelgan degan fikrni ilgari suradi. Muzlikning siljishini gints, mindel, riss va vyurm deb bosqichlarga bo'lganlar. Bu terminlar Alp tog'idagi qishloqlar nomidan kelib chiqqan. Bu qishloqlarda muzliklar va muzlik yotqiziqlari birin-ketin qatlamlangan bo'lib, uning izlari XX asrning o'rtalarigacha saqlanib qolgan. Gints va mindel muzligi O'rta Yevropa hududlariga yetib kelgan. Riss esa yanada kengroq hududlarni qoplagan. So'nggi ashel davri esa xronologik jihatdan riss muzligidan oldingi bosqich bo'lgan. Muzlikning siljib kelishi natijasida sovuqqa chidamsiz hayvonlar qirilib ketadi. Ularning ko'p qismi janubiy hududlarga qarab siljidi. Muzlik bilan kurashish vositalari kam bo'lganligi uchun ko'plab ibtidoiy odamlar sovuqqa bardosh bera olmagan.

Shell va ashel makonlari ochiq turdagi makonlar bo'lib, ular chaqmoqtosh xom ashyolari mavjud bo'lgan ochiq joylarda, tepaliklarda joylashgan. Ibtidoiy odamlar o'z ehtiyojini qondirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurgan. Ular tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirib, hayot kechirgan. Ovchilik ham ular hayotida asosiy o'rinda bo'lgan. Odamlarning eng qadimgi mashg'uloti - terimchilik va ov-o'zlashtiruvchi xo'jalik deb nomlanadi.

Shell davrida yashagan odamlar asta-sekin yer yuzining ko'plab hududlariga o'rnatilgan boshlagan. Ashel davrida ular shimoliy hududlarga qarab siljigan. Ashel davridan odamlar sun'iy makonlarda yashashga harakat qiladi. Dastlabki sun'iy makonlar - g'orlar edi. Qadimgi odamlarning g'orlarga joylashishi va o'rnatilishi bilan odamlar ko'chmanchi hayotdan o'troq kun kechirishga o'ta boshladi. Ibtidoiy to'da ichida ayollar va erkaklar o'rtasidagi mehnat taqsimlanadi. Ya'ni erkaklar ozuqa topish zarurati tufayli ko'proq ovga intilgan bo'lsa, ayollar g'orni qo'riqlash, bu davrda o'zlashtirilgan olovni o'chirmasdan saqlashga harakat qilishgan.

Bu davr ozuqalari – yeyish mumkin bo'lgan o'simlik tomirlari, o'simlik mevalari, hayvon go'shtlari edi. Yangi ko'nikmalarning paydo bo'lishi va o'zlashtirilishi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi. Ilg'or jarayonlarning rivojlanishiga olovdan foydalanish kuchli turtki beradi. Tabiat bilan kurashish vositalarini topilishi bundan keyingi kishilik madaniyati taraqqiyotining bevosita natijasi bo'ladi. Chunki odamzodni halokatdan saqlab qolgan vosita - mehnat

ko'nikmasi edi. So'nggi ashelda odamzod olovdan tabiiy holda foydalangan. Chunki o't - olov sovuqdan, yirtqich hayvonlardan saqlanish uchun zarur edi.

Bu davrda ibtidoiy odamlar turar joylarga ham zarurat seza boshladi. Chunki iqlim sovuq, havo nam bo'lib, odamlar g'orlarni egallashga kirishadi. Asta – sekin hayvon terilariga ehtiyoj tug'iladi. Bu davrda xo'jalik hayoti yuritilishida ham o'zgarishlar paydo bo'ladi. O'zlashtiruvchi xo'jalikni asosiy shakli bo'lgan terimchilik o'zining hal qiluvchi ahamiyatini yo'qota boshladi. Sababi, sovuq iqlimda tabiatda uchraydigan daraxt mevalari, o'simlik tomirlari kamyob bo'lib qoladi. Natijada hayvonlarni ovlashning ahamiyati ortadi. Asta - sekin ovlash usullari ishlab chiqiladi.

Ovchilikda yog'och nayzalar, chaqmoqtosh qurollar ishlatila boshlanadi. Yangi sharoit va yashash zarurati ehtiyojni qondirish yo'llarini izlash (qurollarni mukammallashtirish, teridan kiyim tikish), qurollar evolyutsiyasida yangiliklarni paydo bo'lishiga olib keladi.

Paleolitning ilk bosqichi izlari arxeologlar tomonidan yer yuzining ko'plab hududlaridan topib o'rganilgan. Bu davrda yashagan pitekanthrop (maymun odam), sinantrop (Xitoy odami), geydelberg (Germaniya odami) tipidagi odamlar tuzilishi jihatidan odam bilan (odamsimon) maymun o'rtasidagi holatda bo'lganlar. Ular yuqorida aytilgandek, to'da bo'lib, yashagan, so'zlashishni bilmagan, toshga ishlov berishning shell va ashel texnikalaridan foydalangan. Eng qadimgi odamlardan pitekanthrop izlari Yava orolida, Sinantrop izlari Xitoyda topilgan. Shell va ashel madaniyati qoldiqlari Old Osiyo, Kavkazorti, Qora Dengiz, Osiyo va Afrika hududlarida ham saqlanib qolgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududida eng qadimgi odamlar ilk paleolit davrida taxminan mil. avv. 700-500 ming yillar oldin paydo bo'lgan. O'zbekiston hududida yashagan odamlar Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyoning eng qadimgi odamlari bo'lgan «Sinantrop» - «Xitoy odamlari» ga yaqin bo'lgan.

Markaziy Osiyo hududlaridan ibtidoiy kishilarning eng qadimgi tosh davri yodgorliklari topilgan. Ko'lbuloq, Uchtut, Bo'riqazigan, Tanirqazigan, Onarcha, Qoratangir, Qizqal'a, Yangaja, Takali, Kamar, Uchbuloq, Qoratog', Havolang va boshqa makonlar arxeologlar tomonidan o'rganilgan.

Ko'lbuloq makoni Toshkent viloyati Angren shahri yaqinida Qizilolma soyining chap sohilida joylashgan. Ko'lbuloq makoni fanga 1963 yildan ma'lum. Makon dastlab arxeolog M.R. Qosimov tomonidan o'rganila boshlangan. Ko'lbuloq 41 qatlamli yodgorlik bo'lib, uning yuqori qatlamlari so'nggi tosh va mustye davrlariga oid, quyi qatlamlari ashel' davriga mansubdir. Makondan ko'plab chaqmoqtoshlar, kvarts, slaneslardan yasalgan qurollar topilgan. Nukleuslar, parrakchalar, qo'l chopqilari, sodda tosh kirgichlari ham topilgan bo'lib, ular ishlanish texnikasi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Ko'lbuloq makonida yashagan ibtidoiy odamlar ovchilik va terimchilik bilan shug'ullangan. Ko'lbuloqqa ajdodlarimiz bundan 200 ming yillar burun kelib o'rnashgan. Bu erda arxantrop, sinantrop va kramon'on tipidagi odamlar yashagan.

Ko'lbuloq makonida 2002 yildan tadqiqot ishlari qayta boshlandi. O'zR FA Arxeologiya instituti Toshkent bo'limi, O'zMU olimlari tomonidan olib borilgan tinimsiz izlanishlar natijasida 10.000 ga yaqin birlamchi va ikkilamchi ishlov berilgan tosh qurollar o'rganildi. 2003 yilning 3 oktyabrida Ko'lbuloq makoni moddiy manbalari asosida Xalqaro ilmiy konferentsiya o'tkazildi. Hozirgi kunda Ko'lbuloq makoniga davlat tomonidan muhofaza etiladigan «Tarixiy qo'riqxon» maqomi berilgan.

O'zbekistonda Janubiy Farg'onadagi Selung'ur va Toshkent viloyatidagi Boltag'or makonlarida ham ashel davri tosh qurollari topilgan. Selung'ur g'ori madaniy qatlamlaridan eng qadimgi odam - arxantrop tish parchalari topilgan. Fanga Selung'ur g'ori 1958 yildan ma'lum. Dastlab g'or-makon akademik A.P. Okladnikov tomonidan o'rganilgan va u so'nggi poleolit davriga oid degan fikr bildirilgan. 1980 yilda akademik O'.I. Islomov g'orda qayta qazish ishlarini o'tkazib, ko'plab tosh qurollar, hayvon suyaklari qoldiqlarini topadi. O'.Ismoilov g'orni ashel davriga mansubligini ilmiy asosda isbotlaydi.

O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston odamzodning ilk bor paydo bo'lgan mintaqalar qatoriga qo'shildi.

1955 yilda Toshkentdan 15 km g'arbda Shoimko'prik deb nomlangan joyda Qoraqamish suvining bo'yida ashel davriga mansub madaniy qatlamlar o'rganilgan. Madaniy qatlamlardan ko'plab tosh qurollar topilgan bo'lib, ular hozirgi kunda O'zbekiston Davlat Tarix Muzeyida saqlanmoqda.

Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumanida, Farg'ona vodiysining Qayrag'och qishlog'i yaqinidagi Boqirg'on darasida, Isfayram soyida, Palman qishlog'i yaqinida, Ho'jaxayr soyining o'ng sohilida, Navoiy viloyatining Uchtut qishlog'i yaqinidagi Voush tog'ining yon bag'rida joylashgan makonlar (Ijond-Voush) da, shuningdek, Janubiy Turkmaniston hududlarida ham ilk poleolit davri ibtidoiy odamlarning izlari o'rganilgan.

Umuman olganda ilk poleolit davri odamlari toshdan qurol yasab, uni ishlatib va qurollarni takomillashtirib borgan sari, o'zlari ham rivojlanib borganlar. Bundan 400-500 ming yillar ilgari «shell» va «ashel» madaniyatini yaratgan, dastlabki tosh qurol - cho'qmor yasash orqali kishilik madaniyatiga asos solgan odamlar yashash uchun qulay bo'lgan hududlarda o'rnashgan. Ular o'z faoliyati izlarini oddiy yodgorliklar bo'lgan qadimgi makonlar va ulardagi madaniy qatlamlarda qoldirganlar. O'rta Osiyo, jumladan hozirgi O'zbekistonning geografik sharoiti ibtidoiy odamlarning yashashi uchun juda qulay bo'lgan va bu davrda uning keng hududlarida odamlar yashab, yaratuvchanlik faoliyatlarini boshlaganligi shubhasizdir.

Janubiy Qozog'iston hududida ham ilk paleolit davriga oid bir qancha yodgorliklar ochib o'rganilgan. **Takali, Bo'riqazigan, Tanirqazigan, Kamar va Shabakti** shular jumlasidandir.

Takali joy-makonlari Qoratog' tizmasi yonbag'irlarida joylashgan yodgorliklar majmuasi hisoblanadi. Bu yerdan yirik tosh chopqilar, yirik uchrindilar va yumaloq toshlardan iborat jami **300 dan** ortiq tosh qurollari topilgan. Olimlarning fikriga ko'ra, Takali tosh qurollari ilk tosh asrining so'nggi

bosqichi – *ashell-mustye davriga*, ya'ni mil. avv. **300-100 ming yilliklarga** mansubdir.

Qirg'ziston hududida ham ilk tosh davriga oid yodgorliklar topib o'rganilgan. **1953** yilda *On Archa* degan joyidan mil. avv. **300-100 ming yilliklarga** mansub chaqmoqtoshdan yasalgan qo'l cho'qmorlari, nukleuslar, uchrindi va boshqa tosh parchalari topilgan.

Tojikistonda arxeologlar va geologlarning hamkorligidagi tadqiqotlari natijasida **Qoratog' I, Lohutiy I va Havolang** kabi joy-makonlari topildi.

Qoratog' I joy-makoni Dushanbe shahridan 50 km janubi-sharqda, *O'tagan* qishlog'idan 1 km janubi-sharqda joylashgan. Bu yerdan qirg'ich, teshgich, chopper, uchrindilar, tosh parchalari, nukleuslar, qayroq toshlar, qo'pol tosh chopqilari topilgan.

1947 yilda mash'hur arxeolog olim **A.P. Okladnikov** Turkmanistonning janubiy qismida, Kopetdog' etaklaridan ilk tosh davriga oid yodgorliklarni tadqiq etgan. **Yaganja va Qora Tanger** shular jumlasidandir.

Mustye davrining o'rganilishi O'rta Osiyo hududida Teshiktosh g'orining ochilishi bilan bog'liq. Bugungi kungacha mustye davriga oid **100** dan ortiq yodgorliklar ochib o'rganilgan. O'rta Osiyoning eng mash'hur mustye yodgorliklariga *Teshiktosh, Omonqo'ton, Obirahmat, Xo'jakent, Ko'lbuloq, Qo'tirbuloq, Uchtut, Qayroqqum, Og'zikichik, Oqjar, Qora-Bura, Tossar* va boshqalarni kiritish mumkin.

Teshiktosh g'or-makoni Surxondaryo viloyati Boysuntog' tumanidagi Boysun tog'ining janubiy yonbag'ridagi Turgandaryoning Zavlatashgansoy darasida, dengiz sathidan 1500 m balandda joylashgan. G'or shimoli-sharqqa qaragan, kengligi **20 m**, chuqurligi **21 m**, balandligi **9 m**. Olib borilgan qazuv ishlari natijasida **5 ta** madaniy qatlam borligi aniqlangan. Madaniy qatlamlardan 2859 ta toshdan yasalgan mehnat qurollari, gulxan izlari va kul qoldiqlari, tog' echkisi, bug'u, yovvoyi ot, ayiq, quyon, kemiruvchi va parrandalarning suyak qoldiqlari topildi. Teshiktoshdan topilgan topilmalar orasida **25 sm** chuqurlikda *neandertal* tipdagi odam suyagi qoldiqlari topildi. Bu topilmani mash'hur antropolog olim **M.Gerasimov** o'rganib chiqib, uning taxminiy qiyofasini tiklagan. Teshiktoshliklar asosan ovchilik va qisman termachilik bilan shug'ullanganlar.

Omonqo'ton g'or-makoni Samarqand viloyatidagi Zarafshon tog' tizmasining g'arbiy yonbag'rida joylashgan Omonqo'ton qishlog'i yaqinida joylashgan. G'orning kengligi **1,5 m**, balandligi **0,9 m**, chuqurligi **25 m**. G'or-makonning madaniy qatlamlaridan qirg'ich, paykon, plastinkalar, nukleuslar, qo'l chopqilari, Osiyo mufloni (arxar), qo'ng'ir ayiq, tog' echkisi suyagi, gulxan qoldiqlari topilgan. Bu yerda yashagan qadimgi odamlar asosan ovchilik va termachilik bilan shug'ullanishgan.

Obirahmat g'or-makoni Toshkent shahridan 100 km shimoli-sharqda, G'arbiy Tyan-Shan – Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori sohilida joylashgan. Qazuv ishlari jarayonida 21 ta madaniy qatlam mavjud ekanligi aniqlandi. Ko'plab tosh qurollar, har xil hayvonlar suyaklari, gulxan va kul qoldiqlari topilgan.

Olimlarning farazlariga ko'ra, bu yodgorlikda odamlar bundan **120-40 ming yil** muqaddam istiqomat qilishgan.

Xo'jakent manzilgohi Toshkent shahridan 80 km shimoli-sharqda, Chirchiq daryosining chap sohilidagi Xo'jakent qishlog'i yaqinida joylashgan. G'or shimoli-g'arbga qaragan, balandligi **2,5 m**, kengligi **6 m**, chuqurligi **4 m**. G'ordan ishlov berilgan nekleuslar, qo'l chopqilari, parrakchalar, teshgich-bigizlar topilgan bo'lib, odamlar miloddan **100-40 ming yillar** ilgari yashaganlar va asosan termachilik hamda ovchilik bilan shug'ullanganlar.

Ko'buloq joy-makoni Ohangaron daryosining o'ng irmog'idan biri – Qizil olma soyining o'rta oqimida, Angren shahridan 10-12 km g'arbda joylashgan **Obliq** qishlog'idan 5 km shimoli-g'arbda joylashgan. Bu yodgorlik ko'p qatlamli bo'lib, unda **arxantrop**lar, **neandertallar** va **kramonyonlar** yashashgan. Ko'lbuloq 41 ta qatlamdan iborat bo'lib, 4-8 qatlamlari mustye davriga taalluqlidir.

Qo'tirbuloq makoni Samarqand viloyati, Kattaqo'rg'on tumanidagi *Charxin* qishlog'idan 700-800 m uzoqda joylashgan **ochiq manzilgoh**dir. Bu yerdan ko'plab paykonlar, qirg'ichlar, chopping, chopper, yassi nukleuslar, fil, tur, bug'u, yovvoyi ot, Buxoro bug'usi suyagi qoldiqlari, gulxan va kul qoldiqlari topilgan.

Mustye davriga oid yodgorliklarda olb borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, mustye neandertallari g'orlarda ham, ulkan mamont suyaklaridan qilingan turar joy – chumalarda ham yashaganlar. Mazkur davrda odamlar olovni saqlabgina qolmay, balki yog'ichni bir-biriga ishqalash yo'li bilan yoki chaqmoqtoshni bir-biriga urish natijasida olov hosil qilishgan.

O'rta paleolit davri odamlarining asosiy mashg'uloti mamont, bison, bug'u, tog' echkisi, arxar va boshqa hayvonlarni ovlab kun ko'rish bo'lib, ovchilik ular hayotida muhim o'rin tutgan. Ovchilar chaqmoqtosh, o'q qadalgan nayzalar, gavronlar bilan qurollangan edilar. Lekin termachilik ham ular xo'jalik hayotining asosini tashkil etgan.

Mustye davri kishilari neandertallar hisoblanib, hali ularning tashqi qiyofasida maymunga xos belgilar birmuncha saqlanib qolgan edi. Ularda hozirgi qiyofadagi kishilarga o'tish jarayoni borayotgan, ishlab chiqarish qurollari takomillashayotgan, nutq madaniyati o'sa borib, fikrlash ancha oshgan, olov sun'iy tarzda yaratila boshlangan. Mazkur davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik tuzumiga o'tila boshlangan. Shuningdek, bu davrda murdalarni sun'iy tarzda kovlangan qabrga ko'mish birinchi bor qo'llanilganki, bu ancha murakkab g'oyaviy tushunchalar paydo bo'lganligidan dalolatdir.

Olimlarning ilmiy farazlariga ko'ra, biz yashab turgan **Yer** sayyorasi **5 milrd.** yil muqaddam paydo bo'lib, dastlab unda hech qanday hayot bo'lmagan. Yer tarixi geologik jihatdan **arxey**, **paleozoy**, **mezozoy** va **kaynozoy eralariga** bo'linadi. **Arxey** erasining oxirida Yerda juda oddiy tirik mavjudotlar, **paleozoyda** suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, **mezozoyda** sudralib yuruvchilar paydo bo'ladi. Yer tarixining **kaynozoy** erasida esa sut emizuvchi hayvonlar tarqaladi. Bu era, o'z navbatida, uchlamchi va to'rtlamchi bosqichlarga bo'linib, uchlamchi bosqich **50-60 mln.**, to'rtlamchi bosqich **3-3,5 mln.** yilni o'z ichiga oladi.

To'rtlamchi bosqich boshlarida iqlim hozirgiga nisbatan issiqroq bo'lib, *Periney yarim orolidan Xitoygacha* bo'lgan hududlar subtropik, Osiyoning janubi va Afrikaning katta qismida esa tropik mintaqalar edi. Uchlamchi bosqichning oxiri va to'rtlamchi bosqichning boshlarida mazkur o'lkalarda maymunlarning xilma-xil turlari yashagan.

Biz fan tomonidan isbotlangan, odamning hayvonot dunyosidan uzoq vaqt davom etgan rivojlanish jarayoni oqibatida ajralib chiqqanligi haqidagi fikrga yondashamiz. Odamning oliy tipdagi maymunsimon ajdodlar bilan bog'liqligi haqidagi g'oya Ch.Darvinga taalluqli bo'lib, u evalyutsion jarayon natijasida odam huddi shu odamsimon maymundan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. Ya'ni, maymunning odamga aylanishida asosiy omillardan biri – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanishdir, degan nazariyani ilgari suradi. Jamiyatshunos olimlar maymunning odamga aylanishi jarayonida asosiy omillardan yana biri – mehnat ekanligini ko'rsatib o'tadi.

Biz yuqorida, yer tarixi kaynazoy erasining to'rtlamchi bosqichida odamzod paydo bo'la boshlaganligini aytgan edik. Uchlamchi bosqich boshlarida iqlim hozirgiga nisbatan issiqroq bo'lib, Pireney yarim orolidan Xitoygacha bo'lgan maydonlar subtropik mintaqalar edi. Mazkur o'lkalarda to'rtlamchi bosqich boshlarida hayvonlarning, shuningdek, maymunlarning xilma xil turlari yashagan. Ular orasida odamsimon maymunlar ham bo'lib, ular odamning eng qadimgi ajdodlari hisoblangan. Ular driopitek, ramapitek, avstrolopiteklar bo'lib, shulardan avstrolopiteklar odamga ko'proq o'xshashligi bilan ajralib turgan. Driopiteklar hozirgi kunimizdan 15-12 mln yillar ilgari yashagan. Driopitek – «daraxtda yuruvchi odam» deb nomlanadi. 1856 yilda frantsuz arxeologi Larte Avstriyaning Yuqori Goranna degan joyidan yer tarixining miotsen yotqiziqlaridan (bundan 5-12 mln. yil burun) eng oliy tipdagi odamsimon «maymun» driopitek'larga tegishli bo'lgan 3 ta tish qoldiqlarini topgan. Driopitek odamsimon maymunlar turiga kiradi. Olimlar uning miya suyagini hajmini o'lganda 600 sm³ bo'lganligini qayd etadi.

Hozirgi kunda dunyoning har xil joylaridan driopitek'larning 10 dan ortiq turlari topib o'rganilgan. Ch.Darvin Avstriya topilmasini o'rganib uning tishlarida odamzod tishlariga xos belgilar borligini isbotladi. Ch.Darvin driopitekda odamzodning ajdodini ko'ra bildi. Darvin yaratgan ta'limotga ko'ra barcha driopiteklar odamzodning ajdodi bo'la olmaydi. Undan qolgan iz so'nggi (Yuqori Gerannadagi) si avlod izi bo'lgan. Ramapiteklar ham odamsimon maymunlar turiga mansub bo'lib, uning qoldiqlari Afrika, Hindiston hududlaridan topilgan. Ramapiteklar 12-7 mln. yillar ilgari yashagan.

Avstrolopiteklar keyingi tur bo'lib, ular odamga ko'proq o'xshagan va hozirgi kunimizdan 3 mln. yillar ilgari yashagan. Ularning miya suyagining hajmi 600-700 sm³ bo'lib, avstrolopiteklar ikki oyoqda tik turgan, o'simlik va go'shtni ovqat sifatida iste'mol qilgan. 1924 yilda Janubiy Afrika hududlaridan odamzodning ilk ajdodi bo'lgan avstrolopitekning suyaklari topilgan. Olimlar unga «Janubiy odam» deb nom berishgan.

Yer qa'rining plyutsen (bundan 3-4 mln. yil oldin) yotqiziqlaridan olimlarning xulosasiga ko'ra, driopitek eng oliy tipdagi odamsimon «maymun»

bo'lsa, avstrolopitek esa «maymunsimon» odam vakili bo'lgan. Avstrolopitek odamzodning hayvonlar olamidani odamlar dunyosiga o'tishda qo'yilgan birinchi qadami edi.

1960 yilda arxeolog Luis Liki Sharqiy Afrikaning Olduvay darasidan odamzodning qadimgi ajdodlari suyak qoldiqlarini topdilar. Olduvayda odam, hayvon suyaklari bilan bir qatorda tosh qurollar ham topildi. Olimlar bu erdan topilgan mavjudotni zinjanthrop deb atadi va uning yashagan davrini avstrolopitek va pitekanthrop oralig'i deb belgiladi.

Zinjanthrop deb atalishiga sabab, uning Tanzaniyaning Zinji nomli qishlog'i atrofidan topilishi edi. Zinjanthroparga «Xomo Xabilis» - «ishbilarmon odami» deb nom beriladi. Chunki u eng sodda mehnat qurollarini yasay olar edi. Zinjanthrop qoldiqlari Keniya va Efiopiya hududlaridan ham topib o'rganilgan. Zinjanthrop suyagi topilgan joylardan hayvon suyaklari va tosh qurollar ham topiladi. Afrikadan «ishbilarmon odamlar» topilgan geologik qatlamning sanasi 3-2 mln. yillar bilan belgilanmoqda. Bu esa odamzodning mehnat qila boshlagan ilk ajdodi pitekanthropga qadar zinjanthrop bo'lgan, degan xulosaga olib keladi. Afrikadan topilgan ishbilarmon odamlar arxantropolar deb nomlangan. Yunoncha «Arxayos» - qadimgi, «antropos» - odam degan ma'nolarni bildiradi. Demak, arxantropolar toshdan qurol yasash qobiliyatiga ega bo'lgan odamzodning dastlabki ajdodlaridir.

Odamning kelib chiqishi va rivojlanishi masalasi bilan **antropologiya** fani shug'ullanadi. Antropologiya uch asosiy bo'limga bo'lib o'rganiladi: 1) **morfologiya**; 2) **antropogeniya** yoki **antropogenez**; 3) **irqshunoslik** yoki **etnik antropologiya**. **Morfologiya** odamning jismoniy tuzilishidagi belgilarning yosh, jins, kasb va tashqi sharoitga qarab o'zgarishini o'rganadi; **antropogeniya** (**antropogenez**) odam jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyati, tili, shuningdek jamiyatning dastlabki rivojlanishi jarayonini o'rganadi; **irqshunoslik** irqslarning sinfiy tasnifi, irqslarning geografik jihatdan tarqalganligi, irqslarning shakllanish tarixi bilan shug'ullanadi.

Paleoantropologiya qadimgi odam qoldiqlarini o'rganib, muayyan davrdagi odamlarning fiziologik tiplari haqida tasavvur hosil qilishda, mazkur fiziologik tiplarning o'rganishida turli ijtimoiy va tabiiy sharoitlarning ta'siri masalalariga oydinlik kiritadi. Umuman olganda, bugungi kunda olimlar odamning paydo bo'lishini ilk paleolit davridan boshlab, so'nggi paleolitga kelib odamning antropologik va tarixiy rivojlanishi nihoyasiga yetib, zamonaviy qiyofadagi odamning (**Homo Sapiens**) qaror topishi bilan tugagan. Odamning paydo bo'lishi tarixiga qiziqish qadimdan, antik davrdan boshlanganligini ko'rish mumkin. Aristotel mazkur masalani yechishga harakat qilgan olimlardan biridir. Aynan «antropologiya» atamasini ham Aristotel ilk marta odamning kelib chiqishini o'rganuvchi fanga nisbatan ishlatgan, lekin «Antropogen» so'zini birinchi bo'lib 1922 yilda A. P. Pavlov fanga kiritgan.

XVIII asrdan boshlab odamning kelib chiqishi masalalarga qiziqish orta borgan. Fransuz tabiatshunos olimi *Jorj Lui Leklerk Byuffon* (1707-1788) inson bilan hayvonot olami o'rtasida qandaydir o'tib bo'lmas to'siq borligini taxmin qilgan. **1735 yilda** shved tabiatshunos olimi *Karl Linney* (1707-1778) o'simlik va hayvonot olamini sistemasini tuzgan va insonni «Birinchi qator» ga qo'ygan. **1758**

yilda u o'z sistemasiga o'zgartirish qilib, unga primatlar guruhini – **Ordo primates** (ya'ni birinchi yoki boshlang'ich ma'nosida) kiritib, ularni to'rt qismga bo'ladi: 1) **Homo** – odam; 2) **Simia** – maymun; 3) **Lemur** – lemur (primatlar guruhiga kirivchi chala maymunlar oilasi); 4) **Vespurtilio** – ko'rshapalak. Homo guruhini u yana ikki guruhga bo'ladi: 1) **sapiens** – “kunduzgi odam” o'zining “joyiga nisbatan” madaniyati bilan ajralib turgan. 2) **Troglodytes** (troglodit) – “kechki odam”, “o'rmon odami”, “Orangutang”.

Shu tariqa ilk marta hayvonot olamida odam o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, **“Homo sapiens”** (aql-idrokli odam) atamasi paydo bo'lib, bugungi kunda ham fanda ilmiy termin sifatida ishlatib kelinmoqda.

Karl Linneydanda aniq isbotni frantsuz olimi **Jan Batist Lamark** (1744-1829) bergan. Uning fikriga ko'ra, o'ta rivojlangan maymunning bir turi o'sha davrda qandaydir tabiiy ta'sir ostida daraxtda yashash qobiliyatini yo'qotib, ikki oyoqda tik yura boshlagan. Ular o'zlari uchun yemish izlab tanlagan holda oziqlanishgan. Biroq uning bu fikri o'sha davrda o'z tasdig'ini topmaydi.

Evolyutsion nazariyaning tan olinishi **Charlz Darvin** (1809-1882) nomi bilan bog'liqdir. **1859 yilda** Darvin o'zining *“Tabiiy tanlanish yo'li bilan turlarning kelib chiqishi”* asarida antropogenez jarayoni haqida fikr yuritadi. **1871 yilda** *“Odamning paydo bo'lishi va jinsiy tanlanish”* asarida esa yanada aniq dalillar bilan vaqt, davrlar o'tishi bilan bosqichma-bosqich odam bugungi ko'rinishga kelganligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, Afrika ilk odamzod paydo bo'lgan hudud hisoblanadi.

Umuman olganda Ch.Darvin ilgari surgan g'oya bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Antropologik topilmalar XIX asrning 40-yillaridan topila boshlangan. **1848 yilda** *Ispaniyaning Gibraltar qoyasidan* ishchilar odam bosh chanog'ini topib oladilar. Biroq bu topilma haqidagi ilk ma'lumot **1864 yilga** kelibgina **G.Besk** tomonidan matbuotda e'lon qilinadi.

1856 yilda Germaniyaning Dyusseldorf hududiga yaqin **Neander** vodiysidagi (Neandertal) g'ordan Gibraltardan topilgan suyakka o'xshash bosh chanog'i topiladi va tezda butun jahonga ma'lum bo'ladi. Uni paleontolog **Fulrod** o'rganadi.

1868 yilda Fransiyaning **Kro-Manon g'oridan** so'nggi paleolitga mansub odam suyagi qoldiqlari topiladi (yevropeoid irqiga mansub xususiyatlar mavjud).

Golland vrachi va anatomi **Ernest Dyubua** **1890-1892 yillarda** *Yava orolida* antropoid va neandertallar oralig'ida mavjud bo'lgan odam turiga mansub suyak qoldiqlarini topadi. Skeletini top'liq topib, qayta tiklashga muyassar bo'lgan olim uni tik ikki oyoqda yurgan eng qadimgi odam ekanligini ta'kidlaydi va uni *“Pitekantropus erektus”* – *“Tik yuruvchi maymunsimon odam”* deb ataydi.

1901 yilda Italiyaning **Grimaldi g'oridan** odam suyagi qoldig'i topiladi (negroid irqiga mansub xususiyatlar mavjud).

Keyingi tadqiqotlar jarayonida pitekantropga tegishli suyak qoldiqlari ko'plab topila boshlandi.

1907 yilda Germaniyaning **Mauer qishlog'ida**, Geydelbergdan 10 km janubda ishchilar qazilma odam suyagi qoldiqlarini topib olishadi. U fanda

geydelberg odami nomi bilan mash'hur. Olimlar uni pitekanthrop va neandertal turlari oralig'idagi tipiga mansub odam, deb hisoblaydilar.

1927 yilda Pekin shahri yaqinidagi *Chjoukoutyan* degan joydan sinantrop suyagi qoldiqlari topiladi. Bu manzilgoh kanadalik olim **D.Blek** tomonidan o'rganilgan. 25-30 m qalinlikdagi madaniy qatlamga ega yodgorlikda arxantrop bo'lib, ular pitekanthroplarga nisbatan ancha rivojlangan, bir necha mingyillar davomida shu yerda yashashgan va buni ular yasagan ov va mehnat qurollari, ulardagi o'zgaruvchanlik hamda bir necha o'n metrlik kul qatlami ham buni tasdiqlaydi (mongoloid irqiga xos xususiyatlar mavjud).

1935 yilda Angliyaning **Svanskomb** degan joyidan (Kent) **Mareton** ayol jinsiga mansub odam suyagi qoldiqlarini topadi. Mazkur topilmani maxsus o'rganish uchun Qirollik qo'mitasida Antropologiya instituti tashkil etiladi. Olimlar ushbu topilmani Homo sapiensga yaqin odam tipi ekanligini tasdiqlaydilar.

1938 yilda O'zbekistonda *Teshiktosh g'ori* arxeolog **A.P. Okladnikov** tomonidan tadqiq etilib, neandertal tipiga mansub odam suyagi qoldiqlarini topadi. Uni qiyofasini antropolog olim **M.M. Gerasimov** tiklagan.

1954-1955 yillarda fransuz olimlari **K.Arambur** va **R.Xofshtetter Ternifin (Jazoir)** dagi qazuv ishlari jarayonida sinantropga yaqin odam suyagi qoldiqlari topiladi. Bu topilma **atlantrop** (Afrikaning shimoli-g'arbidagi Atlas tog'i nomidan) deb nomlanadi. Suyak qoldiqlari bilan birga shell va ilk ashel davriga oid tosh qurollari ham topiladi.

1960 yildan ingliz antropologi **Luis Liki Tanganikadagi (Sharqiy Afrika) Olduvay g'orida** shell davriga oid tosh qurollarni topish bilan birga odam suyagi qoldiqlarini ham topadi. Olim uni pitekanthropning zamondoshi sifatida ko'rib, "zinjanthrop" (avstralopitek – janub odami) deb ataydi. **Homo habilis** deb atalgan bu odam tipi bundan 2,5-3 mln. yil avval yashagan.

1963 yilda Xitoy olimi **Vu Xuanxe** daryosi o'rta oqimida Lyandyan manzilidan qadimgi odam qoldig'ini topadi. Uning sinantropga nisbatan ancha qadimiy bo'lganligi aniqlandi. Fanda u «*Lyandyan arxantropi*» deb nom oldi.

1963 yilda Toshkent viloyati Ohangoron tumanida Mingbuloqdan hozirgi kunimizdan 400-500 ming yillar muqaddam yashagan sinantrop turiga oid qazilma odam qoldiqlari topilgan.

Shunday qilib, antropologik topilmalarni izlash va ularni o'rganish bugungi kungacha ham davom etib kelmoqda. **2000-2004 yillar** davomida **Qashqadaryo vohasi** Kitob tumani tog'li hududlarida olib borilgan tadqiqot ishlari jarayonida (o'zbek-amerika qo'shma ekspeditsiyasi) **Oyoqchisoy vodiysida Angilak g'ori** tadqiq etilib neandertal tipiga mansub odamning oyoq suyagi topildi. Bu viloyatimiz tarixidagi eng diqqatga sazovor topilma bo'ldi.

Demak,

1. Odamzod tabiatning ajralmas bir bo'lagi sifatida Yer tarixining ma'lum bir bosqichida hayvonot olamidani ajralib chiqdi. U jonivor fanda eng oliy tipdagi «odamsimon maymun» deb atalmoqda.

2. Ajdodlarimizning hayvonot olamidani odamzod dunyosiga qo'ygan birinchi qadami avstralopiteklar davrida sodir bo'ldi.

3. Odamzodning ilk ajdodlari zinjanthrop va pitekanthroplar toshni toshga urib mehnat qila boshlaydilar. Mehnat odamzodni hayvonot olamidani ajratdi.

4. Odamzod o'zining ajdodi – sinantropolar davrida olovni kashf etdi va shu tufayli ajdodlarimiz go'shtni olovda chala pishirgan holda iste'mol qila boshladilar. Pishirilgan go'shtni iste'mol qilish natijasida ularning fikrlashida o'zgarish yuz berdi va odamning biologik, jismoniy tuzilishida hozirgi zamon odami tomon ijobiy o'zgarishlar sodir bo'la boshladi.

Kramonon odami zamonasiga kelib ilk ajdodlarimizning biologik, jismoniy tuzilishi hozirgi zamon odamidani farq qilmaydigan holatga kirdi. Kramon'onlar davri urug'chilik jamoasining boshlanishi birinchi jamoachilik kurtagining tugilishidir. Bu o'zgarishlarning barchasiga inson o'z mehnati tufayli erishdi.

Yuqorida ko'rdikki, tabiiy tanlanish va jinsiy saralanish, shuningdek birinchi navbatda mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal qiyofadagi odamlar hozirgi qiyofadagi kishilarga aylana bordilar. Ular ham aqliy, ham jismoniy jihatdan kamol topib, uzoq vaqt davom etgan rivojlanish jarayonida hozirgi qiyofadagi kishilarni shakllantirdi va shu bilan antropogenez jarayoni nihoyasiga etdi. Huddi shu davrda evropoid, negroid va mo'g'ul deb nomlangan dastlabki irqalar vujudga keldi. Insoniyat o'zining hozirgi qiyofasiga yetib kelguncha 2-3 million yillik katta tarixiy davrni bosib o'tdi. Bu kishilar fanda «homo sapiens» - «aql-idrokli odamlar», deb ataladi.

Paleolit – odamning shakllanish davri hisoblanadi. Bu davrda odamlar ibtidoiy gala davridani urug'chilik tuzumiga o'tishgan. Odamlar o'zlari uchun tosh, suyak va yog'ochdani ov hamda mehnat qurollari yasay boshlashgan. Bir toshga ishlov berish uchun odam ikkinchi toshni, suyak yoki yog'ochni ishga solgan. Tosh qurollariga ishlov berish texnologiyasiga qarab ularni quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

Olduvay bosqichi (bundani 3 mln. - 700 ming yil muqaddam). Qurollarning sodda va oddiyligiga ko'ra ularning jismoniy qiyofasi va tafakkuri hali yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan xarakterlanadi. Bu davr uchun uch xil ko'rinishdagi qurollar xos. *Birinchisi* ko'pqirrali tosh qurol bo'lib, asosan o'simliklarni tanalarini qirishda va hayvonlarni terisini shilishda ishlatilgan. *Ikkinchisi* tosh uchrindilar bo'lib, ular toshni toshga urish natijasida hosil qilingan. Bu arxeologiyada retush texnikasi deb nomlanadi.

Uchinchisi chopperlar bo'lib, asosan chopqi sifatida ishlatilgan. Shu bilan birga choppenglar ham bo'lib, ularga ikki taraflama urib ishlov berilib, ushlashga juda qulay qilib ishlangan.

Olduvay tosh qurollari orasida nukleuslar alohida ahamiyatga ega. Ular tosh qurol yasashda asos vazifasini bajarsa-da, chopperdani ajratish ancha qiyin. Olduvay qurollarining o'lchami 8-10 sm atrofida.

Bu davrda yashagan qadimgi odamlar tabiatdani ajralmagan holda, olovni bilmay termachilik va ovchilik bilan shug'ullanishgan. Ular jamoa ko'rinishida yashab, ovni ham jamoa bo'lib uyushtirishgan.

Ashel davri (bundani 700-150-120 ming yil muqaddam). Ashel davrida yangi tosh quroli – qo'l chopqilari (ручные рубила) va teshgichlar (кливера)

paydo bo'lgan. Bu davr qurollari olduvay qurollariga nisbatan katta bo'lib, 35 sm gacha bo'lgan.

Ashel davrida odamlar ovchilikka qulay muqim joyga o'rnashib, tosh qurollar yasaladigan maxsus "ustaxonalar" tashkil etishgan. Bu davrda olov kashf etilib, odamlar gorlarda yashab, o'zlarini yovvoyi hayvonlardan himoya qilishga sharoit yarata boshlaganlar. Jinslar o'rasida taqsimot vujudga kela boshlagan: erkaklar ovchilik bilan, ayollar esa "uyda" olovni saqlash, bolalarga va qariyalarga g'amxo'rlik ko'rsatishgan.

Mustye davri – asheldan keyingi, xronologik jihatdan muzlikning riss bosqichiga muvofiq keladigan davrdir. Bu bosqich bir necha 10 ming yillar davom etgan bo'lib, taxminan 40 ming yillar burun tugagan va u Frantsiyadagi Must'e g'or-makoni nomi bilan atalgan.

Mustye madaniyati – neandertal odamlar hayoti, faoliyati, maishiy munosabatlarining aks etishidir. Bu davrda neandertallar keng territoriyaga yoyilgan, tabiat bilan ilk paleolit odamlariga nisbatan faolroq munosabatga kirishgan. Tabiiy sharoit sovub, Yevropa, Osiyo, Amerika shimoliy viloyatlarining katta qismini ulkan muzliklar qoplagan. Sharqiy Yevropa hududlariga ham muz qatlamlari siljigan (uning markaziy Skandinaviya bo'lgan) va qalinligi 2 km.ni tashkil etgan. Hatto must'e bosqichida O'rta va G'arbiy Sibirni ulkan muzlik qatlami qoplagan. Shimoli-sharqda esa markazi Chukotka bo'lgan muzlik qoplagan. Umuman, million km² ni muz qoplab, bu joy inson faoliyat ko'rsata olmaydigan hududga aylangan.

Mustye davrida – mamontlar, shimol bug'ilari va boshqa hayvonlar keng tarqalgan. Muzlikning siljishi natijasida ob-havoning sovushi qadimgi odamlarni tabiiy sharoitga moslashishiga turtki bo'ladi. Qadimgi odamlar tabiatning dahshatli sinovi (sovug'i) ga chidash uchun yashash zaruriyatining turli formalarini topishga harakat qiladi. Bu harakat (sovuqdan saqlanish, kiyim kiyish, ehtiyojni qondirish) natijasida insoniyat o'z taraqqiyotida hal qiluvchi asosiy qadamlardan birini tashladi.

Insonning rivojlanish jarayonida ongning taraqqiy etishi asosiy hal qiluvchi omillardan biridir. Mustye davrida yashagan va antropogenez jarayonida 2 chi asosiy hal qiluvchi bosqich hisoblangan – neandertallar dunyoni bilish, tabiat to'g'risida, undagi o'zgarishlar va real voqealarcha munosabat borasida ma'lum fikrga kela boshladi. O'z faoliyati davomida bilimga ega bo'lish va fikrlash ko'nikmalarini sekin-asta egallanishi odamni (insonni) rivojlantiradi. Natijada tabiatdagi voqealarning sehrli tuyulishi ta'sirida dastlabki diniy tasavvurlar paydo bo'ladi. Ya'ni hayratlanish, o'zgarishlarni sehr sifatida idrok etilishi murdalarni ko'mish – chuqur kovlash, murda yoniga uning qurollarini quyilishi va hakoza «narigi dunyo» yoki ruh haqidagi tushunchalarni paydo bo'lganligidan dalolat beradi.

Mustye davrida tabiatning keskin o'zgarishi odamlar faoliyatida, hayotida katta muammolarni keltirib chiqardi. Avvalgi issiq iqlim o'rniga muz sovug'i - havoning keskin o'zgarishi yashash zaruratini qiyinlashtirdi. Ko'plab odamlar sovuqdan qirilib ketadi. Tabiat bilan kurashib, mol terilaridan kiyimlar tikib, ochiq

manzilgohlardan baland g'orlarga joylashgan odamlar jon saqlab yangi sharoitga ko'nika boshlagan.

G'orlarga joylashgan odamlarni uzoq vaqt kollektiv mehnat faoliyati bog'lab kelgan. Ularning asosiy xo'jalik mashg'uloti – ovchilik bo'lib, u ehtiyojni qondirishdagi asosiga aylandi. Odamlarning birgalikda yashashi va uning zaruriyatga aylanishi («kollektivda» yoki g'or ichida) ichki maishiy munosabatlarni shakllanishiga olib keladi.

Mustye bosqichi ibtidoiy jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda o'zining ishlab chiqarish funksiyalariga ko'ra turli tuman bo'lgan tosh qurollar paydo bo'ladi. Hozirgi kunda must'e madaniyat qurollarining 60 turi topib o'rganilgan. Chaqmoqtosh qurollar yasashning yangi texnikasi must'e davrida keng yoyildi. Qurollar yasashning yangi usuli yorma texnika deb ataladi. Bu usul orqali tosh qurolning bosh tomoni urib uchirilib, tekis maydonga hosil qilinadi. U **zarb maydonchasi** deb ataladi. Shunday maydoncha hosil bo'lgandan keyin uning chetlaridan avvalgi texnika usuli vositasi bilan hosil qilish mumkin bo'lmagan yupqa tosh parchalarini birin-ketin uchirib olishga imkon tug'ilgan. Tosh parrakchalar uchirib olinib bo'lgach, nihoyat tosh bo'lagidan boshqa uchirib bo'lmaydigan, tashqarisi tarashlangan o'zak qolgan. Bu o'zak nukleus bo'lib, urib uchirish uchun ishlatiladigan yaxlit tosh esa ushatgich deb atalgan. Mustye uchun ikki asosiy qurol turi: o'tkir uchli qurollar va tarashlagichlar xarakterli bo'lib, ular uch burchakli plastinkalardan yasalgan; bu plastinkalar yangi sindirish texnikasini qo'llanib, disk (gardish) shaklidagi nukleuslarga (yadro) otboynik (tosh) bilan urib hosil qilingan. Qisqa va keng qurollar tayyorlangan. O'tkir uchli qurolning asosiy ishni bajaradigan qismi-o'tkir cho'qqisi, tarashlagichning asosiy qismi esa uch burchakli plastinkaning yoysimon tagidir. Must'e davrida shakli jihatdan tarashlagichga o'xshab ketadigan bo'lsa ham, lekin ishni bajaradigan chetidagi chuqurchasi bilan farq qiladigan o'roq randa paydo bo'lgan. Bu asbob bilan randalashgan, po'stloqni shilib olishgan. Qurollar ko'pincha chetlari o'tkir, yupqa bo'laklarga yorilishi mumkin bo'lgan qattiq chaqmoqtoshdan yasalgan. Tabiatda chaqmoqtosh keng tarqalgan. So'nggi must'eda ahyon-ahyonda istisno tariqasida suyakdan qurollar yasala boshlagan. Eng qadimgi odamlar har narsani eyaveradigan bo'lganlar: o'simliklardan tayyorlangan va go'shtli ovqatlar iste'mol qilgan. Odamzodning tongida o'simlik oziq-ovqatlar ko'proq iste'mol qilingan bo'lsa kerak. Odamlar bunday oziq-ovqatni tabiatdan tayyor shaklda olishgan. Ular o'simlik ildizlarini, mevalarini, zamburug'larni iste'mol qilgan.

Demak, mustye o'ziga xos arxeologik bosqich bo'lib, u miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklarni o'z ichiga olib, kishilik madaniyati rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Mustye davriga kelib inson tashqi qiyofasida jiddiy o'zgarishlar ro'y bera boshlagan. Arxantropplar paleoantropplarga (neandertallar) aylanib, ba'zi maymunga xos belgilar saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning fikrlash doirasi kengayib, nutq paydo bo'la boshlagan.

Mustye davrida tosh qurollarga ishlov berishning o'ziga xos texnologiyasi vujudga kelgan. Nukleuslarda zarb maydonchasi juda aniq olinganligi aniq

seziladi. Birgina zarb bilan toshning yuqori qismi sindirib olingan va natijada zarb maydonchasi hosil qilingan. Natijada toshning chetlaridan turli ko'rinishdagi uchrindilarni olish imkoni tug'ilgan. Bunday nukleuslardan ko'pincha uchrindi hosil qilingan.

Mustye davri tosh qurollariga ishlov berish texnologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, inson ongi va tafakkurining o'sishi natijasida tosh qurollarning keraksiz, ishlatishda halaqit beradigan joylari olib tashlangan, ya'ni tarashlangan.

Mustye davriga kelib tosh qurollarning asosiy shakllari – uchrindi pichoq va qirg'ichlar paydo bo'lgan. Uchrindi pichoq kesishga ishlatilib, ov quroli hisoblangan. Qirg'ich esa asosan xo'jalik quroli bo'lib, teriga ishlov berishda ishlatilgan. Shu bilan birga qo'l chopqilari ham saqlanib qolgan. Umuman olgandi mustye davrida tosh qurollarning 60 ga yaqin turi mavjud bo'lgan.

Tosh qurollar bilan birga suyakdan yasalgan qurollar ham alohida ahamiyatga ega. Suyakdan qilingan qurollarni o'rganish jarayonida odamlar ularni oddiygina sindirish yoki u yoq, bu yog'ini yo'nish bilan cheklanganlar. Chunki suyaklarga ishlov berayotganda ularning hammasi ham qovurg'a yoki kurak suyagi singari egiluvchan, elastik xususiyatga ega bo'lmagan yoki ushlab turib yo'nishga moslashmagan. Tosh davriga taalluqli suyak qurollari asosan jag' suyagidan, qoziq tishlar, mamont va fillarning tishlari, suyaklari, shoxli hayvonlarning shoxlaridan yasalgan.

Suyakdan tosh qurollari yasalishi jarayonida ularga tosh qurollar bilan ishlov berilgan. Suyakni ma'lum bir shaklga kiritish uchun 200 gr yoki 500 gr chaqmoqtoshdan foydalanilgan. Tosh bilan urib sindirilgan suyakning tig'li tarafidan pichoq yoki bigiz sifatida ishlatilgan. Mamont yoki filning yon tishlariga ishlov berish yoki uni sindirish ancha mehnat va kuchni talab etgan.

Mustye yodgorliklari Markaziy Osiyo hududlarida keng o'rganilgan. Mustye yodgorliklarini o'rganish 1938 yildan boshlagan bo'lib, hozirgi kunda **Markaziy Osiyoda 300** ga yaqin mustye makonlari aniqlangan. Uning **100** ga yaqini arxeologlar tomonidan keng o'rganilgan. O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston hududlarida must'e yodgorliklari mavjud. O'rta tosh asri - mustye davri arxeologik yodgorliklari O'zbekiston hududida ham mavjud bo'lib, bu davrda yashagan ajdodlarimiz antropogenez shajarasida neandertal odami nomi bilan ma'lumdir.

O'zbekistonda mustye davri yodgorliklariga **Teshiktosh, Obirahmat, Xo'jakent, Amir Temur g'ori, Qizilqum, Zirabuloq** kabi joy makonlarini kiritish mumkin. O'zbekistonda topilgan mustye davri yodgorliklari ichida Teshiktosh g'ori alohida ahamiyatga ega. Teshiktosh g'ori 1938 yilda A.Okladnikov tomonidan o'rganilgan. Teshiktosh g'oridan 9 yashar bolaning mozori - qabri topilgan. Bola skleti chuqurcha qazib unga chalqanchasiga yotqizilgan. Qabrning atrofi hayvon shoxlari (6 juft) bilan o'ralgan. G'orda qalin kul qatlami mavjud bo'lib, uning orasidan turli hayvon suyaklari topilgan. G'orda neandertal odamlari yashagan bo'lib, ularning asosiy mashg'uloti ovchilik bo'lgan.

Teshiktosh g'or-makoni Surxondaryo viloyati Boysuntog' tumanidagi Boysun tog'ining janubiy yonbag'ridagi Turgandaryoning Zavlatashgansoy

darasida, dengiz sathidan 1500 m balandda joylashgan. G'or shimoli-sharqqa qaragan, kengligi **20 m**, chuqurligi **21 m**, balandligi **9 m**. Olib borilgan qazuv ishlari natijasida **5 ta** madaniy qatlam borligi aniqlangan. Madaniy qatlamlardan 2859 ta toshdan yasalgan mehnat qurollari, gulxan izlari va kul qoldiqlari, tog' echkisi, bug'u, yovvoyi ot, ayiq, quyon, kemiruvchi va parrandalarning suyak qoldiqlari topildi. Teshiktoshdan topilgan topilmalar orasida **25 sm** chuqurlikda *neandertal* tipdagi odam suyagi qoldiqlari topildi. Bu topilmani mash'hur antropolog olim *M.Gerasimov* o'rganib chiqib, uning taxminiy qiyofasini tiklagan. Teshiktoshliklar asosan ovchilik va qisman termachilik bilan shug'ullanganlar.

Omonqo'ton g'or-makoni Samarqand viloyatidagi Zarafshon tog' tizmasining g'arbiy yonbag'rida joylashgan Omonqo'ton qishlog'i yaqinida joylashgan. G'orning kengligi **1,5 m**, balandligi **0,9 m**, chuqurligi **25 m**. G'or-makonning madaniy qatlamlaridan qirg'ich, paykon, plastinkalar, nukleuslar, qo'l chopqilari, Osiyo mufloni (arxar), qo'ng'ir ayiq, tog' echkisi suyagi, gulxan qoldiqlari topilgan. Bu yerda yashagan qadimgi odamlar asosan ovchilik va termachilik bilan shug'ullanishgan.

Obirahmat g'or-makoni Toshkent shahridan 100 km shimoli-sharqda, G'arbiy Tyan-Shan – Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori sohilida joylashgan. Qazuv ishlari jarayonida 21 ta madaniy qatlam mavjud ekanligi aniqlandi. Ko'plab tosh qurollar, har xil hayvonlar suyaklari, gulxan va kul qoldiqlari topilgan. Undan 10 m qalinlikda 21 ta madaniy qatlam topiladi. Madaniy qatlamlardan ohak toshli chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari, nukleuslar, parrakchalar, qirg'ichlar topilgan. 30 mingdan ortiq tosh uchrindilaridan tayyorlangan pichoqlar mavjud bo'lgan.

Olimlarning farazlariga ko'ra, bu yodgorlikda odamlar bundan **120-40 ming yil** muqaddam istiqomat qilishgan.

Xo'jakent manzilgohi Toshkent shahridan 80 km shimoli-sharqda, Chirchiq daryosining chap sohilidagi Xo'jakent qishlog'i yaqinida joylashgan. G'or shimoli-g'arbga qaragan, balandligi **2,5 m**, kengligi **6 m**, chuqurligi **4 m**. G'ordan ishlov berilgan nukleuslar, qo'l chopqilari, parrakchalar, teshgich-bigizlar topilgan bo'lib, odamlar miloddan **100-40 ming yillar** ilgari yashaganlar va asosan termachilik hamda ovchilik bilan shug'ullanganlar.

Ko'buloq joy-makoni Ohangaron daryosining o'ng irmog'idan biri – Qizil olma soyining o'rta oqimida, Angren shahridan 10-12 km g'arbda joylashgan **Obliq** qishlog'idan 5 km shimoli-g'arbda joylashgan. Bu yodgorlik ko'p qatlamli bo'lib, unda **arxantrop**lar, **neandertallar** va **kramonyonlar** yashashgan. Ko'lbuloq 41 ta qatlamdan iborat bo'lib, 4-8 qatlamlari mustye davriga taalluqlidir.

Qo'tirbuloq makoni Samarqand viloyati, Kattaqo'pg'on tumanidagi *Charxin* qishlog'idan 700-800 m uzoqda joylashgan **ochiq manzilgoh**dir. Bu yerdan ko'plab paykonlar, qirg'ichlar, chopping, chopper, yassi nukleuslar, fil, tur, bug'u, yovvoyi ot, Buxoro bug'usi suyagi qoldiqlari, gulxan va kul qoldiqlari topilgan.

Mustye davri yodgorliklari nafaqat ochiq manzillarda, balki g'orlarda, shuningdek tosh konlari bo'lgan ustaxonalarda ham aniqlangan. Yuqorida keltirilgan manzillardan tashqari Toshkent vohasida Xo'jakent g'ori,

Samarqanddagi Omonqo'ton, Takalisoy, Zarafshonda Uchtut, Ijond tosh konlari ham arxeologlar tomonidan o'rganilgan.

Odamlarning mehnat faoliyati va uning kengaya borishi, atrof-muhit haqidagi tushunchalarga ega bo'lishi ularning fikrini o'zgartiradi. Mustye davri odamlari tabiat hodisalari bo'lgan kun bilan tun almashishi, momaqaldiraq, vulqon otilishi, zilzila va boshqalar haqida bosh qotirgan va ularga sig'inganlar. Hatto ular tug'ilish, o'lim va narigi dunyo kabi tushunchalarga o'zlarini munosabatini bildirgan. Masalan, Teshiktosh g'oridan topilgan qabrda dafn etilgan bola qanday falokatga uchraganini ko'rish mumkin: 9-10 yoshli bola yirtqich hayvon ovi paytida qoyatoshdan yoki boshqa sharoitda yiqilgan va og'ir jarohat olib halok bo'lgan. Bola jasadi qabrga qo'yilib, atrofiga arxar shohlarini qadab qo'yilgan. Arxar shohlari ularning e'tiqodicha o'lgan odamni narigi dunyoda muhofaza qiladi. Mustye odamlari bu davrda tabiatdan tashqari kuchlarga ishongan. Insonni o'rab turgan muhitda ruhlarning mavjudligiga ishonish fanda animizm deb ataladi. U diniy tasavvurlarning dastlabki kurtagi hisoblanadi.

Bundan 40 ming yillar ilgari kishilik jamiyati tarixida yuqori paleolit deb ataluvchi davr boshlanadi. U xronologik jihatdan arxeologik davrlashtirishda miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklar bilan belgilanadi. Yuqori paleolit odamning zamonaviy jismoniy tipini shakllantirgan, ibtidoiy to'da davri vayronalarida kishilik jamiyatining dastlabki bo'g'ini ibtidoiy jamoani tarkib toptirgan, tosh qurollar ishlashda yangi yutuqlarni vujudga keltirgan davrdir. Ibtidoiy to'dadan ibtidoiy jamoaga o'tishda toshdan mehnat qurollari yasash texnikasida, ibtidoiy xo'jalik shakllarida, ibtidoiy odamning turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, dunyoqarashida, hatto odamning jismoniy tuzilishida ham keskin o'zgarishlar yuz berdi.

Yuqori paleolit davrida odamlar muz davrining sovuq iqlimida yashagan. Mustye davri oxirlarida muzlikning chekinishi, katta hududlarda tundra tabiati sharoitidagi o'simliklar o'sa boshlashiga imkon bergan. Shuningdek janubiy, muzlik etib bormagan o'lkalarda havoning isishi natijasida o'rmonlar ko'payib, turli daraxtlar keng tarqalgan.

Yuqori paleolitda yirik hayvonlar – mamontlar, bug'ular, junli karkidonlar, yovvoyi otlar mavjud bo'lib, ular paleolit davri odamlarining ehtiyojini qondirish manbalari hisoblangan. Ammo ob-havoning keskin o'zgarishi tabiatda yirik hayvonlarning kamayishiga olib kelgan. Yuqori paleolit davri oxirlarida mamont kabi yirik hayvonlar yo'q bo'lib ketadi. Bu hodisa odamlarning yashash sharoitida ma'lum o'zgarishlar bo'lishiga sabab bo'ladi.

Yuqori paleolit moddiy madaniyati o'z xususiyatlari va ishlanish usuli bilan oldingi tosh qurollar davriga nisbatan ancha takomillashadi. Ya'ni bu davr tosh qurollari to'g'ri va uzun shaklda bo'lib, asosan pichoq sifatida ishlatilgan. Shuning uchun arxeologiyada yuqori paleolit qurollari pichoqsimon qurollar deb ataladi. Qurollar kesuvchi va shiluvchi xususiyatlarga ega bo'ladi.

Yuqori paleolit moddiy madaniyatida ko'zga tashlanadigan muhim xususiyatlardan biri-qurol yasashda yangi xom-ashyo – suyakdan keng foydalanish edi. Masalan, suyakdan garpunlar, ignalar yasalgan.

Tabiat bilan uzoq vaqt yashash zarurati uchun kurashgan inson katta hayot tajribasiga ega bo'la boshladi. Chunki, ilk paleolit mo'tadil havosi, o'rta paleolit muzligi va so'nggi paleolit sovug'i odamni yashash uchun kurashga o'rgatdi. Natijada odamlar ehtiyoj tufayli o'zlariga qulay bo'lgan hududlarga o'rtnasha boshladi. Ma'lumki, muz qoplagan davrda (gints, vyurm, ris va mendel bosqichlarida) odamlar sovuqdan saqlanish uchun tog' yon bag'irlarida yoki baland tog'larda mavjud bo'lgan g'orlarda yashagan. Muzlikning ortga siljishi natijasida ular vodiylar, daryo bo'ylari past tekisliklarga siljib, o'z makonlarini qurgan.

Yuqori paleolit makonlarida o'rganilgan ho'jalik yuritish vositalari oldingi davrga nisbatan yuqoriroq darajadagi ijtimoiy hayot bo'lganligidan guvohlik beradi. Ho'jalikning asosiy mashg'uloti – ovchilik bo'lib, u bu davrda erkaklar va ayollar o'rtasidagi mehnat taqsimotiga olib keladi.

Erkaklar ovchilik mashg'ulotlari, ayollar esa terimchilik mashg'uloti bilan shug'ullangan. Ehtiyojni qondirish ayollar zimmasida bo'lgan. Ya'ni kiyim tikish, bolalar tarbiyasi, ovqat pishirish, murakkablashayotgan ho'jalikni boshqarish, uyni va muqaddas olov - o'choqni asrash, mehnat qurollarini qo'riqlash kabi mas'uliyatli vazifa ham ayollar zimmasida edi.

Yuqori paleolit davrining eng muhim sifat o'zgarishi - bu ibtidoiy jamoaning shakllanishi edi. Dastlab jamoa onalar atrofida paydo bo'ladi. Qon-qardoshlik hislarini anglagan kishilar guruhi urug'larni tashkil etadi. Bu davr kishilari urug'-urug' bo'lib, yagona boshpana ostida emas, balki alohida o'zlariga tegishli qurollar va o'choqlari bo'lgan manzillarda yashagan.

Urug'chilik tuzumining dastlabki bosqichi - matriarxat deb, uning asoschisi va poydevori bo'lgan onalar nomi bilan ataldi. Biz yuqorida so'nggi paleolitda ayollar va erkaklar o'rtasida mehnat taqsimoti ro'y berganligini aytgan edik. Ayollarning ijtimoiy hayotdagi mavqei ularga yuklagan vazifalarda namoyon bo'ladi. Ya'ni xo'jalikni boshqarish, uyni, muqaddas olovni asrash va hakovolar.

Ma'lumki, paleolitning so'nggi bosqichigacha ibtidoiy to'dada guruhli, tartibsiz nikoh munosabatlari hukmron edi. Ammo yuqori paleolit davrida oila-nikoh munosabatlari tartibga solina boshladi. Shuni ta'kidlash joizki, bir-birlari bilan qarindoshlik iplari bir bo'lgan, kelib chiqishi jihatidan bir urug'dan tarqagan odamlar guruhida nikoh bobida «guruhli nikoh» tizimi hukmronlik qiladi. Guruhli nikoh odatiga ko'ra ota noma'lum qoladi. Qon-qarindoshlik ona urug'i doirasida rasmiylashadi. Bir urug'ning erkaklari ikkinchi urug'ning ayollari bilan jinsiy aloqada bo'ladi. Tabiiyki, aniq sherik bilan jinsiy aloqa qilish hali yo'lga qo'yilmaydi. Aniq sherik bilan aloqa qilish huquqi ham ayollar ixtiyorida bo'ladi. Urug' ichidagi nikoh o'rniga urug'lar orasidan nikoh munosotalariga o'tiladi. U fanda **ekzogamiya** deb ataladi. Jamiyatda urug'lar o'rtasida guruhli nikohlar saqlanib, avlod ona urug'i orqali davom etadigan bo'ladi. Bu esa o'z navbatida onaning o'zni va uning ijtimoiy hayotdagi rolini mustahkamlaydi. Yuqori paleolitda sekin-asta juft oilalar ham paydo bo'la boshlaydi. Odamlarning ongi va dunyoqarashi o'sib boradi. Ular qon-qardoshlik hislarini anglab, ehtiyojni birgalikda qondirish uchun birlashishga intiladilar.

Yuqori paleolitda bir necha urug'lar qarindoshlik munosabatlarini o'rnatadi. Bu munosabatlar dastlab urug'lar orasidagi guruhli nikoh orqali shakllanib, uning

asosida yangi urug'ga nisbatan ko'lami keng bo'lgan jamoat tashkiloti - qabilalarni vujudga keltiradi. Qabilalar urug'lar ittifoqi bo'lib, ular o'ziga xos jamoa tashkiloti edi. Qabilalar o'z hududi va ov qilish joylariga ega bo'ladi.

Yuqori paleolit kishilari ovchilik, terimchilik va baliqchilik kabi xo'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullangan. Ovchilik xo'jalikning asosi bo'lib, mehnat va ov qurollari orasida o'tkir uchli nayzaning kashf etilishi ovdan keladigan kundalik tirikchilik daromadini ko'payishiga olib kelgan.

Baliq ovi xo'jalikda asosiy rol o'ynamasa-da bu sohaning kashf etilishi ibtidoiy xo'jalik uchun katta ahamiyat kasb etar edi. Termachilik ham ovchilik bilan bir qatorda o'zining yangi imkoniyatlarini bera boshlaydi. Ya'ni odamlar ilk bora yovvoyi boshqoli o'simliklardan foydalanish yo'llarini izlab topadilar.

Yuqori paleolitning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bu davr odamlari o'zlariga yashash uchun doimiy kulbalar qurishni kashf etdilar. Ular dastlabki yerto'lalar, yarim yerto'la va chayla shaklidagi kulba (uy) lar edi. Uylar odatda aylana, yarim aylana shaklida bo'lib, ularning o'rtasida albatta o'choq joylashgan. Bir o'choqli kichkina kulbalar bilan bir qatorda bir necha o'choqli, yirik uzunchoq shakldagi kulbalar ham keng tarqaladi. Bu o'choqlarda qalin kul qatlami, oziq-ovqatlarning qoldiqlari hozirgi kunimizgacha saqlanib qolgan.

Yuqori paleolitning eng katta yutug'i – antropogenez jarayonining tugallanishi va hozirgi qiyofadagi odamlarning shakllanishi edi. Odam o'zining rivojlanish jarayonida «maymun odam» (pitekantrop) dan «ishbilarmon odam» (homo habilis) ga so'ngra «ongli odam» (Homo Sapiens) darajasiga yetdi. Hozirgi qiyofadagi odam fanda «kramonon odami» deb ataladi. Ular yuqori paleolit davrida Osiyo hududlarini, Yevropaning yuqori hududlarini egallagan, Bering bo'g'uzi orqali Amerika qit'asiga, Janubiy-sharqda Hindixitoy, Indoneziyadan Avstraliyaga, Tasmaniyaga va Tinch okeani orollariga siljigan va o'rnashgan.

Yuqori paleolitda hozirgi zamon tipidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida yevropa, negr va mo'g'ul irqalarining paydo bo'lishiga olib kelgan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, odamlar o'rtasidagi irqiy tafovut - bu inson hayoti va uning tabiat sirlarini bilib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lmagan ikkinchi darajali tashqi ko'rinish belgilaridir. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko'zlarining shakli va rangi, muskullarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli va boshqa belgilari bilan farq qiladi. Ularning barchasi uchun pitekantrop, sinantrop va neandartal taraqqiyot bosqichlarini o'tish joiz bo'lgan va odamzodning "Homo Sapiens" bosqichini uch irqning har biri bir davrda bosib o'tilgan. Yevropa irqi odamlari asosan, Yevropa hududlarida yashagan. Ular baland bo'yli, qomatli, bosh suyagi va yuzi uzunchoq, terisini rangi oq, ko'zlari ko'k, sochlari sariq bo'lib, Yevropaning mavjud tabiiy sharoiti bu tipning ana shunday alomatlar bilan shakllanishini ta'minlagan. Paleolitning so'nggi bosqichi 3 davrga bo'lib o'rganiladi:

- 1.Orinyak davri;
- 2.Solyutre davri;
- 3.Madlen davri.

Bu davrlar arxeologlar tomonidan Fransiyadan dastlab topib o'rganilgan makonlar nomi bilan atalgan. Yuqoridagi bosqichlar Yevropa paleoliti so'nggi bosqichiga xos bo'lib, boshqa

hududlarga to'liq mos kelmaydi. Ammo moddiy madaniyatdagi xususiyatlar barcha mintaqa va hududlardagi yodgorliklar uchun umumiydir.

Orinyak va solyutre davrlari bir-biriga juda o'xshash, tosh qurollar o'rtasida katta tafovutlar yo'q. Ammo tosh qurollar shaklan ozroq farqlanadi. Bu bosqichlar mil. avv. 40-12 ming yilliklarga mansub. Orinyak bosqichiga quyidagi qurollar mansub: tosh parrakchalarning turli shakldagi turlari (uzunchoq, to'g'ri, pichoqsimon, yalpoq va qirralli), kesish xizmatini bajaruvchi haqiqiy tosh pichoqlar. Orinyakda mehnat qurollari 2 turga bo'lingan bo'lib, ular tosh kesgich, tosh qirg'ichlar edi. Tosh qurollar qirralli va yoysimon shaklda bo'lgan. Orinyak va mustye davrlari o'rtasida muhim o'rtoqlik va urug'chilik jamiyati tashkil topadi.

Salyutre davrida toshga ishlov berishning o'ziga xos usuli – ezib retushlash, ya'ni yo'nish usulidan keng foydalanilgan. Unda mustye davridagi tosh qurol yasashda paydo bo'ladigan disksimon tosh o'zak – _ucleus o'rniga uzunchoq shakldagi yadro hosil qilinadi. Endi toshdan uchirma usuli o'rniga ezib retushlash usulidan foydalanib, keskir, qirralli pichoqsifat uzunchoq qurollar yasaladi. Natijada, tosh qurolning turi va vazifasi kengayadi. Ular kesuvchi, arralovchi, shiluvchi, teshuvchi xususiyatlarga ega bo'ladi.

Yuqori paleolitning so'nggi bosqichi madlen davri hisoblanadi. Madlen davriga kelib tosh qurol bilan birga suyakdan yasalgan qurollar ham ishlatiladi. Dastlab, suyakdan yasalgan ko'p tishli qarmoq (garpun) lar paydo bo'ladi. Tosh qurollar orasida chaqmoqtoshdan yasalgan nayza uchlari keng tarqalgan.

Ibtidoiy kishilar yasagan tosh qurollar yuqori paleolitda 2 ga bo'lingan:

- 1.Ov qurollari
2. Mehnat qurollari

Tosh nayzalar, pichoqlar, qirg'ichlar, teshgichlar – ov qurollari vazifasini bajargan. Mehnat qurollari – tosh va suyakdan yasalgan bo'lib, ular turli ho'jalik mashg'ulotlarida (terimchilik, ovchilik) qo'llanilgan. Ibtidoiy jamoa xo'jaligining rivojlanishida mehnat qurollari ishlab chiqarish va ulardan ho'jalik yuritishda foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Tosh qurollar yordamida hayvonlarning shoh va suyaklaridan mehnat qurollari yasash jo'riy etiladi. Suyakdan qurol yasash va suyak bilan ishlash jarayonida birinchi bor tasviriy san'at namunalarini yasash kashf etildi. Suyakdan turli taqinchoqlar yasash, suyak ustiga turli rasmlar solish va nihoyat suyakdan jamoaning boshlig'i, jamoaning eng nufuzli a'zolari bo'lgan onalarni ilohiylashtirishga qaratilgan haykalchalarni yasash odat tusiga kiradi. Dastlab birinchi navbatda homilador ayollar rasmi chizilib, ularning haykalchalari yasalgan. Yuqori paleolit odamlari yirik hayvonlar rasmini chizib, ularga uyushtirilgan ov manzarasini tasvirlaydilar. Shu tariqa ibtidoiy tasviriy va amaliy san'at paydo bo'ladi. Insonning tabiat bilan munosabatga kirishishi va uni o'rab turgan olam to'g'risida keng bilimga ega bo'lishi dunyoni anglashda o'ziga xos dunyoqarashni shakllanishiga olib keladi. Oddiy dunyoqarash **paleolit davri san'atini** vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Ibtidoiy san'at va uning rivojlanishi haqida bilimlarni to'plana boshlanishi bilan ibtidoiy davr madaniyati to'g'risidagi tushunchalar paydo bo'ladi. Bu boradagi dastlabki ma'lumotlar XIX asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. Ammo

ibtidoiy odam, uning hayoti, turmush-tarzi haqidagi ma'lumotlar yangi fan bo'lgan arxeologiyaga, moddiy-madaniyat topilmalariga qiziqish uyg'onishiga sabab bo'lmadi. Chunki dastlab bu ma'lumotlar ommalashmadi yoki ularning haqiqitligiga shubha bilan qaraldi. Ibtidoiy san'at haqidagi qarashlarga **1879 yilda olim Savtuola** tomonidan Ispaniyaning **Altamir g'oridan** topilgan tasviriy san'at namunalari e'lon qilingach e'tibor berildi. Olim Altamir g'ori devorida qizil, qirmizi oxra (mineral bo'yoq) da chizilgan bizon va otlar rasmi – suratlariga duch keladi. Bu yerda shuningdek devorlarga chekilgan (tosh devorga o'yib ishlangan) zubr, to'ng'iz, kiyik rasmlari ham bo'lgan. Arxeolog **Savtuola** g'ordan topilgan suratlarni e'lon qilganda hech kim unga ishonmaydi. Aksincha uni qalbakilikda ayblaydilar. Oradan 20 yil o'tib, Fransiyaning ko'p g'or va makonlaridan boshqa rasmlar qatorida yo'qolib ketgan hayvonlar – bizonlar, mamontlar, begemotlar suratleri topilgach, Altamir yodgorliklari paleolit moddiy madaniyatiga tegishli ekanligi tan olinadi.

1940 yilda esa Fransiyaning Lyasko g'orida juda boy suratlar – tasviriy san'at namunalari topiladi. Ular ot, ho'kiz, yugurib ketayotgan bug'u suratleri bo'lib, yuqori paleolitga mansub edi. Shuningdek, g'or devorlari va qoyatoshlarga chizilgan suratlar Yevropa va Shimoliy Osiyo hududlaridan topiladi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi hududidan yuqori paleolit davri tasviriy san'at namunalari Lena daryosi sohilidagi toshlarda, Shishkino qishlog'i yaqinida topilgan. Bu yerda tadqiq etilgan qizil bo'yoq bilan chizilgan ho'kiz, 2 ta ot surati diqqatni tortadi. 1959 yilda Boshqirdiston hududida Ural tog'idagi Kapova g'oridan ham qoyatoshlarga chizilgan suratlar topiladi. Bu erdagi 30 ga yaqin suratlar qizil va jigarrang bo'yoqlarda chizilgan bo'lib, ular turli harakatlar shaklida ifodalangan. Bu suratlar galareyasi arxeologlar tomonidan to'liq o'rganilgan.

Yuqori paleolit san'ati – haykaltaroshlikda o'z aksini topadi. Ispaniya, Fransiya, Shimoliy Yevropa makonlaridan ko'plab haykallar topib o'rganilgan. Haykallar toshdan, loydan, suyakdan yasalgan. Dastlab barcha haykallarda ayollar tasvirlangan, keyinchalik hayvonlar haykali ham keng tarqalgan bo'lib, ular ibtidoiy diniy tasavvurlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq edi. O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davri yodgorliklari muste davriga nisbatan sustroq o'rganilgan. Bunga sabab mazkur hududda bunday yodgorliklarning kamsonliligidir. So'nggi tosh davri kishilari endilikda faqat tog'liklarda yashamay, balki vodiylarga, daryo bo'ylariga tushib kelganlar va shu joylarda istiqomat qila boshlaganlar. Bunday hayot kechirishga o'tish ular tomonidan qilingan “uy-joylarning” vaqt o'tishi bilan tabiat ta'siri natijasida yo'qolib ketgan.

Ko'lbuloq makoni. 1, 2, 3 qatlamlari so'nggi paleolit davriga mansub bo'lib, bu qatlamlardan gulxan, ko'mir qoldiqlari, kul, tosh buyumlar – nukleuslar, tishli tosh qurollar, qirg'ichlar, tosh paykonlar, sixchalar, plastinkalar, tosh pichoqlar, shuning-dek, bug'u, yovvoyi ot, sirtlon, arxar kabi hayvonlarning suyaklari topilgan.

Samarqand makoni. Samarqand shahri markazida topilgan. Qazishma jarayonida 100 kv. m ga teng keladigan to'g'ri burchak shaklidagi chayla qoldig'i topilgan. Chayla soy bo'yiga joylashgan bo'lib, ibtidoiy odamlarning kundalik hayoti shu soy sohilida ovchilik bilan kechgan. Chayla o'rnida gulxan qoldig'i,

tosh qurollar tayyorlaydigan maydonchalar, chayla ustunlarining qoldiqlari topilgan.

So'nggi tosh asriga kelib, mustye davri neandertal odami o'rnini hozirgi qiyofadagi kromanon odami egallay boshlaydi. Samarqand makonidan ham kromanon odami suyagi qoldiqlari topilgan. Arxeologik qazuv ishlari jarayonida 3 m 20 sm chuqurlikda hozirgi qiyofadagi odamning pastki jag' suyagi va 9 ta tishi, qo'l suyak-lari topilgan. Antropolog olim T.Xodjayovning tadqiqoti natijasida topilgan suyaklar 25 yoshlar atrofidagi ayolga mansub ekanligi aniqlandi.

Keyingi qatlamda olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida 2 m 80 sm chuqurlikdan odamning 10 ta tishi va pastki jag' suyagi topildi. Olib borilgan antropologik tadqiqotlar ularni 35 yoshli ayolga tegishli ekanligi aniqlangan. Shuningdek, yosh bolaga tegishli oziq tishi va pastki jag'i topilgan. Tosh qurollari bilan birga dengiz chig'anog'i, oq qayroq tosh topilgan. Ular ayollar uchun taqinchoq yoki tumor vazifasini bajargan.

Takalisoy g'ori. Samarqanddan 50 km janubi-sharqda bo'lib, Taxtaqoracha dovoni rayonida dengiz sathidan 2000 m balandlikda joylashgan. G'ordan nukleuslar, parrakchalar, uchrindilar, tosh pichoq, qirg'ich va boshqa tosh qurollari, kul qoldiq-lari, turli hayvonlarga taalluqli suyaklar topilgan.

Olimlarning fikricha, Takalisoy g'orida yashagan ibtidoiy kishilar omonqo'ton-liklardan ancha keyin, so'nggi paleolit davrida – urug'chilik tuzumiga o'tish davrida yashagan bo'lishlari mumkin.

Yuqori paleolit davrining yana bir klassik yodgorligi 1939 yilda geolog Xarla-mov tomonidan Samarqand shahridan o'tgan qadimgi **Siyobcha** soyi yoqasidan topildi. Bu makonda uzoq yillar SamDU olimlari ish olib boradilar. Natijada, makondan hayvon suyagi qoldiqlari, odam skeletiga doir materiallar topiladi. Arxeologlar D.Lev va M.Jo'raqulovlar makonni qazish vaqtida undan chaylasimon kulbaning izlari va uning markazidan kul qatlami bilan o'choq qoldig'iga duch keladi. Keyinchalik arxeologlar Siyobcha soyining boshqa nuqtalaridan shu davrga mansub yana bir necha makonlarni aniqlaydilar. Ammo ularda inson faoliyati izlarini ko'rsatuvchi madaniy qatlamlar yaxshi saqlanmagan edi. Shunday bo'lsada, bu yerdagi kroman'on odami va hayvon suyaklari bilan bir qatorda ayollarning taqinchoqlari qoldiqlari bo'lgan-teshilgan danaklar topilgan.

Bo'zsuv I makoni - Toshkent shahrida Qoraqamishsoyi jarida joylashgan. Arxeologlar yuqori paleolitga oid bu makondan 85 tosh qurol namunalari topishgan. Jumladan: tosh pichoq, tosh qirg'ichlar va hokazo.

Bo'zsuv II makoni - Bo'zsuv sohilining Sho'ralisoy degan joyidan topilgan. Olimlar makon madaniy qatlamidan 103 ta tosh qurolni topib o'rganishgan. Bu qurollar orasida ikki tomonlama ishlov berilgan tosh pichoqlar, qirg'ichlar nukleuslar bo'lgan.

Tuyabo'g'iz makonlari - Unga 6 ta yuqori paleolitga oid makon mansub bo'lib, ular Tuyabo'g'iz suv ombori havzasidan topilgan. Makonlardan parrakchalar, teshgich-lar, qirg'ichlar va ko'plab tosh qurollar topilgan.

Qozog'iston hududida ham so'nggi paleolit davriga taalluqli yodgorliklar topib o'rganilgan.

Achchisoy joy-makoni. Qozog'istondagi Qoratog'ning Turlan dovoni yaqini-dagi Achchisoy darasida joylashgan. Ammo bu yodgorlik to'liq ochib o'rganilmagan. Tosh qirg'ichlar, kurakchalar, teshgichlar, ushatgichlar, o'tkir uchli toshchalar va tosh qurollarning chiqindilari topilgan. Shuningdek, 15 ta gulxan izlari, kul, ko'mir qoldiq-lari, bizon, tur, yovvoyi ot, tog' qo'yi, arxar va boshqa hayvonlarning kuygan suyak-lari topilgan.

Sari-Arka makoni. Markaziy Qozog'istondagi so'nggi tosh davri yodgoligidir. Yodgorlik Balxash ko'lining shimoliy sohilidan, suvsiz dara va tog' oralig'i joylaridan topilgan. Nukleus, qirg'ich, keskichlar, to'g'ri pichoqsimon parrakchalar, ponasimon nukleuslar topilgan.

Turkmanistonda **Yangaja II** degan so'nggi tosh davri yodgorligi topilgan.

So'nggi tosh asrining eng katta yutug'i – bu odamzod naslining shakllanib bo'l-ganligi, ya'ni antropogenez jarayonining tugallanishi va hozirgi qiyofadagi odamlar-ning vujudga kelishi bo'ldi. Shuningdek, mazkur davrda yevropeoid, mongoloid va negroid kabi yirik irqning shakllanish jarayoni ham ro'y berdi.

Umuman olganda hozirgi kunda O'rta Osiyoda yuqori paleolit davriga mansub bo'lgan 30 dan ortiq yodgorliklar topib o'rganilgan. Ana shu yodgorliklarni bizgacha qoldirgan qadimgi ajdodlarimizning mehnat qurollari asosan chaqmoqtoshdan yasalgan bo'lib, bu yodgorliklardan ham birinchi marta tosh nayza, sanchqi kabi ov qurollari xo'jalikda keng ishlatilgani haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Xulosa sifatida shuni e'tirof etish kerakki, yuqori tosh asri yodgorliklarining o'rganilishi bu davrning eng katta yutuqlari to'g'risida ma'lumotlar beradi:

- odamzod naslining shakllanib bo'lganligi, ya'ni antropogenez jarayonining tugallanishi va hozirgi qiyofadagi odamlarning vujudga kelishi, shuningdek, mazkur davrda evropoid, mongoloid va negroid kabi yirik irqning shakllanish jarayoni sodir bo'lib, odamlar endilikda yer yuzining ancha keng territoriyasiga tarqala boshlagan;

- Yevropa irqiga mansub odamlar: Yevropada va uning janubida g'arbida, Boltiq dengizi bo'ylarida joylashgan. Old Osiyoda, Yaqin Sharqda, Arabiston, Hindiston, Mesopatamiya va boshqa hududlarga o'rnashgan;

- Mo'g'ul irqiga mansub odamlar – Janubi-sharqiy Osiyoda yashagan. (Qirg'i-ziston, Turkmaniston, Qozog'istonda yashagan odamlar qisman shu irqqa mansub bo'l-gan). Ular Mo'g'uliston, shu bilan birga Shimoliy muz okeani bilan tutash hududlarda yashagan;

- Negr irqiga mansub odamlar: Afrika va Hindistonda yashagan. Ular Bering bo'g'ozini orqali Amerika qit'asiga o'tgan. Janubda esa Hindixitoy va Indoneziyadan Avstraliya, Tasmaniya va undan Tinch okeani orollariga o'tib yashagan.

- Miloddan avvalgi 50-12 ming yillikda odamlar yanada mukammal qurollarni yaratib, o'z bunyodkorlik faoliyatida bir necha pog'ona yuqoriga ko'tarildi. Ya'ni ke-suvchi, arralovchi qurollarni, munchoq, tumor, bilakuzuk singari taqinchoqlarni yasay oladigan bo'ldi.

- Yuqori paleolitda moddiy madaniyat, shuningdek, ijtimoiy tuzum sohasida keskin o'zgarishlar bo'ldi. Urug'lar esa urug' jamoalarini tashkil etdi. Urug'chilik jamoasi eng qadimgi odamlar to'dasiga nisbatan mustahkamroq va tashkiliyroq

edi. Urug' ichida ayolning ijtimoiy mavqei yuqori bo'lgani uchun urug' uning nomi bilan ona urug'i (**matriarxat**) deb ataldi.

- Yuqori paleolitda odamlarning muhim kashfiyotlaridan biri turar joylar qurish bo'ldi. Bu davrda antropogenez jarayoni tugallandi. Hozirgi qiyofadagi odam «**Homo Sapiens**» - «ongli odam» - kramonon tipi odami shakllandi.

4-Mavzu: Mezolit davri arxeologiyasi (2 soat)

Reja:

1. Mezolit davrining o'rganilish darajasi, xronologiyasi va davrlashtirish.
2. Yevropa hududida mezolit.
3. Rossiya va Kavkaz hududida mezolit.
4. O'rta Osiyoning mezolit davri yodgorliklari.
5. Mezolit davri san'ati.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
5. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
6. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
9. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
10. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.
11. Исламов У.И. Пещера Мачай. – Т., 1975.
12. Исламов У.И. Обиширская культура. – Т., 1980.
13. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т., 1986.
14. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
15. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
16. Мезолит СССР. Мезолит Средней Азии и Казахстана (Г.Ф.Ко-робкова). Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова. 4.2. Гл. 16. – М., 1983.

Tayanch so'zlar

Mezolit, azil, tardenuaz, mikrolit, makrolit, kamalak, o'q, garpun, Jebel, Machay, Obishir, mezolit madaniyati.

Mezolit paleolit davridan keyingi davr bo'lib, u miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Muzlik davrining tugashi paleolitning ob-havosiga nisbatan issiqroq iqlimni shakllantirdi. Flora va fauna dunyosi ham bir oz hozirgi hayvonot va o'simliklar dunyosiga yaqinlashdi.

Mezolit termini yunoncha «mezos» - o'rta va «litos» - tosh degan so'zlardan kelib chiqqan. Mezolit davri XIX asrning oxirlarida fanga ma'lum bo'ldi. Mazkur davrga mansub bo'lgan dastlabki yodgorlik 1887 yilda frantsuz arxeologi D.Pet tomonidan Maz-d Azil g'oridan topilgan va o'rganilgan.

Mezolit davrining xususiyati, chegarasi va atalishi haqida arxeologlar orasida hozirgacha qizg'in baxslar mavjud. Bir guruh olimlar bu davrga qadimgi tosh asrining alohida bosqichi sifatida qarashlar, boshqalari tosh asridan so'nggi bosqichi deb biladilar. Ammo keyingi tadqiqotlar tosh qurollar shakli, qo'llanilishi va ishlash texnikasidagi o'zgarishlar va yangi xususiyatlarni aniqlashi natijasida tosh davrining o'rta bosqichi ekanligi e'tirof etildi.

Mezolit davrining quyi va yuqori chegarasini belgilashda ham turli fikr va mulohazalar mavjud. Ko'pgina olimlar mezolit davrining chegarasini aniqlashda geografik muhitga suyansa, boshqalari toshni ishlash texnikasiga asoslanadilar. Uchinchi guruh olimlar esa bu masalada ho'jalik mashg'ulotlarini birinchi o'ringa qo'yadilar.

Mezolit davri tabiiy sharoiti muzlikning erishi bilan o'zgardi. Muzlikning shimolga chekinishi natijasida ko'plab ko'llar, o'simliklar o'sishi uchun yaroqli erlar, botqoqliklar ko'paydi. Dastlabki bosqichda ya'ni 100 000-85000 yillar davomida iqlim subtropik bo'lib, poleolitga ancha yaqin edi. Keyinchalik miloddan avvalgi 85000-50000 yillar davomida issiq va quruq iqlim shakllana boshladi. Janubda iqlim yaxshilanib, bu paytda ko'plab shoxli hayvonlar va yashil o'simliklar tarqaldi. Yevropa hududida esa keng bargli yashil o'rmonlar bilan qoplandi. Bu davrda Boltiq dengizi va Shimoliy Yevropa ko'llari hozirgi qiyofaga keladi. Muzlik siljishi (muzlik yiliga taxminan 160 metr siljigan.) bilan odamlar ham shimol tomon harakat qiladi.

Mezolit davriga kelib O'rta Osiyoda sigment, trapetsiya va uchburchak shaklidagi mayda qurolchalar – mikrolitlar paydo bo'ladi. Bu qurollardan odamlar kesish va o'rish maqsadlarida, pichoq va o'roq sifatida keng foydalanganlar. Mezolit davrining eng katta kashfiyoti va yutuqlaridan biri – kamalak va o'qning kashf etilishi edi. Kamalak va o'q-inson kashf etgan eng dastlabki murakkab moslama bo'lib, u insoniyatning uzoq davom etgan mehnat tajribasi va zakovatining natijasi bo'ldi. O'q yoyning kashf etilishi mezolit davri ishlab chiqaruvchi kuchlarining o'ziga xos inqilobi edi. Avval otiladigan (uloqtiriladigan) qurollar ishlatilar edi. U ma'lum ma'noda jismoniy kuch talab etgan. Yangi sharoitda esa ming yillar davomida shakllangan ov madaniyati o'zgaradi. Ov ob'ekti ham shunga mos holda o'zgarishi tufayli yangi qurolga ehtiyoj sezila boshlaydi. Mezolit davrida kichik hayvonlarning tarqalishi ov usulining o'zgarishiga olib keladi. O'q-yoyning paydo bo'lishi ishlab-chiqarish kuchlarining rivojlanishini taqozo etib, quyidagi xususiyatlar bilan bog'liq edi:

- fizik qonuniyat - o'qning tezligi - kinetik kuch (energiya) ni idrok etish uzoq yillik malaka va ko'nikma taqozasi; insonning (kashf etilishi bilan) birinchi marta kinetik energiyadan maxsus asbob yordamida foydalanishi;

- aqlning rivojlanishi (hayvonlarni orqasidan quvib, chuqurga xaydash emas, balki ularni o'q-yoy otib ovlash) va faoliyatning ongliligi;

- itni qo'lga o'rgatilishi;

- mezolitda ovchilik ho'jaligi bilan birga baliqchilik va terimchilik mashg'ulotlarini ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan ekanligi;

- ovchilikda individual harakatlarning ko'zga tashlanish (it bilan ov qilish, tuzoq qo'yish);

- baliqchilikda – garpunlar, to'rlar bilan, qarmoqlar bilan ov qilish usullarining paydo bo'lishi.

Mezolit davri dunyoning hamma qit'alarida hali qadam bosilmagan joylarni o'zlashtirish davridir. Bu davrda odam yashaydigan hududlar chegarasi kengayib borgan. Mezolit davrida urug' a'zolarining kollektiv mehnati, o'zaro yordamlari ov va baliqchilikning zaruriy sharti bo'lgan. Tosh qurollar va o'q-yoy bilan tabiat kuchlari va yirtqich hayvonlarga qarshi yakka holda kurashib bo'lmas edi. Kishilar ochdan o'lmaslik, yirtqich hayvonlarga em bo'lmaslik yoki qo'shni jamoalar qo'lida halok bo'lmaslik uchun ov qilish, o'rmonda meva yig'ish, baliq ovlash ishlarini birgalashib bajarishga majbur edilar.

Kamondan foydalanish ov unumdorligini oshirishi, ho'jalikning yangi shakllarini vujudga keltirishi lozim edi. Shunday bo'ldi ham, natijada:

- iste'moldan ancha ortiq o'lja topila boshladi;

- yarador hayvonlar, tirik hayvon bolalari paydo bo'ldi va ular oziq-ovqat zahirasi sifatida g'amlandi;

- hayvonlar birin ketin qo'lga o'rgatila boshlandi.

Mezolit davri bosqichlari va yodgorliklarini Yevropa va Markaziy Osiyo xususan, O'zbekiston moddiy madaniyat o'rganilishi misolida ko'rib chiqamiz. Yevropada mezolit davri 2 bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk mezolit – azill.

2. So'nggi mezolit – tardenuaz.

Bu davrlar Fransiya hududlarida dastlab topilgan va o'rganilgan mezolit makonlari nomi bilan ataladi. Azil davrining tosh qurollarida madlen tipi saqlanib qolgan. Azilliklar madlenliklarning vorislari hisoblanadi. Azilda o'ziga xos, qalamtarosh tig'iga o'xshash maxsus o'tkir tosh parrakchalari keng tarqalgan. Bu davrning asosiy quroli mayda chaqmoqtosh qurollar – mikrolitlar hisoblanadi. Mikrolit (mikros-kichik, litos-tosh) qurollarning aksariyati o'q uchi vazifasini bajarib, asosan tol bargi shaklida bo'lgan.

Tardenuaz makonlarida ham mikrolitlar uchraydi. Ammo bu makonlardagi chaqmoqtosh parchalari juda mayda- 1-2 sm ni tashkil etadi. Ular turli xil geometrik shaklda bo'lib, chaqmoqtosh bo'lagidan ezgich bilan urib hosil qilingan (uchburchak, romb, trapetsiya shaklida).

Mikrolitlar o'q uchlari (tayoq uchidagi yoriqlarga joylashtirilib qotirilgan), qadamalar (suyak yoki yog'och qurolga qator qilib qadalgan chaqmoqtosh parchalari tizmasi) sifatida ishlatilgan.

Mezolit davri makonlari arxeologlar tomonidan keng o'rganilgan. Yer yuzining turli nuqtalaridan mezolit davri yodgorliklari topilgan. Masalan, Frantsiyada (Maz-d Azil), MDH hududlarida - Qrimda (Murzak Koba, Zagin' Koba), Volga bo'ylarida (Sobolevo, Sknyatino qishloqlari), Oka daryosi bo'ylari, Ural, Boltiqbo'yi hududlarida ko'plab mezolit makonlari tadqiq etilgan.

O'rta Osiyo hududlarida ham mezolit davrida haroratning ko'tarilishi natijasida hayvonot olami va o'simliklar dunyosida o'zgarishlar yuz beradi. Qadimgi tosh asrining yirik hayvonlari asta-sekin yo'qolib, ular o'rniga arxar, muflon, tog' echkilari, bug'u, jayron, saygoq, arslon, kabi hayvonlar ko'paya boshladi.

Shuningdek, O'rta Osiyoda issiqtalab o'simliklar – yovvoyi boshqoli o'simliklar va daraxtlar ko'paya boshladi. Tabiatdagi bu o'zgarishlar odamlarining turmush tarziga ham ta'sir etdi. Bu davrda odamlar Pomir, Tyanshan tog'lari yon bag'irlarida, Kaspiy bo'ylarida, Markaziy Qozog'istondan Turkman-Xuroson tog'larigacha bo'lgan erlarda makon quradilar. O'zbekiston hududida mezolit yodgorliklari arxeolog olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Farg'ona vodiysidagi Obishir I, Obishir V g'or makonlari ahamiyatlidir. Obishir I Xaydarkon shaharchasidan 4-5 km uzoqlikda joylashgan bo'lib, g'orning kengligi 25,5 m, balandligi 12 m.ni tashkil etadi. Bu yerdan mikrolitlar, parrakchalar, nukleuslar, bigiz, qirg'ich, pichoq-qadamalar topilgan. Obishir V makoni Obishir I g'ori yaqinida joylashgan, kengligi 8 m, balandligi 10 m va chuqurligi 4-5 m. G'or 3 ta madaniy qatlamlardan iborat bo'lgan. Bu erdan ham pichoq-qadamalar, qirg'ichlar, teshgichlar topilgan. Moddiy manbalar ichida yovvoyi hayvonlarning suyaklari ham mavjud bo'lgan. G'ordan topilgan qadoq toshlar – baliq tutishda ishlatilgan. Obishirliklar baliqchilik, ovchilik va terimchilik ho'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullanganlar.

Mezolit davri yodgorliklaridan biri **Machay g'or makoni**dir. Bu yodgorlik Hisor tog' tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubiy yonbag'rida, Mochay daryosining o'ng sohilidagi Quyi va O'rta Mochay qishloqlari orasida joylashgan. G'orning kengligi 20 m, chuqurligi 11 m, balandligi 3,5m ni tashkil etadi. Mochay g'oridan bigiz, igna, suyak va tosh qurollar topilgan (15 nusxadagi qurol turlari aniqlangan). G'ordan 870 ta tosh qurol – parrak, nukleuslar, tosh pichoqlar, yo'ng'ichlar–randalar, nayza, o'q uchlari topib o'rganilgan. Mochay g'ori madaniy qatlamlaridan topilgan qurollar miloddan avvalgi VII-VI ming yilliklarga mansub. G'orni qazish davomida antropologik materiallar-odam bosh suyagi, tishi, jag'i, boshqa a'zolari qoldiqlari topilgan. Antropologlarning ma'lumotlariga qaraganda topilgan suyaklarning biri voyaga etgan erkak, ikkinchisi ayol va uchinchisi yosh bolaniki bo'lib, ular evropoid irqiga mansub bo'lgan. Madaniy qatlamlardan qalin kul qatlamlari topilgan. Kuygan suyaklardan va olov qoldiqlaridan odamlar go'shtni pishirib eganlar, degan xulosaga kelish mumkin.

Machay g'orida yashagan ajdodlarimiz ovchilik va qisman chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Shu bilan birga termachilik ham ularning ho'jaligida mavjud bo'lgan. G'ordan topilgan suyaklar-qizil bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, to'ng'iz, jayron, Osiyo qo'yi-muflon, toshbaqa, echki va boshqa hayvonlarga tegishli bo'lgan.

Janubiy O'zbekistonda mezolit davri yodgorligi **Ayritom** makoni bo'lib, u Termizdan 18 km uzoqlikda joylashgan. Ayritom yodgorligi ko'p qavatli madaniy qatlamidan tosh parmalagichlar, nukleuslar, tosh uchrindilar, o'q uchlari topilgan.

Farg'ona hudud ochiq-past tekisliklarida mezolit makonlari mavjud bo'lib, ular fanga «Markaziy Farg'ona mezolit yodgorliklari» nomi bilan kiritilgan. Markaziy Farg'onada Ittak qal'a, Shurkul, Achchiq ko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoq ko'l, Damko'l, Bosqum, kabi mezolit davri joy-makonlari topilgan. Ular 80 dan ortiq yodgorliklarni tashkil etgan bo'lib, makonlarda retushlanmagan va retushlangan ixcham nukleuslar ko'plab tarqalgan. Nukleuslar siniq va mayda parraklar olish uchun ishlatilgan. Shuningdek, qirg'ichlar, uchrindilar, mayda

geometrik shakldagi qurollar ham (trapetsiyalar ham uchraydi) mavjud bo'lgan. Markaziy Farg'ona mezolit makonlari ochiq makonlar bo'lib, ularda madaniy qatlamlar saqlanmagan. Bu makonlarda yashagan mezolit qabilalari termachilik, baliqchilik va ovchilik ho'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullangan. Markaziy Farg'ona mezoliti 2 bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk mezolit – Ittak qal'a, Achchiq ko'l-1,7; Yangiqadam-1-2; Toypoq-I, ular miloddan avvalgi IX-VII ming yilliklar bilan belgilanadi.

2. So'nggi mezolit – Achchiqko'l; Yangiqadam 2; Bekobod - 3-4; Sho'rko'l-2; Madiyor-11; Yangiqadam-22; Toypoq-2; Achchiqko'l-3; Zambar-2; Toypoq - 3,5,7, makonlari ular miloddan avvalgi VII ming yilliklar bilan belgilanadi.

Toshkent shahri va viloyati hududlarida ham arxeloglar tomonidan mezolit davri yodgorliklari ham o'rganilgan. Ulardan biri Bo'zsuv makoni hisoblanadi. Bo'zsuv mezolit makoni Toshkentdagi Qoraqamish jarligi yoqasida joylashgan. Bu yerda nukleuslar, ixcham tosh plastinkalar, geometrik shakldagi qurollar va qirg'ichlar topilgan.

Qo'shilish mezolit makoni esa Toshkentning g'arbida joylashgan bo'lib, qadimgi Bo'zsuv anhuri sohilidan topilgan. Makondan chaqmoqtoshdan ishlangan nukleuslar, mayda parrakchalar, uchrindilar, qirg'ichlar, har xil shakldagi qurollar, tosh pichoqlar, silliqlangan tosh buyumlar topilgan. Tosh qurollarning deyarli barchasi geometrik shaklda ishlangan. Qo'shilish mezolit makoni miloddan avvalgi XI-X ming yilliklarga mansub bo'lib, bu erda ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan qabilalar yashagan.

Mezolit makonlari Qizilqum va Qoraqum cho'llarida ham keng tarqalgan. Masalan, Ustyurt hududlarida Jayronquduq makonlari joylashgan bo'lib, ulardan mayda tosh parrakchalari, retushsiz parraklar, nukleuslar va uning bo'laklari, ikkinchi marta ishlov berilgan tosh siniqlari, qirg'ichlar, retushli trapetsiyalar topilgan. Bu yerda yashagan qabilalar baliqchilik, ovchilik ho'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan.

Aydabol mezolit davri makonlari ham Ustyurtda o'rganilgan. Bu yodgorlik Aydabol qudug'i atrofida topilgan 26 ta mezolit makonlari majmuidan iboratdir. Bu makonlardan chaqmoqtoshdan ishlangan uchrindilar, nukleuslar, tosh bo'lakchalari, ikki tomoniga ishlov berilgan kamon o'qining uchlari, keskichlar, bargsimon shakldagi qirg'ichlar, qirg'ichli tosh siniqlar, topilgan va o'rganilgan.

Tojikiston Respublikasi hududlarida ham O'rta Osiyoning eng mashhur mezolit davri yodgorliklari topilgan. Ulardan biri Pomir tog'ida joylashgan Oshxona makonidir. Makondan kamon o'qlari, nukleuslar, parrakchalar, teshgichlar, mikrolit qurollar topilgan. Yana bir yodgorlik Chil-tor chashma makoni bo'lib, u Shaxrituz rayonida joylashgan. Bu erdan sigmentlar, prizma shakldagi nukleuslar, parrakchalar topilgan. Ular miloddan avvalgi 8-7 ming yilliklarga oid.

Eramizdan avvalgi XI-VI ming yillikda Kaspiy bo'ylaridan Pomir tog'larigacha, Kopetdog' etaklaridan Markaziy Qozog'istongacha bo'lgan territoriyada mezolit qabilalari yashagan. Bu joylarning geografik sharoiti xilma-xil bo'lgan, makonlar past tekisliklar, daryo bo'ylari va tog'li o'lkalarda joylashgan. Qabilalar va urug'lar ovchilik, termachilik bilan kun kechirgan. Makonlarda xonaki

hayvonlarning izlari ham saqlangan bo'lib, ular chorvachilikning ilk bosqichidan dalolat beradi.

Mezolit davrida yashagan ajdodlarimiz ibtidoiy tasviriy san'at mo'jizalarini yarata boshlaganlar. Bular asosan g'orlarga va g'oya toshlarga qizil bo'yoq yordamida yoki o'ymakorlik usulida tasvirlangan ov manzaralaridir. Bunday yodgorliklar Surhondaryo viloyatidagi Zaravutsoy darasida, Jizzax viloyatining Takatosh mazesida, Buxoro viloyatidagi Sarmish va Qorungursoy, Toshkent viloyatining Parkent, Chotqol tog' tizmalarida o'rganilgan. Qoyatosh va g'or devorlaridagi rasmlar qadimgi tarixning ajoyib yodgorliklari bo'lib, ular O'rta Osiyoning, xususan O'zbekistonning tog'li hududlarida keng tarqalgan. Bu rasmlar o'yib-urib, ishqalash, chizish yo'li bilan ishlangan. Ular fanda petrogliflar deb nomlanadi. O'zbekistondagi qoyatosh rasmlari haqidagi qadimgi ma'lumotlar Abu Rayxon Beruniy asarlarida uchraydi. O'zbekistonda arxeolog olim A.Kabirov tadqiqotlari tufayli O'zbekistonning janubiy hududlarida joylashgan qoyatosh suratlari haqida keng ma'lumotlarga ega bo'lindi. Bu rangdor tasvirlar mezolit va neolit davrlariga mansub bo'lib, ularda sigirlar, tog' echkilar, bo'rilar, qulonlar, bug'ular, it, ot, sayg'oq kabi hayvonlarning rasmlari ko'plab uchraydi.

Masalan, Surhondaryo viloyatidagi Zaravutsoy darasining har ikki tomonida turli suratlar topilgan. Ulardan yaxshiroq saqlanib qolgani Zaravutkamar nomli, uncha chuqur bo'lmagan g'orning devorlari va shiptidagi suratlardir. Bu suratlarda yovvoyi buqalarni ov qilish manzarasi qizil bo'yoqlar yordamida gavdalantirilgan. Boshqa bir manzarada ovchilar guruhi yovvoyi buqalarni va tog' echkilarini o'rab olayotgani, yopinchiq yopinib, o'q-yoy va sopqonlar otayotgani tasvirlangan.

Takatoshdagi suratlar esa qoyaga o'yib ishlangan. Rasmlardagi manzaralardan birida o'ndan ortiq ovchi yovvoyi buqa va arxarlar podasiga kamonlardan o'q uzayotgani ifodalangan. O'rtacha ayolning rasmi katta hajmda chizilgan. Rasmda itlar tasviri ham bor.

Ho'jaobod tumani hududidagi Imomota g'ori ichidagi qoyatoshlarga yirik planda shoxlari bir necha bor qayrilib ketgan, bir-biridan ulkan arxarlar va ularning o'rtasida yanada ko'zga tashlanarli qilib ishlangan duldul ot tasviri ahamiyatlidir. O'zbekistonda qoyatosh rasmlarining ajoyib namunalari yuzdan ortiq joydan topib o'rganilgan. O'rta Osiyoda, Qirg'iziston Respublikasi hududida Sariyoz, Saymalitosh, Aravon, Ayrimachtog', Suratlisoy, Oxna, Talos vodiysida ham qoyatosh yodgorliklari bo'lib, ularda tog' echkisi, arxar, bug'u, tulki, to'ng'iz, odam, uy hayvonlari tasvirlangan.

Hech shubha yo'qki, qadimiy tasviriy san'at yodgorliklari g'oyat qimmatli tarixiy hujjatlar hisoblanadi. Bu hujjatlar bizga eng qadimgi zamondagi odamning fikrlash jarayonini anglab etishga, mezolit davri ma'naviy madaniyati xususiyatlari bilan tanishishga imkon beradi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklarni o'z ichiga olgan mezolit davri insoniyat rivojlanishi tarixidagi muhim davrlardan hisoblanadi. Bu davrda ibtidoiy jamoa tuzumida hayot kechirgan odamlar muzlikning orqaga siljishi bilan yangi hududlarni o'zlashtirgan, o'q-yoyni kashf etib, ov unimdorligini oshirgan va ehtiyojni to'laroq ta'minlash imkonini beruvchi ortiqcha mahsulotlarni paydo bo'lishi uchun zamin yaratgan.

5- Mavzu: Neolit davri arxeologiyasi (2 soat)

Reja:

1. Neolit davri xususiyatlari va xronologiyasi.
2. Yevropa va Rossiya hududida neolit.
3. O'rta Osiyoning neolit davri madaniyatlari (Joytun, Kaltaminor, Sazag'on va Hisor madaniyatlari).

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
5. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
6. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
7. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
9. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
10. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
11. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. – М., 1968.
12. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.
13. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
14. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
15. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. – Л., 1969.
16. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1961.
17. Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. – Л., 1971. -№ 180.
18. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – Т., 1986.

Tayanch so'zlar

Neolit tushunchasi, neolit kashfiyotlari, tosh quollarning xususiyatlari, maishiy munosabatlar, Hisor, Kaltaminor, Sazag'on va Jaytun madaniyatlari, Darvoza qir makoni, Markaziy Farg'ona neolit makonlari, Uchtut shaxtasi.

Neolit davri uzoq davom etgan tosh asrining so'nggi va yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. Neolit yunoncha, «**neos**» - yangi, «**litos**» - tosh degan so'zlardan tarkib topgan bo'lib, u «yangi tosh» davri degan ma'noni anglatadi. Arxeologiya faniga neolit tushunchasini 1865 yilda ingliz arxeologi Lebbok olib kirgan. Neolit davri **miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Arxeologlar neolit davrining boshlanishini sopol idishlar yasashni kashf etilishi bilan belgilaydi.

Neolit davrining ob-havosi hozirgidek bo'lib, iqlim kishilarning keng hududlarga tarqalishi va joylashishi uchun imkon bergan. Natijada keng hududlarga

o'rnashgan odamlar guruhi turli tabiiy sharoitga moslashgan va alohida madaniyat yaratgan. Turli geografik muhit va sharoitdan kelib chiqib, ularning mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari turar joylari va ho'jaliklari ham har xil shaklga ega bo'lgan. Bu esa ho'jalikning notekis rivojlanishiga sabab bo'ladi. Janubiy o'lkalarning serhosil erlarida yashagan kishilar ho'jalikning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik shakllarini rivojlantirgan. Bu davr ho'jaligi ishlab chiqaruvchi ho'jalik deb atalib, unda nafaqat tabiatdan tayyor mahsulotlar o'zlashtirilgan, balki chorvachilik va ziroatchilik orqali ehtiyoj uchun qo'shimcha oziq-ovqatlar yaratilgan. Masalan, hayvonlarni qo'lga o'rgatish orqali chorva mollariga ega bo'linishi; yovvoyi o'simliklarni madaniylash-tirish va boshqali don ekinlari ekishga o'tish va hakoza.

Neolit davrida qabilalarning ko'pchiligi o'troq hayot tarziga o'tadi, doimiy yashash uchun manzillar qura boshlaydi. Manzil va makonlar guvaladan qurilgan turar joylar shaklida bo'lib, deyarli barcha xalqlarda bu xususiyat ko'zga tashlanadi. Avvalgidek daydib yurish, yangi-yangi ov makonlari qidirib ko'chib yurishga barham beriladi. Endi doimiy erto'lalar, kulbalar yasash, loydan, zuvaladan uy qurish, neolit davri jamoasining asosiy odatiga, turmush tarziga aylanib boradi. Shunday qilib, doimiy o'troqlik xo'jaligi paydo bo'ladi. Jamiyatda urug'ning ahamiyati ortib, u o'ziga xos munosabatda namoyon bo'ladi. Neolit davrida urug' jamoalarining qarorgohlari ham shakllanadi. O'troq hayot tarzi mehnat qurollarining takomillashuvini tezlashtiradi. Neolit davri kishilari qayerda, qaysi sharoitda yashamasin, ularning qurollari mezolit davri qurollariga nisbatan rivojlangan. Kishilik tarixining neolit davri qurollarni ishlash silliqlash, pardoqlash, arralash, parmash usullarining ixtiro etilishi, ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarning oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivojlanishiga olib keldi. Neolit davrida tosh xom ashyosining xususiyatlari yaxshi o'zlashtirilishi natijasida shakl va vazifa doirasi xar xil bo'lgan yangidan yangi mehnat qurollari yaratiladi. Tosh qurollar orasida tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar paydo bo'ladi.

Neolit davrida tosh boltalar keng tarqalgan. Pardoqlangan tosh boltalar o'rmon kesishda, uy qurilish ishlarida, ovchilikda o'zining tengi yo'q jangovor qurol ekanligini ko'rsatdi. Neolit davrida barcha og'ir yumushlar ana shu tosh boltalar orqali bajarilar edi. Neolitda parrakchalar, qadamalar, nayza va kamon o'qlarining uchlari, pichoq, teshgich, parmalar, yorma toshlar, o'roq-randalar va boshqa qurollar takomillashgan.

Neolit davri so'nggi urug'chilik jamiyatiga xos bo'lib, bu davrda erkaklarning o'rni tobora orta boshlaydi. Chunki xo'jalikning rivojlanishi erkaklar mehnati bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni kengayib borayotgan xo'jalik yumushlarini bajarishga ayollar ulgura olmay qoladi; xo'jalikning unumdor shakllari (chorvachilik va dehqonchilik) tobora ko'proq e'tibor va ish kuchini talab qilgan. Natijada urug' ichida, xususan oilada o'ziga xos mehnat taqsimoti shakllanadi. Demak, barcha yumushlar – moddiy ehtiyojni qondirish, ortib borayotgan zarurat uchun oziq-ovqat zahiralari tayyorlash ayollardan erkaklar qo'lga o'tadi. Ijtimoiy hayotda erkaklarning roli ortib borishi oilada erkakning hukmronligiga olib keladi. Urug' ichida ayollarning hukmron mavqeiga barham beriladi. Endi matriatxat (ona urug'i) o'rni patriarxat (ota urug'i) egallay boshlaydi.

Neolit davrida o'troq turmush tarzi, o'troq ho'jalik janubiy subtropik rayonlarda dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'lli mintaqalarda, azim daryo va ko'l bo'ylarida o'troq ovchilik ho'jaligining qaror topishiga olib keldi. O'troq ho'jalik yuritishning qaror topishi o'z navbatida chorvachilikning ham paydo bo'lishiga olib keldi.

Neolit davri turli joylarda turlicha kechgan, ya'ni yer yuzida neolit davri har xil vaqtda paydo bo'lgan va tugagan.

Misr va Mesopotamiyani olib qqraydigan bo'lsak rivojlangan bronza davri boshlangan bo'lib, quldorlik davlatlari tarkib topa boshlagan, Shimoliy Yevropada qadimgi odamlar endigina neolit davriga o'ta boshlaganlar, chekka Shimol v shimoli-sharqiy Osiyoda esa paleolit davri davom etayotgan edi.

Umumiy hisobda olib qaraydigan bo'lsak, neolitning davriy chegarasi Yevropa, Osiyo va Afrikada taxminan mil. avv. VI ming yillikdan boshlanib II ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Neolit davrini ikki bosqichga: ilk va so'nggi neolit davri bosqichlariga bo'lish mumkin.

Yevropa hududidagi neolit davri yodgorliklariga tavsif berib o'tamiz. G'arbiy Yevropadagi eng qqdimgi manzilgohlardan biri Kampinidir. Kampini manzilgohi Fransiyaning shimolidagi Quyi Sena departamentiga qarashli Bleni-syur-Brel qishlog'i yaqinidan topilgan. Bu manzilgohdagi qazuv ishlari 1897 yildan P.Salmon va G.d'O-dyu-Menil tomonidan boshlangan. Izlanishlar jarayonida yarim yerto'la ko'rinishidani uy qoldig'i ochilgan, unda o'choq qoldiqlari, minglab chaqmoqtoshdan qilingan tosh qurollari, ko'mir, kul, bug'u, ot va ho'kizning suyak qoldiqlari topilgan. Topilmalar orasida eng diqqatga sazovori sopol parchasida saqlanib qolgan arpa donidir. Olimlar izlanishlar natijasini xulosasi sifatida bu yerda yashagan qadimgi odamlar dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlaganliklarini ko'rsatib berishgan.

Ma'lumki, arpaning ilk vatani Old Osiyo va Shimoli-Sharqiy Afrika hisoblanadi. Yevropaga u Falastin orqali tabiiy yo'l bilan madaniylashtirilgan va maxsus ekib yetishtirish uchun o'stirilgan.

Yevropaning boshqa joylarida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida yuqorida sanab o'tilgan topilmalar bilan birga yorg'uchoq va uning siniqlari topilgan. Izlanishlar vaqtida neolit davrining Yevropadagi eng yirik chaqmoqtosh koni (shaxtasi) topilgan (Belgiya yaqinidagi Spenna shaxtasi). Uning chuqurligi 15 m. ni tashkil etgan.

Rossiya hududidagi neolit davri manzilgohlari XX asrning 20-yillaridan o'rganila boshlangan. Moskvadan 40 km shimolda, Klyazma daryosi qirg'og'i bo'yida joylashgan Lyalovo qishlog'idan topilgan manzilgoh 1922-1923 yillarda rus arxeologlari B.S. Jukovva B.A. Kuftinlar tomonidan o'rganilgan. Bu yerdan topilgan sopol buyumlar o'sha vaqtda sobiq Ittifoq hududidagi eng qadimiy va ilk topilma hisoblangan.

Markaziy Osiyo hududida neolit davri odamlari ovchilik dehqonchilik va chorvachilik bilan qisman esa hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Markaziy Osiyo janubiy hududlarida, Kopetdog' (Turkmaniston) etaklarida dehqonchilik va ilk chorvachilik qaror topadi. Katta-kichik daryolar va ko'llar sohilida ovchilik va

chorvachilik, dehqonchilik qaror topishi insoniyat tarixida buyuk burilish yasadi va ko'plab kashfiyotlarga turtki bo'ldi.

Neolit davri jamoalari hayotida o'troq ho'jalikning yorqin belgisi sifatida yana bir ho'jalik yangiligi ixtiro qilindi. Bu bo'lajak hunarmandchilik ho'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan sopol buyumlar ishlab chiqarishning paydo bo'lishi edi. Kulolchilik buyumlarining paydo bo'lishiga unumdor ho'jalik shakllari ta'sir etadi. Ya'ni, sut quyish uchun idishlar, donlar saqlash uchun kulolchilik buyumlariga bo'lgan zarurat va ehtiyoj.

To'qimachilikning kashf etilishi ham neolitning katta yutug'i hisoblanadi. Endi ibtidoiy jamoa a'zolari faqat hayvon terilaridan yasalgan kiyim-kechak emas, balki, uning yungidan hamda, o'simliklar tolasidan to'qilgan matolardan ham kiyimlar to'qib kiyadigan bo'ladilar. Zig'ir poyalari va jun iplardan to'qilgan mahsulotlarning neolit makonlarida keng tarqalishi yuqoridagi fikrlarning isbotidir. Neolitda ip yigirish kashf etiladi. Ip yigirishning kashf etilishi o'z navbatida boshqa xil ho'jalik mashg'ulotlarining rivojlanishiga turtki beradi. Masalan, to'rlarning paydo bo'lishi baliqchilikni keskin darajada rivojlanishiga, o'z navbatida moddiy ehtiyojlarni yanada kengroq qondirish imkoniyatiga olib keldi.

Neolit davrida turli xo'jalik shakllarining qaror topishi hududlar o'rtasidagi o'zaro buyum almashuvining rivojlanishiga sabab bo'ladi. Masalan, chorvachilik mahsulotlarining dehqonchilik mahsulotlariga almashinuvi yoki aksincha.

Neolitda suvda suzish moslamalari dastlabki qayiqalar, shimoliy o'lkalarda esa chenalar paydo bo'ldi. Hatto sharning yaratilishi neolit davrining yutug'idir. Umuman, odamlar faoliyatida bunyodkorlik va yaratuvchanlik ko'nikma sifatida neolit davrida chuqur egallagan. Shuningdek, neolit davrida – jamoa bo'lib ishlab chiqarish mehnatning umumiyliги urug' mulkchiligi, asosiy xususiyatlardan hisoblangan.

Neolitda maishiy munosabatlar ham o'z navbatida tartibga solina boshlanadi. Guruhli nikoh hukmronligi mavjud bo'lsada, ammo nikoh tub mohiyati bilan o'zining dastlabki bosqichlardagi holatidan farq qiladi. Endilikda matriarxat urug' jamoasining guruhli nikoh doirasida juft oilalar vujudga keladi. Ayollar endi tug'ilgan farzandlarining otalaridan o'z urug'lari manfaatlari uchun ishlab berishini talab qiladigan bo'ladilar. Ichkuyovlik mazmunidagi juft oilaning dastlabki ko'rinishlari shakllana boradi. Ayollar o'zlariga aniq sherik tanlab, jinsiy aloqalar aynan aniq sheriklar bilan bo'ladigan bo'ldi. Ona urug'iga qatnovchi erlar o'z urug'i uchun ishlab berishdan tashqari xotinlar urug'i uchun ham ishlab berishga majbur bo'ladi. Maishiy munosabatlarda yangi ko'rinish – jinsiy sherikchilik shakllanadi. Urug' ichidagi nikoh elementlari paydo bo'ladi. Juft, monogom oila sari qadamlar qo'yiladi.

Neolit davri yer kurrasining barcha mintaqalarida har xil vaqtda sodir bo'ldi. Masalan, bir qit'a aholisi jamiyat taraqqiyotining quldorlik davriga to'g'ri kelgan bo'lsa, ikkinchi mintaqada endigina dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklari kashf etilib, ibtidoiy jamoalar tabiatning tayyor mahsulotlari hisobiga yashash qulligidan ozod edilar. Boshqa bir mintaqalarda esa hali neolit jamoalari ovchilik va terimchilik bilan shug'ullanar edilar. O'rta Osiyoda ham ibtidoiy jamoa rivojining keyingi ikki ko'rinishi mavjud. Masalan, uning janubi-g'arbiy rayonlarida, hozirgi

Turkmaniston Respublikasining Kopetdog' tog'i oldi hududlarida neolit davri odamlari miloddan avvalgi VI ming yillikning oxirlari va V ming yillikning boshlaridayoq ilk dehqonchilik madaniyati bilan band bo'lgan bo'lsalar, markaziy va shimoliy viloyatlarda bu vaqtda odamlar ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanar edilar. Neolit davri jamoasining bunday mintaqalararo rivojlanishi har bir viloyatning mavjud tabiiy-iqlim sharoitlaridan kelib chiqar edi. O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklari juda keng tarqalgan. Ular tekisliklardagina emas, balki O'rta Osiyo tog'lik rayonlarida ham ko'p uchraydi. O'lkaning neolit yodgorliklarini uchta yirik – hududiy-madaniy ho'jalik shakllariga ajratish mumkin. Fanda ular **Kaltaminor, Hisor va Joytun madaniyati** nomi bilan mashhurdir. Ularning har biri alohida geografik muhitga ega bo'lgan erlarga joylashgan.

O'rta Osiyoda **Kaltaminor madaniyati** nomi bilan mashhur bo'lgan yodgorliklar asosan o'lkaning g'arbiy va shimoli-g'arbiy tomonlarida keng tarqalgan. Shu bilan birga uning chegarasi Ural daryosi va Kaspiy dengizi bilan ham tutashgan. Janubda Qoraqum va Shimoliy Qizilqum etaklarida, sharqda esa Orol dengizi shimoliy-sharqiy va janubiy tomonlarida quyi Sirdaryoga borib taqaladi. Qizilqum va Ustyurtning keng hududlarida ham Kaltaminor madaniyati ancha keng tarqalgan.

Kaltaminor madaniyatiga asos solgan kishilar qadimda ko'l va daryolar bo'ylarida, qamishzorlar yonida yashagan. Joylarning tabiiy sharoitiga ko'ra, Kaltaminor madaniyatini yaratgan kishilar asosan yovvoyi hayvonlarni ov qilib, ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirgan. Mevali daraxtlar ko'p bo'lgani uchun ham ularning ho'jalik hayotlarida termachilik ham katta o'rin egallagan. Kaltaminor qabilalari ho'jaligida qisman chorvachilik ho'jaligi ham bo'lgan.

Kaltaminor madaniyatini arxeolog **S.P.Tolstov** o'rgangan. Kaltaminor madaniyati jamoalarining makonlari ilk bor Amudaryo-ning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun ularga shu nom berilgan. Oqchadaryo havzasidagi bir necha manzilda madaniy qatlamlar saqlangan bo'lib, ulardan biri **Jonbos – 4 makonida** chaqmoqtoshdan yasalgan minglab mehnat qurollari, sopol parchalari, hayvon suyaklari va baliqlarning suyaklari topilgan.

Arxeologlar **Jonbos-4** manzilgohini o'rganish jarayonida yarim yerto'la shaklidagi kulba (chaylaga) duch keladilar. Kulbaning markaziy qismida katta o'choq qoldig'i topiladi. Bu o'choq atrofida yuzga yaqin mayda o'choq qoldiqlari joylashgan. Arxeolog S.P. Tolstov katta o'choqni muvaqqas olov saqlanadigan otashqada, uning atrofidagi o'choqlar esa oilalarning o'choqlari bo'lgan degan fikrni aytadi. Jonbos-4 makonida topilgan kulbaning maydoni 300 m² bo'lib, bu yerda 120-125 kishi istiqomat qilgan. U katta urug' jamoasining makoni bo'lgan.

Kaltaminor madaniyati jamoalari sopol ishlab chiqarishga usta bo'lgan. Sopol yasashda ham kulolchilik charxidan foydalanish o'zlashtirilmagan bo'lsa-da, qurollar sopol buyumlar yasashning ibtidoiy usullarini ko'nikma sifatida egallaganlar. Kaltaminorliklar idishlar yasash uchun tayyorlangan loyga yantoq va qamishning toza kulidan qo'shishgan. Sopol qozon loylariga esa maydalangan tosh qo'shishgan. Bu qo'shilmalar sopol idishlarning mustahkam chiqishini, olovga tushganda o'zida issiqlikni uzoq vaqt saqlab qolishini ta'minlagan. Sopol

buyumlarning sirtiga odatda naqsh berilgan. Naqshlar chizma uslubda ishlangan. Ular turli geometrik shakllarda o'z aksini topgan. Asosan naqshlar uchi uchli yog'och yoki suyak pichoq yordamida ilon izi, romb, uchbuchak, egri chiziq va boshqa shakllar chizilgan. Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichiga kelganda ba'zi sopollarning gardishiga rangli gul-naqshlar chizilgan. Kaltaminor madaniyatining dastlabki bosqichida sopol buyumlar aksariyat hollarda tuxumsimon shaklda bo'lgan. Ammo so'nggi bosqich (O'zboy) da tuxumsimon, tosh dumaloq idishlar o'rnini tuvaksimon, osti tekis idishlar egallaydi. Agar dastlab idishlar mato xalta qoliplarida tayyorlangan bo'lsa, endi loy lentalarda qo'lda yasalgan. Idishlarda jo'mraklar paydo bo'lgan. Ular bir qavatli humdonlarda pishirilgan.

Kaltaminor madaniyati urug' jamoalari tabiat kuchlari oldida ojiz edi. Ular suv orqasidan, ov orqasidan ergashib yurganlar. Ularning kulbalari qurib borayotgan daryo yoqalarida, ko'l bo'ylarida qumlar ustida qad ko'targan. Daryo va ko'l suvlarining o'zgarishi bilan Kaltaminorliklar jamoasi ham o'z manzilgohlarini o'zgartirganlar.

Kaltaminor madaniyati taraqqiyotida 3 bosqich kuzatiladi. Ilk (daryo-soy) bosqichi miloddan avvalgi VI-V ming yilliklarga to'g'ri keladi. Uning o'rta bosqichi (Jonbos – 4) miloddan avvalgi V-VI ming yilliklarga mansub. Nihoyat, so'nggi bosqich (O'zboy) miloddan avvalgi V-III ming yilliklarni qamrab oladi. Bu bosqichlarning madaniy qiyofasi ularga xos ishlab chiqarish, mehnat qurollari hamda sopol buyumlarda o'z aksini topgan.

Hisor madaniyati nomi bilan atalgan Markaziy Osiyoning neolit davri makonlari. Hisor – Pomir tog'laridan topib o'rganilgan. Hisor madaniyatining asosiy markazi Tojikiston Respublikasining Hisor – Bobotog' - Qoratog' oralig'idagi yerlar bo'lib, dastlab o'rganilgan yodgorliklar Hisor vodiysidan topilganligi uchun u shu nom bilan ataladi. Hisor madaniyati o'z xususiyatiga ko'ra tog' madaniyati deb ham nomlanadi. Hisor madaniyatiga mansub bo'lgan yodgorliklar 200 dan ortiq bo'lib, ular **miloddan avvalgi V-III ming yilliklar** bilan belgilanadi.

Hisor madaniyati jamoalari sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman dehqonchilik va termachilik bilan shug'ullangan.

Markaziy Osiyoda eng qadimgi dehqonchilik markazlaridan biri Kopetdog' va Qoraqum oralig'idan (Turkmaniston) topilgan. **Nayzatepa, Qadimtepa, Joytun** va boshqa qator ibtidoiy dehqonlar manzilgohlari Jaytun madaniyati nomi bilan ataladi. Chunki yodgorlik bahorda yomg'ir suvidan hosil bo'ladigan ko'lmak o'rnida joylashgan bo'lib, u oftob tegmagan paytda qorong'u bo'lib ko'ringan. Shuning uchun ham mahalliy xalq u erni Joyi-tun ya'ni qorong'u joy deb nomlagan.

Joytun madaniyatiga mansub qabilalar paxsa va guvalasomon aralashtirib qurilgan uylarda yashab, bo'yoq bilan naqshlangan idishlardan foydalangan. Jaytun makoni ibtidoiy qishloq bo'lib, u bir necha uylardan tashkil topgan. Uylarning maydoni 25-30 m² tashkil etgan bo'lib, ular paxsadan qurilgan. Uylar to'g'ri to'rt burchakli va bir xonali bo'lib, har bir xonaning alohida o'choqlari bo'lgan. Devorlari somon loy bilan suvalib, oxra tabiiy bo'yoq bilan bo'yalgan. Turar joy-uyylari yonida omborxonalar, saroy, ho'jalik uchun o'ralar ham joylashgan.

Har bir uyda 5-6 kishilik oila istiqomat qilgan. Jaytun qishlog'ida 30 ga yaqin uy bo'lib, ularda 160-180 kishi yashagan. Bu erdan boshqali don ekinlarining qoldiqlari, munchoq-taqinchoqlar, shaxmat-shashka donalari shaklidagi buyumlar topilgan. Hatto ko'plab loydan yasab pishirilgan odam va hayvon haykalchalari ham uchraydi. Jaytunliklarda ona urug'i hukmron bo'lgan. Ular **miloddan avvalgi VI-V ming yilliklarda** yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman ovchilik bilan shug'ullangan.

O'zbekiston hududlaridan keyingi yillarda ko'plab neolit makonlari topilgan. Arxeologlar Qashqadaryo va Zarafshon daryola-rining quyi oqimidan 45 dan ortiq neolit makonini o'rgangan. **Markaziy Farg'ona** hududida ham neolit yodgorliklari topilgan. Arxeologlar bu erda 80 ga yaqin neolit makonlarini o'rganadilar. Ular arxeologiya faniga "Markaziy Farg'ona neoliti" nomi bilan kiritilgan. Markaziy Farg'onaning neolit yodgorliklaridan tosh qurollar, toshdan yasalgan taqinchoqlar va yorg'uchoqlar topilgan. Bu erda yashagan qabilalar ho'jaligi baliqchilik, ovchilik va termachilikdan iborat bo'lgan. Markaziy Farg'onada o'rganilgan yodgorliklar O'rta Osiyodagi to'rtinchi neolit madaniyati hisoblanadi.

Neolit davri jamoalarining izlari Zarafshon daryosi etaklarida ham topib o'rganilgan. Neolit davrida Zarafshon daryosi o'zining 5 ta tarmog'i orqali Amudaryoga qo'shilgan. Uning eng yirik tarmog'i Mohandaryo bo'lib, u o'zining to'lib toshib oqqan suvlari bilan ko'plab ko'llar hosil qilgan. Bu ko'llar atrofida esa neolit davrida yuzlab jamoalar makonlari tashkil topgan. 1950 yillarda arxeolog Ya. G'ulomov Moxandaryo bo'ylarida ko'plab tosh qurollar va sopol parchalarini topib o'rganadi. 1960 yilda arxeologlar **A.Asqarov va O'Isломovlar** Mohandaryo suvlaridan hosil bo'lgan **Katta va Kichik Tuzkon** sohillaridan 100 dan ortiq neolit makonlarini o'rganadi. Bu makonlarda madaniy qatlamlar saqlanmagan, bo'lsa-da, ammo ko'plab tosh qurollar, hayvon va baliq suyaklari ochiq havoda qumlar ustida hozirgacha saqlanib qolgan. Faqat bir makon "**Darvoza Qir**" makonida madaniy qatlam qisman buzilmay saqlangan bo'lib, qazish ishlari davomida undan chayla ustunining izlari topilgan. Shuning-dek, tosh qurollari – o'q-yoy paykonlari, randalash, teshish asbob-uskunalari, tosh pichoq va pardoz berilgan toshbolta va boshqa qurollar ham mavjud bo'lib, bu topilmalar neolit davri odamlari ho'jaligi haqida tasavvurimizni kengayishiga xizmat qiladi.

Darvoza Qir makonida yashagan jamoa ho'jaligida asosiy mashg'ulot baliqchilik bo'lgan. Ovchilik ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Chunki makondan jayron, soyg'oh, yovvoyi cho'chqa, qulon, ot suyaklari topilgan.

Neolit davri yodgorliklari Samarqand viloyatining **Sazag'on** qishlog'ida ham o'rganilgan. Sazag'on jamoalari tog' oldi buloq suvlari yoqalarida ovchilik ho'jaligi bilan shug'ullangan.

Zarafshon vodiysida yashagan neolit davri qabilalari shaxta yo'li bilan xom-ashyo qazib chiqarish usulini ixtiro qiladilar. Neolit davri odamlari toshning xususiyatlarini o'rganishga e'tibor bergan. Ular ma'lum darajada nam tortgan (chaqmoqtosh qancha ko'p nam tortsa, undan istalgan shaklda yuqori sifatli qurol yasash oson bo'lgan) chaqmoqtosh topish ustida harakat qilgan. Chaqmoqtosh sirlarini yaxshi bilgan neolit davri ustalari ana shu chaqmoqtoshni izlash natijasida yangi kashfiyotlar qildilar. Ya'ni ular shaxta yo'li bilan xom-ashyo olish usulini

ixtiro qiladilar. 1960 yilda arxeolog Ya.G'ulomov Navoiy viloyatining **Uchtut** degan joyida mehnat qurollari yasash uchun juda boy xom-ashyo markazini ochdi. Arxeologlar **M.Qosimov va T.Mirsoatov** Uchtut yodgorligini tadqiq qildilar. Uchtutda Chaqmoqtosh xom-ashyosi olish uchun 4,5 va 5 metrli o'ralar kovlangan. Kerakli xom ashyoni olish uchun esa o'raning har tomoniga qo'shimcha yo'laklar ochilgan. Uchtutda 100 dan ortiq shaxtaning o'rni ochib o'rganilgan.

Neolit davrida dastlabki shaxtalar Angliya, Frantsiya, Daniya, Shimoliy Germaniya hududlarida ham ko'plab mavjud edi. Bu davrda xom ashyoni ixtisoslashgan tarzda qazib olish keng ko'lamda bo'lib, u san'at darajasiga ko'tarilgan. Ibtidoiy san'atning rivojlanish bosqichi ham neolit davriga to'g'ri keladi. Yuqorida keltirib o'tganimiz madaniyat yodgorliklaridan topilgan idishlarga, kulolchilik buyumlariga har xil rangdagi bo'yoqlardan naqshlar, odam va hayvon suratlari chizilgan. Shu bilan birga loydan yasali pishirilgan ayol haykalchalari ham neolit davri moddiy topilmalari hisoblanadi.

Neolit davri uzoq davom etgan tosh asrining so'nggi bosqichi bo'lib, odamlar bu davrda ho'jalikning ilg'or, unumdor shakli – dehqonchilik va chorvachilikni kashf etgan. Bu jarayon arxeologiyada neolitning inqilobi deb yuritiladi. (ingliz olimi **G.Chayl** fikri) kishilarda yaratuvchanlik faoliyatini aktivlashuvi mehnat qurollarida yangi shakl va xususiyatlarni, ishlab chiqarishda esa yangi ko'nikmalarni paydo etdi. Natijada, to'qimachilik, ip yigirish, qayiqsozlik, uysozlik, suvda suzish, o'rganildi va o'zlashtirildi. Bu davrda hunarmandchilikka asos solindi. Maishiy munosabatlar ma'lum ma'noda tartibga kela boshladi. Odamlarda fiziologik o'zgarishlar yasashga xissa qo'shgan xususiyat-pazandalik sohasida go'shtni pishirib eyish va ovqatlar tayyorlash imkoniyatiga ega bo'lindi. Xususan, neolitda odamzod rivojlanish sari katta qadam tashladi.

6-Mavzu: Eneolit davri arxeologiyasi (2 soat)

Reja:

1. Eneolit davri xronologiyasi, tavsifi va o'rganilishi.
2. Eneolit madaniyatining rivojlanish bosqichlari.
3. Qurilish va me'morchilik.
4. Kulolchilikning mukammallashuvi.
5. Eneolit davri san'ati.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
5. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
6. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
7. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
8. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.

9. Исаков А.И. Саразм. – Душанбе, 1991.
10. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1961.
11. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. – М.-Л., Наука, 1964.
12. Массон В.М. Страна тысячи городов. – М., Наука, 1966.
13. Сарияниди В.И., Кошеленко Г.А. За барханами – прошлое. – М., 1966.
14. Сарияниди В.И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М., Наука, 1967.
15. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуша. – Ашхабад, 1990.
16. Энеолит СССР. Энеолит Средней Азии. – М., 1982.

T a y a n c h s o' z l a r

Eneolit, Sialk va Suza kompleksi, Mundigak, Anov-Nomozgoh, Sarazm, qurilish va me'morchilik, kulolchilik va metall, haykalchalar, Tripole madaniyati va uning bosqichlari, g'oyaviy qarashlar, Maykop, Drevneyam va Afanasev madaniyatlari, Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (JTAKЕ), Anovtepa, Namozgohtepa, Oltintepa, Geoksyur, oilaviy ibodatxonalar, katta oila jamoasi.

Enolit – lotin va yunoncha so'zlaridan yasalgan bo'lib, «**alneus**» - lotincha mis, «**litos**» - yunoncha tosh degan ma'noni anglatadi. Eneolit atamasi bilan birga “Xalkolit” (“xalkos” yunoncha mis demak) ham ishlatiladi. Eneolit neolit bilan bir vaqtga to'g'ri keladi. Ammo ular orasida xronologik jihatdan katta farq bo'lmasada, madaniy darajalari jihatidan bir-biridan farqlanadi. Masalan, Yevropa va Osiyoning ko'p hududlarida miloddan avvalgi IV-III ming yillikda neolit qabilalari yashagan, ular bu vaqtda metaldan xabardor bo'lmagan, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan. Yevropa va Osiyoning boshqa o'lkalarida aynan shu paytda metallardan bir oz xabardor eneolit qabilalari yashagan va ularning xo'jaliklari odatda dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan. **Miloddan avvalgi IV ming yillikda** (mis) metallning qimmatli xususiyatlari bilib olingan. Natijada dastlabki metallurgiyaga asos solingan.

Eneolit davri yodgorliklarida rangli sopol buyumlar ko'plab topilgan. Xitoydan Dunaygacha (Ruminiya) «**sopol makonlari**» sifatida keng tarqalgan makonlar xarakterli bo'lib, shu xususiyatga ega bo'lgan makonlarda ijtimoiy taraqqiyotning bir xil bosqichi ko'zga tashlanadi. Bir-biriga juda kam o'xshaydigan ijtimoiy-iqtisodiy sharoit hamma erda amaliy san'atning bir-biriga o'xshash shakllarini taqozo etgan. Ammo sopol buyumlar bir-biriga o'xshasa ham aynan bir xil emas.

Eneolit makonlari birinchi bo'lib Ikki daryo oralig'i va Misrda vujudga kelgan. Arxeologlar eneolit davriga xos bo'lgan 5 umumiy birlashtiruvchi alomatni ajratib ko'rsatadilar:

1. Xo'jalikning hamma turidan ko'ra motiga bilan qilinadigan dehqonchilikning ustunligi;
2. Chaqmoqtosh qurollar ko'p bo'lishi bilan birga mis qurollarining paydo bo'lishi.
3. Katta-katta ibtidoiy jamoa birlashmalarining katta-katta paxsa uylarining mavjudligi;
4. Hayvonlarning loydan yasalgan va onalik urug'iga xos bo'lgan haykalchalarning mavjudligi;

5. Rangdor sopol buyumlari (gul solingan) ning tarqalishi.

Yuqoridagi alomatlar Misr, Mesopotamiya makonlarida, keyinroq Yevropa, Markaziy Osiyo yodgorliklarida ko'zga tashlanadi. Eneolitda Mesopotamiyada rangdor sopol buyumlarga katakli bezaklar, Misrning rangli sopol buyumlariga esa syujetli suratlar chizilgan. Osiyo va Yevropaning keng hududlarida esa rangdor sopol makonlari tarqalgan.

Eneolit makonlarining ko'pchiligida, ya'ni dehqonchilikning ibtidoiy usullari tarqalgan hududlarida rangdor sopol buyumlar tarqalgan bo'lsada, ba'zilarida mutlaqo uchramaydi. Masalan, Germaniya, Frantsiya, Yevropaning yana boshqa mamlakatlarida eneolit makonlarida rangli sopol buyumlar yo'q. Aksincha, bu yerdagi makonlarda naqshi tasma-tasma qilib o'yilgan kulolchilik buyumlari mavjud bo'lgan. Markaziy Osiyo, xususan O'zbekistondagi eneolit makonlarida sopol buyumlar sirti qizil yoki qora bo'yoqlardan ishlangan geometrik shakllardan iborat bo'lgan.

Eneolit makonlari yer yuzida dastlab Ikkidaryo va Misrda vujudga kelgan. Yuqorida ko'rsatilgan eneolit besh alomati bu mamlakatlardagi yodgorliklarda mavjud bo'lgan. Masalan, Ikkidaryo oralig'ining rangdor sopol buyumlariga bezaklar chizilgan. Misrning rangli sopol buyumlariga syujetli suratlar solingan. Miloddan avvalgi IV-III ming yillikda Ikkidaryo oralig'i va Misrda (eneolit hali davom etayotgan davrda) qul-dorlik asosida yuksak madaniyat yuzaga kelgan. Ammo bu vaqtda Osiyo va Yevropaning katta hududlarida unumdor ho'jalik shakllari endi rivojlana boshlagan edi.

Eneolit davriga xos bo'lgan birinchi xususiyat bevosita unumdor xo'jalik shakli – dehqonchilik mashg'ulotiga borib taqaladi. Eneolit davrida dehqonchilikda motiga bilan ishlov berish ustun darajada bo'lgan. Ammo o'z xususiyatiga ko'ra misdan foydalanish mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qilgan bo'lsa-da, dehqonchilikda motiga tishi sifatida toshdan foydalanilgan. Mis qurollar tosh qurollarga nisbatan takomillashgan bo'lsa-da, u kuchli, og'ir va qattiq qurollar yasashga yaroqsiz edi. Mis o'z xususiyatiga ko'ra yumshoq va juda tez o'z shaklini o'zgartirgan. Shuning uchun ham motiga tishi sifatida toshdan foydalanilgan.

Mis-tosh davrida odamlar metall bilan tanishadi. Ungacha ibtidoiy odamlar 2-3 million yillar davomida faqat toshdan, yog'ochdan va suyakdan yasalgan qurollardan foydalangan edilar. Mis qurollar qattiq, kuchli bo'lmay, ayrim xususiyatlari jihatdan tosh qurollarga nisbatan pastroq darajada bo'lsa-da, o'zining shakli, ishlab chiqarish jarayonida qo'llanishidagi qulayligi, shuningdek juda tez turli shaklga kelishi oson bo'lganligi uchun ham chaqmoqtosh qurollar bilan parallel holda ishlatila boshlangan.

Ma'lumki, eneolit davrida Markaziy Osiyo aholisi madaniyati bir bosqich yuqori ko'tarilgan. Lekin ularning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti bir xil darajada bo'lmagan. Bu davrda unumdor xo'jalikka asoslangan qabilalar tezroq rivojlangan. Qo'shimcha ho'jalik bilan mashg'ul bo'lgan kishilar madaniy jihatdan bir necha yuz yillar orqada bo'lgan. Urug' munosabatlari ham tobora taraqqiy topib, kengaya boshlagan. Endi kichik-kichik oilalardan iborat bo'lgan urug' makonlari o'rniga bir necha urug'lar yashagan yirik manzillar paydo bo'ladi, ular jamoa birlashmalarini

tashkil etadi. O'troq hayot ko'nikmalarini egallayotgan qabilalarning xom g'ishtdan yoki paxsalardan qurilgan katta-katta uylari paydo bo'ladi.

Yirik jamoa birlashmalari yashagan makonlardan ko'plab mehnat ov qurollari, zeb-ziynat buyumlari topilgan. Moddiy topilmalar ichida ayollarning ijtimoiy hayotdagi e'tibori va mavqeini ko'rsatuvchi haykalchalari ham bo'lgan.

Eneolit makonlari yer yuzining turli nuqtalari – Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo, Ukraina, Bolgariya, Gretsiya, Frantsiya, Germaniya hududlaridan topib o'rganilgan. Mesopatamiyada Xassuan yodgorligi, Eronda So'za kompleksi, Ukrainada Tripole madaniyati, Kavkazortida Shengavit, Turkmanistonda Anov, Nomozgoh makonlari eneolit davriga mansubdir.

Eneolit makonlaridan topilgan qurollarning eng ko'p tarqalgani - retushlangan egri o'roqlar va silliqlangan tosh motigalardir. Egri o'roqlar barcha mamlakatlarda eng qadimgi dehqonchilik xo'jalik mashg'uloti bilan birga paydo bo'lgan. Yevropa va Osiyo hududlaridan topilgan makonlarda 3 xil don - bug'doy, arpa va tariq qoldiqlari topilgan. Bu donlarning yovvoyi xillari Yevropada yetishtirilgan. Ular bu yerlarga Markaziy Osiyo va Hindiston hududlaridan olib kelingan.

Yer yuzining ko'p hududlarida eneolit davri ibtidoiy dehqonlarning qishloqlari keng tarqalgan. Ular ho'jaligida dehqonchilik va chorvachilik asosiy mashg'ulot bo'lishi bilan birga, ovchilik ham mavjud bo'lgan. Ovchi qabilalarning faoliyati izlari ularning mozor qo'rg'onlarida saqlanib qolgan. Ularning eneolit davriga xos bo'lgan **“Qadimiy chuqur”** mozor qo'rg'onlari deb atalib, yer yuzida ulardan qadimiyrog'i yo'q. Ular miloddan avvalgi III ming yillikka oid. Qabr tagidagi oddiy go'r chuqurlar bu davr uchun nom bo'lgan. Qadimiy chuqur mozor-qo'rg'onlarida chaqmoqtosh o'q uchlari, qirg'ichlari pichoqsimon tosh qurollar uchraydi.

Eronning **Koshon shahri** yaqinida ko'pqatlamli eneolit davriga oid manzilgoh xarobasi topib o'rganilgan. Bu yerdan turar joy qoldiqlari, qabrlar, sopol idishlar, mis va jez (bronza) dan ishlangan qurollar va boshqalar topilgan.

Sialktepa manzilgohi 3 ga maydonni tashkil etib, bir nech bosqichdan iborat va o'ziga xos madaniyatni hosil qilgan (Sialk I). Tehron vohasida aynan shu madaniyatga xos, juda ko'p va qiziqarli ashyolarni o'zida jam qilgan **Ray shahri** yaqinida **Chashma Ali** manzilgohi topib o'rganilgan (**Sialk III**). Markaziy Eronning katta hududida, **Qum shahridan Sialk II** bosqichiga xos **Qalai Duxtar** manzilgohi topib o'rganilgan. Ularning hammasida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida rangli sopol buyumlari, turli xil mis va jezdand yasalgan qurollar, paxsa va xom g'ishtdan qilingan ko'p xonali uylar, tosh qurollari topilgan. Uylarning asosi xom g'ishtdan qilinib devori paxsadan iborat bo'lgan, pol qismi ham ba'zi hollarda xom g'ishtdan iborat bo'lgan, devorlari esa loy bilan suvalib qizil rang bilan bo'yalgan.

Sialk manzilgohida bevosita XX asrning 60-yillarida qazuv ishlari olib borgan **R.Girshmann**ning ta'kidiga ko'ra, sopol buyumlarini asosan maxsus xumdonlarda pishirishgan. Ular asosan geometrik shakldagi naqshlar bilan bezatilgan, ayrim hollarda esa echki tasviri ko'zga tashlanadi.

Hozirgi **Xuziston viloyatida**, Diza yoki Abi-Diza daryosi irmoqlari bo'yida 1,5-2 ga maydonga ega ko'plab manzilgohlar joylashgan. Ular Eronning **Suza madaniyatiga** xos bo'lgan eneolit davri yodgorliklaridir. Bu protoelam yoki suza

kompleksi nomini olgan manzilgohlarga **Jafarobod, Jovi va Bendebalni** kiritish mumkin.

Jovida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida mis buyumlari topilmagan bo'lsa-da, ko'plab sopol buyumlari, tosh qurollar, ho'kiz, echki va qo'y, ba'zan ayol haykalchalari topilgan. Tosh bolta va motigani bitum bilan mahkamlanganligini ko'rish mumkin. Sopol buyumlarning zoomorf va antropomorf belgilar uchraydi.

Bendebal kompleksidagi sopol buyumlarining katta qismida hayvonlarning tasviri tushirilgan.

O'zbekistonda eneolit yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Arxeolog **S.P. Tolstov** Quyi Amudaryo etaklarida neolitdan mis-tosh davriga o'tish davrini aniqlagan. Quyi Zarafshon vohasining qadimgi eneolit makonlari arxeologlar **Ya.G'ulomov, A.Asqarov, O'.Islomovlar** tomonidan o'rganilgan. Arxeolog olimlarning fikricha Buxoro viloyatining **Lavlakon** va **Beshbuloq** qishloqlarida, **Zamonbobo I** qabristonidan topilgan moddiy manbalar eneolit davriga oiddir. Bu makondan chaqmoqtosh qurollar bilan birga misdan yasalgan ignalar, munchoqlar ham topilgan.

Quyi Zarafshonning **Kaptarqum** va **Kattatuzkon manzillarida** to'rt joydan eneolit yodgorliklari topilgan. Bu yerdan toshdan ishlangan yorg'uchoqlar, o'roq pichoqlar, pichoq qadamalar bilan birga misdan ishlangan qurol siniqlari qazib olingan.

1977 yilda Yuqori Zarafshon (Tojikiston bilan O'zbekiston chegarasida) hududida **Sarazm** qishlog'i xarobasi topilgan. U eneolit davriga oid muhim yodgorlik bo'lib, o'rganilgan moddiy manbalar O'zbekistonda dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga siljiganini ko'rsa-tadi. Chunki, shimol ziroatchilari janubiy O'rta Osiyoning Turkmaniston dehqonchilik markazlari bilan bog'langan edi. Sarazm yodgorlikligini olimlar to'rt bosqichga bo'ladi. Bu yodgorlik AQSh, Fransiya olimlarini ham e'tiborini tortgan, ular ham turli yillarda ilmiy izlanishlar olib borgan. Sarazm yodgorligi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan bobodehqonlar manzilgohi ekanligi aniqlangan.

Sarazm 90 ga maydonni egallagan, 10 ta tepalikdan iborat yodgorlikdir. Sarazm I eneolit davriga oid bo'lib, bu erdan topilgan idishlarda qora va qizil bo'yoqlarda ishlangan geometrik shakllar mavjud.

Sarazm II so'nggi eneolit va ilk bronza asriga o'tish davriga mansub. Bu bosqich naqshsiz sopol buyumlari bilan xususiyatli. Sarazm III-IV esa bronza davriga mansub.

Sarazm I bosqichida guvaladan kulbalar qurgan dehqonlar manzilga asos soladilar. Arxeologlar bu erdan mudofaa devorlari bilan o'ralgan 48ta kulba, ya'ni paxsadan qurilgan uyni topib o'rganganlar. Bu uylar 2-3 xonali qilib qurilgan bo'lib, ular yakka, kichik oilalarga mo'ljallangan. Xonalardan kichik, dumaloq shakldagi o'choqlar topilgan. Bular – otashkadalar, jamoa olovi o'rni bo'lib, unda olov saqlangan. Otashkadalar e'tiqod markazi yoki joyi hisoblangan.

Yana bir eneolit va bronza davriga oid bo'lgan yodgorlik qoldiqlari **Zamonbobo madaniyati** nomi bilan mashhur. Arxeolog Ya.G'ulomov 1950 yil qadimgi qabriston qoldiqlarini topib, o'rganadi.

Ma'lumki, kishilik madaniyatining bir necha ming yillarni o'z ichiga oluvchi tarixi yozuv bo'lmagan davrga to'g'ri keladi. 5 ming yillik tarixiy davrdan ilgarigi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy jarayonlar moddiy topilmalarni o'rganish orqali tiklanadi. Eneolit mis-tosh davrining o'ziga xos tarixi, biz yuqorida keltirib o'tgan 5 madaniy jarayonda o'z aksini topgan. Eneolitning besh umumlashtiruvchi alomatlari bu davr qabilalari madaniyatining o'zidan oldingi davrlarga nisbatan bir bosqich yuqoriga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Sarazm moddiy topilmalari ichida Shimoliy Afg'aniston, Eron, Kaltaminor madaniyatiga mansub buyumlar ham bor. Ular eneolit davri qabilalarining keng madaniy va iqtisodiy aloqalarda bo'lganligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyoda eneolit yodgorliklari Turkmaniston hududlarida yaxshi o'rganilgan. Turkmanistonda eneolit 3 bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk eneolit (Anov I, Nomozgoh I makonlari).
2. Rivojlangan eneolit (Anov II, Nomozgoh II).
3. So'nggi eneolit (Nomozgoh III).

Turkmaniston eneolit makonlaridan tosh qurollar (o'roq va pichoq qadamalar, qirg'ichlar, sopol idishlar geometrik shakllar bilan naqshlangan) topib o'rganilgan. Bu davr makonlarida uy joylar paxsa yoki g'ishtdan, dumaloq va to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan. Inshootlarning o'rtasida markaziy o'choq bo'lgan. U diniy marosimlar o'tkazish va e'tiqod joyi vazifasini o'tagan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar yerga, quyoshga, suvga, hosildorlikka sig'inishgan. Murdani ko'mishda urug' a'zolarining saganalari paydo bo'lgan. Murdaning yoniga sopol idishlar, mehnat qurollari va zeb-ziynat buyumlari qo'yilgan. Eneolitda ibtidoiy diniy tasavvur – totemizm hayvonlar haykallarini tarqalishida ko'zga tashlanadi.

Kavkazortining eneolit davriga oid ilk dehqonchilik manzilgohlari mil. avv. VI ming yillikning oxiri – IV ming yillik boshlari bilan davrlashtiriladi, ammo bu yerdagi birorta manzilgoh to'liq ochib o'rganilmagan. Ular orasida **Kyultepa** (Ozarbayjondagi Naxichevan yaqinida), **Shulaverisgora** (Gruziya), **Texut** (Armaniston) va boshqalar.

1-2 ga maydonga ega manzilgohlarda paxsadan yoki xom g'ishtdan qilingan, markazida o'chog'i bo'lgan aylana shaklidagi bir xonali uylar bo'lgan. Unda kichik bir oila yashagan. Umumiy holda olganda 30-40 uylar o'zaro birlashib mahallachani hosil qilgan va undagi aholi 120-150 kishini tashkil etgan. Tadqiqotlar jarayonida tosh, shox va suyakdan qilingan qurollar topilgan. **Aruxlo I** (Armaniston) va **Imrisgora** (Gruziya) da dehqonchilik yerlarini sug'orish uchun sodda, bir martalik kanal izlari topilgan.

Markaziy Kavkazbo'yi hududida **Agubekov** va Kabardin-Balkariyadagi **Nalchik mozor-qo'rg'oni** topib o'rganilgan. Nalchik mozor-qo'rg'oni shaharning markazida joylashgan bo'lib, **147 ta qabr** ochib o'rganilgan. Bu yerda odamlar oila-oila qilib dafn etilgan; erkaklar o'ng, ayollar chap yoni bilan dafn etilgan. Qablardan mis uzuklar, tosh munchoqlar, yorg'uchoq va motigalar topilgan. Bunga o'xshash yodgorliklarni **Chechen-Ingushetiyada** ham ko'rish mumkin.

Sharqiy Karpat yoni va O'rta Dnepr bo'ylarida **Tripole madaniyati** keng tarqalgan. Ruminiyada **Kukuteni madaniyati** deb ataladi. Kiev yaqinidagi **Tripole**

qishlog'idan topilgan va shu nom bilan atalgan. **1899 yilda** ukrain arxeologi **V.V. Xvoyko** arxeologlar syezdida o'zining yangi topilmasi, ya'ni "**o'liklar uyi**" haqida ma'lum qiladi. Deyarli 35 yil davom etgan tortishuvlardan so'ng bu madaniyat nafaqat Uraina, balki unga qo'shni hududlardan tortib boshqa joylardan ham aynan uning xususiyatlariga xos belgilardan iborat ashyolar topilganligi aniq bo'ldi. **V.A. Gorodtsov va A.A. Spitsinlar** uni yer osti turar joyi deb taxmin qilishadi va **V.V. Xvoyko** xato qilganligini isbotlaydilar. **1934-1938 yillar** davomida **T.S. Passek va Ye.Yu. Krichevskiy**lar tomonidan 15 ming kv. m. li maydon qazib o'rganiladi va dehqonchilik madaniyatini o'zida jam qilgan Tripole madaniyati fanga ma'lum qilinadi.

Tripole madaniyati **3 ta bosqichga**: ilk (mil. avv. IV ming yillik), o'rta (mil. avv. IV ming yillik oxiri – III ming yillik 1-yarmi), so'nggi (mil. avv. III ming yillikning 2-yarmi) bo'linadi. Tripole madaniyati qishloqlari doira yoki tuxumsimon shaklda joylashgan bo'lib, markazida qolgan ochiq joy mollar uchun qo'ton vazifasini bajargan. Turar joylar ko'ndalang to'siqlar bilan alohida xonalarga ajratilgan. Xonalardan don yanchayotgan ayol haykalchasi, yorg'uchoq, bug'u shoxidan yasalgan motiga, yirik xumlar, tandir va boshqa xo'jalik anjomlari, naqsh solingan sopol idishlar (**850 ta**), mis buyumlar (**444 ta** turli xil buyumlar - bolta, to'rt qirrali bigiz, qarmoq, xanjar) topilgan. Tripole madaniyati vakillari misni Bolqon yarim orolidan olib kelishgan. Tripole madaniyati vakillari, asosan, chorvachilik, dehqonchilik, shuningdek, ovchilik va baliq ovlash bilan shug'ullangan.

Maykop madaniyati Shimoliy Kavkaz tog' oldi hududlarida tarqalgan bo'lib, mil. avv. III ming yillikning 2-yarmiga oiddir. **1897 yilda** tekshirilgan. Maykop madaniyatiga ko'plab qo'rg'onlar, ba'zan mustahkamlangan manzilgohlar mansubdir. Maykop madaniyatining so'nggi bosqichida tosh maqbaralar, jumladan, dalmenlar paydo bo'lgan. Asosiy jangovar v mehnat qurollari sifatida mis boltalar, motiga, cho'qmor, pichoq, xanjar, panshaxa, nayza uchlari hisoblangan. Turli bezak buyumlari, Maykop madaniyatiga mansub qabilalar Sharq xalqlari bilan aloqada bo'lishgnidan dalolat beradi. Maykop madaniyatining qizil, ba'zan naqshinkor sopol idishlari kulolchilik dastgohida tayyorlangan. Xo'jlikning yetakchi shakli – chorvachilik va dehqonchilik bo'lgan. Maykop madaniyati qabilalari ibtidoiy jamoa bosqichiga yashaganlar. Ba'zi qo'rg'onlardan topilgan qimmatbaho buyumlar jamiyatda mulkiy tabaqalanish ildiz otganligidan dalolat beradi.

Maykop madaniyatiga xos **Maykop qo'rg'oni** Maykop shahri (RF ga qarashli Aligeya Respublikasi poytxti, Kuban daryosi irmog'i Belaya daryosi sohida joylashgan) hududida joylashgan. **N.I. Veselovskiy** tomonidan **1897 yilda** o'rganilgan. Qo'rg'onning balandligi **11 m** bo'lib, undagi boy qabrda qabila sadori va uning ikki xotini dafn etilgan. Maykop qo'rg'onidan kumush taqinchoqlar va ularga mustahkamlangan **4 ta oltin** buqa haykalchalari hamda qimmatbaho guldor chodir topilgan. Chodir yopinchi'iga oltin suvi yuritilgan halqalar, sher v buqa suratlari solingan. Sardorning yoniga **2 oltin** va **14 kumush** idish qo'yilgan. Ulardan biriga Kavkaz tog'i va bir qator bo'lib ketayotgan hayvonlarni tasvirlovchi manzara o'yib ishlangan. Bu idishdagi tasvirlar – eng qadimgi xaritografik rasmlardan biridir. Sardor xotinlari qabridan bezak buyumlari – tillaqoshlar, turli

xildagi **olitn** va **serdolik munchoqlar, feruza va la'l tumorchalar**, shuningdek, malika kiyimlariga qadalgaan turli hayvon haykalchalari topilgan. Maykop qo'rg'oni topilmaalari **Sankt-Peterburgdagi Davlat Ermitajida** saqlanadi.

Mezolit va neolitda terib-termachlab ovqat topishdan yovvoyi o'simliklar ekish va o'tkazish yo'li bilan vujudga kelgan dehqonchilik eneolit zamonida yuqori xo'jalik shakliga aylanadi. Dehqonchilik va chorvachilik ortiqcha mahsulotlar yetishtirishga va mol ayrboshlashni tartibga solinishiga yordam beradi. Eneolitning yana bir xarakterli xususiyati shundaki, Mesopatamiya, Old Osiyo va Osiyo hududlarida dastlabki shahar-davlatlarning paydo bo'lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi jarayoni ko'zga tashlanadi. Bu jarayonlar ijtimoiy munosabatlarning keyingi davrlardagi rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

7-Mavzu: Bronza davri arxeologiyasi (4 soat)

1-mashg'ulot

Reja:

1. Bronza davriga tavsif.
2. Yevropa va Kavkaz hududlarida bronza davri.
3. Eron, Afg'oniston va Hindistonning bronza davri yodgorliklari.
4. Rossiya hududidagi bronza davri madaniyati (afanasev va andronovo madaniyatlari).

2-mashg'ulot

Reja:

1. Janubiy Turkmaniston hududida bronza davri (Nomozgoh IV, Nomozgoh V, Nomozgoh VI).
2. Janubiy O'zbekiston va Tojikiston hududlarida bronza davri (Sopolli madaniyati).
3. Zamonbobo, Tozabog'yob, Qayroqqum madaniyatlari.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. – T., 1990.
6. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
7. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
8. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
9. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
10. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. – T., 2006.
11. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
12. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т., 1977.

13. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Т., 1975.
14. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. – Т., 1983.
15. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. – Самарканд, 1993.
16. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. – Л., 1968.
17. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
18. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуша. – Ашхабад, 1990.

Tayanch so'zlar

Bronza davri, bronza – metalining xususiyatlari, Katakomba - mozor-qo'rg'onlari, Yog'ochband mozor-qo'rg'onlari, moddiy madaniyat yodgorliklari, xo'jalik va madniy taraqqiyot darajasi

Bronza davri miloddan avvalgi III-II ming yillikni o'z ichiga oladi. Bu davrda egey dunyosi, Misr, Ikki daryo oralig'i, Hindiston va Xitoyda quldorlik jamiyati ravnaq topgan. Yevropa va Osiyoning ko'p mamlakatlarida esa hali ibtidoiy jamoa tuzumi hukm surgan.

Jez miloddan avvalgi III ming yillikda kashf etilgan. Uning vatani Ikkidaryo oralig'i bo'lgan. U mis bilan qalay qorishmasidan iborat bo'lib, nisbat jihatidan turli xilda. Bronza metal sifatida ko'p afzalliklarga ega:

1. Bronza qurollar mis qurollardan pishiqroq va o'tkirroq.
2. Uni eritib quyish oson, chunki uning erish temperaturasi pastroq.

Mis va bronza tabiatda yombi holida tarqalgan. Misni eritish $t^{\circ} - 1084 S^{\circ}$, bronzaning erish $t^{\circ} 700-900 S^{\circ}$ o'rtasida. Mis va qalayni birga qo'shib, qoliplarga quyishgan. Qoliplar toshdan qumtosh yoki toshtaxtalardan iborat bo'lgan.

Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa ho'jaligida ro'y bergan buyuk madaniy xo'jalik ixtiro edi. Yangi metal xarbiy qurollarning turini ko'paytirdi, harbiy qurollarning xili va jangovarligi oshdi. Bronzadan yasalgan uy-ro'zg'or buyumlari ham paydo bo'ldi. Ammo bronza mehnat qurollari ishlab chiqarish uchun nodir va kamchil metal bo'lib qolaveradi. U mehnat qurollari yasashda tosh xom ashyosini uzil-kesil siqib chiqara olmadi. Chunki dastlab bronzadan munchoqlar, uzuklar, to'g'nag'ichlar yasalgan. Ular asosan ziynat buyumlari edi. Bu davrda tosh qurollar ham ko'plab ishlatilgan. Tosh parrakchalardan keng foydalanilgan. Ammo bronzaning toshga nisbatan ustunlik tomonlari, ya'ni uning juda tez turli shaklga keltirilishi, turli ishlarda foydalanish mumkinligi, ko'p uchraydigan keskir va qattiq tosh qurollarni kamyobligi, mo'rtligi va tez sinishi kabi xususiyatga ega bo'lgan (bronza) metal siqib chiqara olmagan.

Bu davrda bronzadan asosan turli bezaklar, uy-ro'zg'or va ho'jalik buyumlari, xarbiy qurol-aslahalar va mehnat qurollari yasaydigan maxsus temirchilik, chilangarlik va zargarlik ustaxonalari vujudga keldi. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan mintaqalararo ayirboshlash kuchaydi. Kishilik jamiyati tarixida birinchi marta muntazam mol ayirboshlash imkoniyati bevosita dehqonchilik va chorvachilikning bir-biridan ajralishi va hunarmandchilikning paydo bo'lishi bilan izohlanadi.

Bronza davri ho'jaliklari ho'jalik va ijtimoiy taraqqiyot darajalari bilan bir-biridan farq qilmasa-da, sopol buyumlarining xili, qabrlar qurilishi jihatidan bir-biridan farqlanadi.

Yevropadagi ibtidoiy davr qo'rg'onlarining deyarli hammasi-dan bo'yalgan va bo'yalmagan skletlar topilgan. Skletlar yerda yonboshlab, oyoqlari bukilgan holatda yotishadi. Bu odat keng yoyilgan. Hatto Sharq, Markaziy Osiyo hududlarida ibtidoiy qabilalar tug'ilguncha odam ona qornida qanday holatda bo'lsa, o'lganidan keyin yer bag'rida shu taxlitda yotadi deb o'ylaganlar. Arxeologlar tomonidan murdani bo'yab, bukchaytirib ko'mishning 3 davri ajratib o'rganilgan:

1. Qadimgi chuqur, mozor-qo'rg'onlari (eneolit davriga mansub).
2. Katakomba mozor-qo'rg'onlari.
3. Yog'ochband mozor qo'rg'onlari.

Katakomba mozor-qo'rg'onlari go'rlari yon tomoniga o'yib qazilgan alohida lahad shaklidagi qabrlardir. Bu mozor qo'rg'on-lardan bronza, mis-pichoqlar, to'g'nag'ichlar, bigiz, buyumlar topilgan. Katakomba mozor-qo'rg'onlarida tosh qurollar silliqlangan tosh boltalar va chukmorlar, chaqmoqtosh, nayza, o'q va pichoqlar, sopol idishlar ko'plab topilgan, bu sopol buyumlarning aksariyatini tagi tekis va hatto boshqa shakllari ham uchraydi.

Katakomba davri miloddan avvalgi III ming yilning oxirlarida II ming yillikning I-yarmiga bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Katakomba mozor-qo'rg'onlaridan erkaklar va ayollar murdalari topilgan. Ko'plab kollektiv qabrlar ham uchraydi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida katakomba davri o'rniga yog'ochband davri keladi. Yog'ochband-yog'och qabr, MDH hududlarida, Shimoliy Yevropada ko'plab tarqalgan. Go'rlar-ning ichiga murdalar yog'och tobutda qo'yilgan. Shuning uchun ham bu qabrlar yog'ochband qabrlar deb ataladi.

Yog'ochband davri miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu davrda dastali, teshikli boltalar keng tarqalgan. Dastlab ular Sharq mamlakatlaridagi yodgorliklardan topilgan. Yog'ochband davrida metallurgiya va chorvachilikning, rivojlanishi boyliklar to'planishiga va xarbiy to'qnashuvlarning kuchayishiga olib keladi. Jamiyatda moddiy boyliklarning ayrim kishilar qo'lida to'planishi jarayoni boshlanadi.

Bronza davriga oid bo'lgan qo'rg'onsiz qabrlar ham ko'p uchraydi. Unda murdalar kuydirilgan. Bunday xolat xarbiy Evropada so'nggi bronza davri uchun xarakterlidir.

Bronza (Jez) davri mozor-qo'rg'onlari o'rganilishi orqali bu davr haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lindi. Bu davr mozorlari-dan «bo'yalgan va bukchaytirilgan» skletlar ko'plab topilgan. Bu davrda kishilar murdalarga har xil rangdagi (ko'proq qizil, och qizil) tabiiy bo'yoqlar sepishgan. Qizil va och qizil rang – jon, tirilish, qon ramzi hisoblangan.

«Bukchaytirilgan skletlar» - murdalarni yonboshlab, oyoqlari bukilgan holatda ko'milishi, odamning dunyoga kelishi, ibtido va intiho haqidagi tasavvurlarning inikosi sifatida, ona qornida va yer bag'rida bir holatda bo'lishini aks etirilishidir.

Yevropada bronza davri chorvador qabilalari o'ziga xos katta birliklarni tashkil etadi. Sopol buyumlarning shakli va naqshlari o'z birliklarga xos bo'lib, ular birbirlaridan farq qilgan.

Masalan, Janubiy Shvetsiya, Daniya, Germaniya, Pol'sha, Chexiya, Frantsiya, Venetsiya, hududlarida, xatto MDH davlatlari territoriyalarida chilvir naqshli sopol buyumlar keng tarqalgan. Angliya, Frantsiya, Ispaniya, G'arbiy Germaniya hududlarida esa oddiy, o'ziga xos shakldagi sopol buyumlar tarqalgan.

Yer yuzining ko'plab hududlaridan bronza (jez) davri yodgorliklari topilgan. Arxeologlar ijtimoiy-iqtisodiy va maishiy munosa-batlarni yodgorliklardan topilgan moddiy topilmalarni o'rganish orqali tiklab, bronza davri kishilari hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlarga ega bo'ldilar. Sharqiy O'rta yer dengizi bo'ylarida, xususan Falastinda bronza davrida shahar tipi markazlari paydo bo'lgan hunarmandchilik va mustahkamlangan manzillarning shakllanishi bilan ilk bronza davrida *kulolchilik charxi* paydo bo'ladi. Ushlagichli cho'zinchoq ko'zalar va turli shakldagi idishlar bronza davrida keng tarqaladi. Falastin yodgorliklarida bronza, mis, kumush metali keng ishlatilgan. Hatto milddan avvalgi III ming yillik oxirlarida kumush idishlar keng tarqalgan. Falastinda bronza davriga mansub kumush xazina topilgan. U 35 xil predmetdan iborat bo'lib, uning tarkibida turli buyumlar, idishlar, bezaklar bo'lgan. Bronza davri manzillari ko'pincha mudofaa devorlari, bilan o'ralgan, to'g'ri burchakli binolardan iborat bo'lgan. Bu davr shahar xarobalarining o'rni 2-4ga etadi va buyumlarning joylanishi, qurilishi shakli o'ziga xos reja asosida bo'lgan.

Falastin yodgorliklari mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, bu devorlarning eni 4,5 metrdan to 8 metrgacha bo'lgan. Masalan, Fara yodgorligi xarobasi devorlar bilan o'ralgan. Fara shahri xarobasi hisoblanadi. Shahardan ijtimoiy xarakterdagi binolarning qoldiqlari topilgan. Yuqori tabaqa uylari, mahalliy hukmdorlarning saroylari ham mavjud bo'lgan. Shahardan unga uzoq bo'lmagan joyda qabriston joylashgan. Bu erda (Ochiq Qabr) kollektiv qabrlar bo'lib, har bir qabrda 50-90 murdaning qoldig'i bo'lgan. Hatto, bir qabrga 300 kishi ko'milgan. Qablardan kulolchilik buyumlari (idishlar), zeb-ziynat va ayrimlaridan metal buyumlar topilgan.

Miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar o'zgaradi. Bu davrga oid bo'lgan Iordan vohasidagi Xazor xarobasi 50 gani tashkil etadi. U poytaxt, ya'ni markaz vazifasini o'tagan. Xarobada ibodatxona qoldig'i va zadagon kishilarning uylari qoldiqlari topilgan. Ilk sinfiy munosabatlar mavjud bo'lganligini bildiruvchi topilmalar – yuqori tabaqa, oziq-ovqat omborlari o'rganilgan.

Kichik Osiyoda Qumtepa yodgorligi bronza davriga mansub bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillik bilan belgilanadi. Qumtepa yodgorligi tosh arxitekturasi ajoyib namunasi bo'lib, unda uylar poydevorigina emas, balki xonalar ham toshdan urilgan. Kichik Osiyoda bronza davriga oid bo'lgan Troya I, Termi manzilgohlaridan bronza qurollar topilgan va o'rganilgan.

Miloddan avvalgi III ming yillik oxirlarida hunarmandchilikni rivojlanishi shaharlarning gullab-yashnashiga sabab bo'lgan. Markaziy Osiyo shaharlari – Troya II, Polisxni V, Axlatenbel' 1-2 ga maydonni tashkil etgan. Beyjesulton

shahar xarobasining maydoni 24ga teng bo'lib, yodgorlik xarobalardan shahar xususiyatiga xos elementlar, hukmdor saroyi, ijtimoiy bino qoldiqlari topilgan va o'rganilgan.

Elamning bronza davri yodgorliklari – Eron hududida Suza kompleksi bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillikning birinchi yarmiga oiddir. Suza kompleksidan buqa, echki, baliq, . . . suratlari solingan kulolchilik buyumlari, bronza qurollar – bolta, xanjar, qadimgi Elam yozuvi aks ettirilgan plastinkalar topilgan.

MDH davlatlari hududida ham bronza davri yodgorliklari o'rganilgan. Janubiy Sibir' hududida bronza davri yodgorliklaridan eng qadimiysi Afanas'ev madaniyati bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillikka oid. Afanas'ev madaniyati Enisey (Enasoy) daryosi bo'yida joylashgan. Afanas'ev yodgorligidan qadimgi qabrlar o'zni topilgan. Bu qabrlar ustiga tosh taxlangan chuqur qabrlar bo'lib, unga murdalar yonlab qo'yilgan. Ularning yonida oziq-ovqatlar, mehnat qurollari qoldiqlari saqlangan.

Miloddan avvalgi II ming yilliklarda G'arbiy Sibir' xududida Andronov madaniyati keng tarqalgan. Andronovo madaniyati tipi- Janubiy Sibir', Janubiy Ural, Qozog'iston shimoliy hududiga mosdir. Andronovo madaniyati qabrlar va makonlardan iborat bo'lgan. Qabrlar – to'g'ri burchakli bo'lib, yog'och va tosh plitalar bilan yonlari mustahkamlangan. Andronovo madaniyatiga oid makonlarda metallurgiya, chorvachilik, motiga dehqonchiligi rivojlangan. Ko'plab jez qurollar, don qoldiqlari topilgan.

Andronovo madaniyati bronza davri chorvador qabilalari madaniyati bo'lib, bu madaniyatga tegishli dastlabki yodgorlik o'tgan asrning 20-yillarida Sibiriyaning Achinsk shahri yaqinidagi Andronovo qishlog'idan topib o'rganilgani uchun shu nomni olgan. Bu madaniyatga tegishli jamoalarning ayrim guruhlarini hatto o'z podasiga bo'sh yaylovlar qidirib miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'rta Osiyo hududlariga ham kirib keladi. Xorazmda va Farg'ona hududlarida o'z moddiy madaniyat izlarini qoldiradilar.

Kavkazning tabiiy sharoiti bronza davri xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay bo'lganligi uchun ham bu er ko'plab qabilalar o'zlarining madaniyatini vujudga keltirgan. Kavkazorti madaniyati Old Osiyo madaniyatiga yaqin. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarga oid makonlardan qadimgi sharq qurollari, qadimgi Ossuriya qilichlari kabi moddiy topilmalar topilgan. Kavkazortida Maykop, Trialeti kabi mozor- qo'rg'onlar o'rganilgan.

Bronza davrida ibtidoiy jamiyat ho'jalik va madaniy taraqqiyoti yuqori darajada bo'lgan. Bronza davri urug'chilik jamoasi xarobalari o'rnida dastlabki sinfiy jamiyat vujudga kelganligini ko'rsatuvchi dalillar arxeologlar tomonidan aniqlangan. Bronza davrida mulkiy tabaqalanish jarayoni natijasida ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzumiga o'tish ro'y beradi. Bu jarayonlarni o'rganishda turli hududlarda topilgan bronza davri arxeologik manbalari katta ahamiyatga egadir.

Farg'ona vodiysida mil. avv. II ming yillik oxiri - I ming yillik boshlarida o'ziga xos Chust madaniyati shakllandi. Bugungi kungacha Farg'ona vodiysida Chust madaniyatiga mansub 70 dan ortiq yodgorliklar o'rganilgan. Bular jumlasiga Chust Dalvarzintepa, Ashqoltepa, Bo'ztepa, Chimboy va boshqalar kiradi. Chust

madaniyati yodgorliklarining eng chekkalari bir-biridan 100 km masofada joylashganligi ushbu madaniyatni keng tarqalganligini ko'rsatadi.

Shimoliy Farg'onadagi Chust guruhiga Govasoy xavzasida Chust, Ko'ksaraksoy sohilida Qoraqo'rg'on, Kosonsoy vodiysida To'raqo'rg'on, Tergovchi I, II, Go'rmiron, Yoztepa yodgorliklari kiradi.

Sharqy Farg'na guruhi yodgorliklari Dalvarzintepa guruhi deb nomlanib, ular Qoradaryoning so'l sohilida joylashgan. Mazkur guruhga Dalvarzintepa, Ashqoltepa, Axshar va G'ayrattepa yodgorliklari kiradi.

Qoradaryoning o'ng qirg'g'ida joylashgan O'zgan guruhiga Dehqon, Chimboy, Qoraqo'chqor I va II, O'zgan, Qashqaterak, Do'nbuluq yodgorliklari kiradi.

Janubi-sharqiy Farg'onadan Sho'rtepa, Zarg'aldoqtepa, Manyak, Shaltoqtepa makonlari topilgan. Shuningdek, yuqoridagi guruhlarga kirmagan Chakan, Aqbarabod makonlari ham o'rganilgan. Asosiy yodgorliklar Farg'ona vodiysining sharqiy tumanlarida joylashganligi bu yerda dehqonchilikning yuksak rivojlanganligini ko'rsatadi. Topilgan moddiy ashyolar Chust davri madaniyati mil. avv. II-I ming yillik boshlariga tegishli ekanligini ko'rsatadi. Radiouglerod tahliliga ko'ra Dalvarzintepaning I davri mil.avv. 1090 ± 120 yil, ikkinchi davri esa mil.avv. 760 ± 120 yildir. Chustning so'nggi davri mil. avv. 280 ± 75 yilni o'z ichiga oladi.

Chust madaniyati yodgorliklari egallagan maydoniga ko'ra katta, kichik va o'rtacha hisoblanadi. Katta qishloqlarga maydoni 10 gektardan ortiq bo'lgan Dalvarzintepa, Ashqoltepa, o'rtachalariga Chust (4 gektar), Dehqon (5 gektarga yaqin) kiradi. Kichiklarining maydoni 1 gektar atrofida.

Chust yodgorligi tepalikda joylashgan bo'lib, maydoni 210 x 200 metrni tashkil etadi. Madaniy qatlami 40 sm.dan 3,5 metrgacha bo'lib, 7 ta qatlamni tashkil etadi. Ikkita turar-joy paxsadan ko'rilgan, qolganlari esa yerto'la ko'rinishida. Markazda 2 x 2,7 metr o'lchamda tuxumsimon turar-joy mavjud. Chust makoni mudofaa devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, devorlarning qalinligi 7 metr, balandligi 3,5 metr, xom g'ishtdan qilingan.

Chust madaniyatining yirik yodgorligi Dalvarzintepa bo'lib, maydoni 25 gektarga yaqin, madaniy qatlamining qalinligi 1,6 metrdan 4 metrgacha boradi. Bu yerda turar-joylardan tashkari ko'plab xo'jalik uralari topilganki, ular don saqlash vazifasini bajargan. Asosiy qurilish ashyosi xom g'isht bo'lib, uning o'lchami 30 x 30 x 10 va 50 x 70 x 10 sm ni tashkil etgan. Dalvarzintepa mudofaa devori butun qishloq atrofini o'ragan bo'lsa, Chustda faqat shimoli-g'arb tomonni o'ragan. Kichik makonlar jumlasiga Chimboy makoni kirib u 500 m. kv. maydonni egallaydi. Uning madaniy qatlami 1 metr. Xom g'ishtdan qilingan devor va o'choq izlari topilgan. 16 ta xo'jalik o'ralari mavjud bo'lgan. Qoradaryo vohasida Chust madaniyatiga oid 5 ta kichik makonlar topilgan. Bu yerda topilgan Qoraqo'chqor I 200 m. kv., Qoraquchqor II 700 m. kv. ga yaqin, 33-makon 1040-1400, 82-makon 2000 m. kv. maydonni egallagan.

Tog' qoyalarida O'sh atrofida Manyak makonlari joylashib, ularda madaniy qatlam 60-80 sm.ni tashkil qiladi. O'zgan, Do'nbuluq, G'ayrattepa makonlaridan Chust sopol idishlari topilgan.

Chust madaniyati turar-joylari paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Turar-joylar o'lchami 9 x 7 m, 6 x 3 m, tor xonalar o'lchami 1,5 x 3 metrni tashkil etadi. Ashqoltepadan 3 ta xona topib o'rganilgan. Shuningdek, Chustdan yerto'lalar ham topilgan.

Dalvarzintepa va Chustdan bir necha qabrlar topilib, dafn marosimi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Murdalar bukchaytirilib, bir tomonga yonboshlatib ko'milgan. Ayrim murdalarda zo'rlik bilan o'ldirilganlik alomatlari uchraydi. Chust va Dalvarzintepadan topilgan ayrim odam suyaklari va bosh miya qopqog'i xo'jalik o'ralarida hayvon suyaklari ichida topilib, ularda gulxanda kuydirilganlik alomatlari uchraydi. Yuqoridagi ikki makonda bir necha bosh suyaklari to'p holatda saqlangan.

Chust madaniyati kabilalari uchun bronza eritishning rivojlanishi muhim o'rin egallagan. Chust va Dalvarzintepada yumaloq ko'zguna yasash qoliplari topilgan. Hunarmandchilikda bronza o'roqlar yasalgan. Metallga ikkilamchi ishlov berish makon hududidagi ustaxonada amalga oshirilgan. Bronza qurollar tarkibida 5-7% qalay, 5% rux aralastirilgan.

Chust madaniyati qurollari kimyoviy tarkibi bilan O'rta Osiyoning boshqa hududlari qurollaridan farq qiladi. Bronzadan yasalgan mehnat qurollariga o'roq, pichoq, bigiz, igna va boshqalar, harbiy qurollarga o'q va nayza paykonlari, ot anjomlari, bezaklarga ko'zgu, bilakuzuk, uzuk va marjonlar kiradi. Hammasi bo'lib, Dalvarzintepadan 60 ta, Chustdan 80 ga yaqin metall buyumlar topilgan.

Farg'ona vodiysida bronza metallurgiyasining keng rivojlanishi bilan ilk marta temirdan foydalanish ham boshlangan. Dalvarzintepadan temir pichoq siniqlari, temir rudasi qoldiqlari topilgan.

Tosh qurollar Chust qabilalari tomonidan keng qo'llanilgan, u barcha makonlarda ko'plab uchraydi. Dalvarzintepadan 1500 tosh qurol topilgan. Tosh qurollar xo'jalik va maishiy hayotda ko'p qo'llanilgan bo'lsada, u yordamchi xarakter kasb etgan. Yer ishlash uchun trapetsiya ko'rinishidagi motigalar topilgan. Dalvarzintepadan 400 ta o'roqsimon pichoqlar topilgan. Pichoqlarning o'rtacha o'lchami 15 x 4,2 x 0,8 sm.ni tashkil etgan. Bunday qurollar O'zbekiston janubidagi Kuchuktepadan ham topilgan. Chimboy, Tergovchi, Chust, Dalvarzintepadan oq va qora toshdan qilingan qurollar ham topilgan. Toshdan, shuningdek yorg'uchoqlar, taqinchoqlar ham qilingan.

Ishlab chiqarishda suyak qurollar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, to'qimachilikda va o'q uchlari yasashda suyakdan keng foydalanilgan.

Chust madaniyatiga oid sopol idishlar bir xilligi bilan ajralib turadi. Sopol idishlarning asosiy qismi qo'lda yasalgan. Lekin Chust va Dalvarzintepadan kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlar ham topilgan. Topilgan sopol idishlarning 73% qizil rangda, 18% jigarrang, 1,2% naqshli idishlardir. Bitta piyolada odam gavdasi qora rangga bo'yalgan. Sopol idishlardan ko'zalar ham mavjud. Ayrim idishlarga tutqichlar ham qilingan.

Chust madaniyatning xo'jaligi dehqonchilik-chorvachilikni tashkil etgan. Dehqonchilik Farg'ona vodiysida Chust madaniyatidan oldingi davrda paydo bo'lgan. Chust madaniyati davrida vodiy keng o'zlashtirilgan edi. Yirik makonlarning mavjudligi madaniy qatlamning qalinligi, moddiy madaniyatning

yuqori darajasi dehqonchilik ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. Ayrim faktlar sun'iy sug'orish ham bo'lganligini ko'rsatadi. Qadimgi dehqonlar bug'doy, arpa, tariq ekkanlar. Chustdan topilgan tariq urug'lari dehqonchilikda tariq ko'p ekkanligini ko'rsatadi.

Don va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash uchun o'ralar qazilib, ularda 200 kg dan 1 tonnagacha, katta o'ralarda 2 tonna va undan ko'proq ham don saqlanishi mumkin bo'lgan. Donni bunday saqlash usuli faqat Farg'onaga xos bo'lib, bu usul bronza davrida Turkmaniston va Xorazmda mavjud bo'lmagan.

Dehqonchilikda yer haydash uchun yirik tosh motigalardan foydalanilgan. Shuningdek, bu sohada o'roqsimon pichoqlar, qo'l yorg'uchoqlar topilgan. Ko'rinib turibdiki dehqonchilik qurollari kam saqlangan.

Chust madaniyati qabilalari xo'jaligida dehqonchilik bilan mahkam bog'langan yaylov chorvachiligi muhim o'rin tutadi. Topilgan hayvon suyaklarining 40% ni qoramol va ot suyaklari tashkil etadi.

Yovvoyi hayvonlar suyaklari kam topilgan. Sayg'oq, qulon, jayron, yovvoyi cho'chqa, kiyik suyaklari, baliq suyaklari Chust va Dalvarzintepadan topilgan. Mazkur xo'jalik sohalari yordamchi xo'jalik hisoblangan.

Hunarmandchilik ham taraqqiy etgan. Bronza hunarmandchiligi uchun xom ashyo Farg'ona tog'laridan olingan. Aholining muhim mashg'ulotlaridan biri to'qimachilik bo'lib, uning xom ashyosi jun va tolali ekinlar bo'lgan. Metall ishlab chiqarish ham rivojlangan sohalardan hisoblangan. Qurilish sohasi anchagina rivojlanganligini ko'rsatadi.

Shunday qilib mil.avv. II-I ming yilliklar bo'sag'asida Farg'ona yirik dehqonchilik madaniyati o'choqlaridan hisoblangan. U O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy viloyatlari va Eron bilan tarixiy-madaniy aloqalar o'rnatdi. Farg'ona qabilalari yaylov chorvachiligiga asoslangan Andronovo madaniyati qabilalari bilan ham aloqalar o'rnatgan. Lekin ular o'rtasidagi munosabatlar doimo tinch bo'lmagan va shuning uchun ham mudofaa devorlari qurilgan.

Mavjud antropologik materiallar aholining irqiy xususiyatlari haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Bu davrga mansub bosh suyaklari o'rganilganda ularning ko'pchiligi Yevropa irqining O'rta yer dengizi tarmog'iga mansubligi aniqlandi. Oz qismi esa Yevropa va Andronovo irqiga mansubdir. Chust aholisi irqiy jihatdan janubiy O'rta Osiyo, Buxoro vohasi va qisman Xorazm aholisiga o'xshash bo'lgan. Chust qabilalarning etnik va til xususiyatlari o'rganilmagan. Farg'ona dehqonchilik qabilalarining ijtimoiy tuzumi urug'chilik tuzumining so'nggi davri bo'lib, ibtidoiy munosabatlar yemirilayotgan vaqtga to'g'ri keladi.

Xo'jalik va moddiy madaniyatning rivojlanganligi bilan Chust madaniyati O'rta Osiyo janubidagi madaniyatga o'xshash bo'lgan. Lekin Chust madaniyatida sun'iy sug'orish, hunarmandchilik, qal'alar qurilishi janub qabilalaridek rivojlanmagan edi. Shunday bo'lsada Chust madaniyati O'rta Osiyoning boshqa viloyatlari, Xorazmning Tozabogyob madaniyatiga nisbatan ancha yuqori rivojlangan edi.

So'nggi bronza davrida qabilalarning ko'chish jarayonlari bo'lib o'tadi. Bu jarayondan Farg'ona aholisi ham chetda qolmagan. Chust sopol idishlari Markaziy Eron, Markaziy Hindiston sopol idishlariga o'xshab ketadi. Chust madaniyatining

rivojlangan madaniyati mil.avv. VIII-VII asrlarda tushkunlikka uchraydi va uning o'rniga ilk temir davri keladi.

8-Mavzu: Temir davri arxeologiyasi (4 soat)

1-mashg'ulot

Reja:

1. Temir davriga umumiy tavsif.
2. Urartu davlati madaniyati.
3. Ckif va sarmat qabilalari madaniyati.
4. Rossiya hududida ilk temir davri

2-mashg'ulot

Reja:

1. Turkmaniston hududida so'nggi bronza va ilk temir davri madaniyatlarining rivojlanishi (Dahiston, Kopetdog', Yoztepa va Murg'ob vohalari).
2. Shimoliy Baqtriyaning ilk temir davri yodgorliklari.
3. So'g'd ilk temir davrida.
4. O'rta Osiyoning shimoliy viloyatlarida jamiyat taraqqiyotining o'ziga xosligi (Choch va Ustrushona).

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. – T., 1990.
6. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
7. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
8. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
9. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
10. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. – T., 2006.
11. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. – T., 2008.
12. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
13. Археология Приаралья. – Т., Фан, 1984.
14. Афрасиаб. Вып. 1. – Т., Фан, 1969.
15. Афрасиаб. Вып. 2. – Т., Фан, 1974.
16. Воробьева М.Г. Дингильдже – усадьба середины I тысячелетия до н.э. в древнем Хорезме. – М., Наука, 1973.
17. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Средняя Азия в раннем железном веке. Средняя Азия в античную эпоху // Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985.
18. Древний и средневековый город Восточного Мавераннахра / Отв. ред. Ю.Ф. Буряков. – Т., 1990.
19. Древний Мерв // Тр. ЮТАКЭ. Т. XIX. – Ашхабад, 1989.

20. Древняя и средневековая культура Чача. – Т., 1979.
21. Заднепетровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. – М., 1962.
22. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.
23. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган. – Т., Фан, 1984.
24. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
25. Мокрынин В.П. По следам прошлого. – Фрунзе, Кыргызстан, 1986.
26. На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. – Т., Фан, 1990.
27. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана V в. до н.э. - VI в. н.э. – Самарканд-Ташкент, 2000.

Tayanch so'zlar

Temir metalli, ikkinchi mehnat taqsimoti, ayirboshlash va savdo aloqalari, ko'chmanchi chorvachilik, Xett podsholigi, Urartu podsholigi, skiflar, sarmatlar, mozor-qo'rg'onlar, temir davri yodgorliklari

Metall bilan qadimgi odamlar neolit davridayoq tanish edi. Ammo metallurgiyaning kashf etilishi va murakkab metallurgiya ko'nikmasining o'zlashtirilishi keyingi davrlarda amalga oshdi.

Temir o'ziga xos metall. Uning xususiyatlari boshqa metallarga nisbatan afzalligini belgilaydi. Temir metali tabiatda ko'p uchraydi. Albatta, u tayyor shaklda emas, balki ma'dan shaklida keng tarqalgan edi. Temir ma'danidan ajratib quyuk holatda olingan va sandonlarda toblangan. Bizga ma'lumki bronza buyumlar suyuq holatda qoliplarga quyilar edi. Temirning erish temperaturasi 1534°S bo'lib, undan yasalgan jang va mehnat qurollari o'zining qattiqligi, o'tkirligi bilan avval mavjud bo'lgan qurollarga nisbatan ustuvor xususiyatlarga ega bo'lgan. Temirning yangi metall turi sifatida kashf etilishi o'z zamonasining moddiy madaniyatini o'zgartiribgina qolmay, texnika uchun yangi imkoniyatlar tug'dirdi. Keyingi ming yilliklarda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar uchun zamin yaratdi.

Temir o'z sanasidan ko'ra ancha ilgari kashf etildi. Uning tantanasi uchun atigi bir necha asr kifoya qildi. Miloddan avvalgi II ming yillik oxirlarida temir hamma yerda noyob zeb-ziynat buyumlari sifatida mavjud edi. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlaridan esa u moddiy madaniyat dunyosida hukmron o'rin oldi va bu o'rinni hozirgi kunda ham saqlamoqda.

Odamlar sof temir bilan dastlab tanishganlarida uning hali amaliy ahamiyati bo'lmagan. Gap shundaki, dastlabki tabiatdagi sof temir faqat meteoritlarda uchragan, nihoyatda kamyob bo'lganligi tufayli u ayrim mamlakatlarda ilohiylashtirilgan. Temirdan yasalgan qurollar mo'jiza sifatida qabul qilingan. Meteorit – temirdan ishlangan qurollar munchoqlar sifatida tarqalgan va eneolit, bronza, temir davrlariga mansub qabrlardan topilgan.

Temir haqidagi yozma ma'lumotlar Misr fir'avni bilan va Xett podshosining yozishmalarida berilgan. Fir'avnlr Amenoxotep III va Exnaton davrida temir haqidagi ilk yozma ma'lumotlar uchraydi. Fir'avn Tutaxamon qabrida temirdan

yasalgan buyumlar uchraydi. Bularning deyarli barchasi g'oyat qimmatli zargarlik buyumlari bo'lgan.

Dastlabki temir Misr, Ikkidaryo oralig'i, Egey dengizi bo'yi dunyosida zebziynatlar sifatida kashf qilingan.

Temir o'zidan oldingi metallarga nisbatan qattiqroq va o'tkirroq xususiyatga ega bo'lgan va yer yuzida ko'p tarqalgan. Lekin odamlar uni boshqa metallardan keyin o'zlashtirgan. Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlarga ko'ra temir metallurgiyasi Kichik Osiyo hududidagi Xett podsholigi territoriyasida mil. avv. XIV-XIII asrlarda vujudga kelgan. Mil. avv. X-IX asrlarda temir metali Hindiston va Eronda kashf etilgan. Mil. avv. IX-VIII asrlarda temirchilik Ossuriya va Urartu hududlarida ham keng tarqalgan.

Mil. avv. XIV asrda yasalgan temir buyumlarning hammasi g'oyat qimmatli badiiy zargarlik buyumlari hisoblanadi. Temir qurollardan ijtimoiy hayotda keng foydalanish, mehnat qurollari va qurol-yarog'lar sifatida ishlatish nisbatan kechroq amalga oshirilgan. Masalan, Italiyada temir miloddan avvalgi XII asrda, Sharqiy Yevropa, Skandinaviya mamlakatlarida mil. avv. X asrda paydo bo'lgan. Xitoyda esa mil. avv. VI-V asrlarda temir buyumlari ishlab chiqarilgan. Temir qurollar esa bu yerda miloddan avvalgi IX asrlarda ishlatila boshlanganligi manbalardan ma'lum.

Mil. avv. XIII asrlardan e'tiboran quldorlik davlatlarida temir bronza o'rni egallaydi. Mil. avv. VII asrda Yevropada temir ko'proq qurol-yarog'lar sifatida ishlatilgan. Amerika, Avstraliya, Tinch okeani orollari, MDHning ayrim hududlari (uzoq shimol rayonlari) da temir mil. avv. XVI-XVII asrlarda ma'lum bo'lgan. «**Temir davri**» degan tushuncha arxeologiya faniga daniyalik olim **K.Tomsen** tomonidan XIX asrda kiritilgan.

Temir metalidan yasalgan qurollarning keng tarqalishi iqtisodiy geografiyani mislsiz ravishda o'zgarishiga olib keladi. Chunki yer yuzining deyarli barcha nuqtasida temir ma'dani (rudasi) keng tarqalgan edi. Uni qazib olish va ma'dan (ruda) dan temirni ajratish ko'nikmasini rivojlanishi o'ziga xos ishlab chiqarish tarmog'ini shakllantiradi. Ilk temir davrida ishlab chiqarish 2 tarmoqqa bo'linadi:

Dehqonchilik – ilk temir davrida ishlab chiqarishning vujudga kelgan birinchi tarmog'i bo'lib, temir metalini ishlatilishi unda alohida o'rin tutgan. Daraxtlarni kesish, yangi yerlarni ochish va boshqa ishlarda temir qurollarning o'rni katta edi. Yer haydash qurollari - so'qa, omoch tishlarining temirdan yasalishi ham mehnat unumdorligini bir necha marta oshishiga xizmat qilgan.

Ishlab chiqarishning ikkinchi tarmog'i hunarmandchilik bo'lib, ilk temir davrida u dehqonchilikdan ajralib, alohida ixtisoslikka aylanadi. Hunarmandchilik asosan temirchilik kasbidan boshlanadi. Neolit davrining eng katta yutuqlaridan biri kulolchilikning kashf etilishi edi. Ammo bu xo'jalik ixtirosi dehqonchilik doirasida rivojlanadi. Ilk temir metallurgiyasining ko'nikma sifatida o'zlashtirilishi va temirchilik kasbining shakllanishi bosqichida ham u dehqonchilik ho'jaligi bilan bog'liq holda edi. Shuning uchun ham kulolchilik temirchilikdan keyingi bosqichda kasb-hunar darajasiga erishdi. Temirchilik kasbining taraqqiysi temir buyumlarining ishlab chiqarishdagi tantanasini belgiladi. Xo'jalik hayotida yuqori unumdorlik darajasiga ega bo'lgan temir qurollardan foydalanish yo'lga qo'yiladi.

Ilk temir davrida dehqonchiik va hunarmandchilikni ishlab chiqarishning asosiy sohalariga aylanishi jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Iqtisodiy hayotda hunarmandchilik asosiy o'ringa chiqib, ayriboshlash uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Dastavall, unumdor xo'jalik va hunarmandchilik ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirdi. Hunarmandchilik mahsulotlari - kulolchilik va temirchilik buyumlari ayriboshlash uchun ishlab chiqariladigan mahsulotlarga aylandi va tovar xarakterini ola boshladi. Chunki, bu davrda ishlab chiqarish imkoniyatlari shu darajaga yetdiki, bir kishining mehnatidan unadigan daromad uning bir o'zini boqishgagina emas, balki bir necha kishini ta'minlashga kifoya qila boshladi. Alohida hunarmandchilik markazlarining paydo bo'la boshlashi va ularning shahar hayotining iqtisodiy asosga aylanishi tufayli savdo munosabatlarini yo'lga qo'yish imkoniyati yaratildi. Ko'plab mahsulotlar ishlab chiqarish savdo aloqalarini rivojlanishiga xizmat qildi.

Ilk temir davrida jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichga ko'tarilishi va mehnatning o'zgartiruvchilik mohiyati – dehqonchilik va hunarmandchilik ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'ldi. Temir qurollarning ishlatilishi va undan mehnat qurollari sifatida keng foydalanish ko'plab moddiy boyliklarni yaratilishiga olib keldi. Natijada ijtimoiy hayotda katta o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Erkin jamoa xo'jaliklarida jamoa a'zolari orasida tabaqalanish jarayoni boshlanadi. Moddiy madaniyat yodgorliklarining o'rganish jarayonida mulkiy tengsizlik dastlab chorvador aholi orasida ko'zga tashlanganiligini ko'rsatadi.

Bu davrda o'troq chorvachilik o'rnini ko'chmanchi chorvachilik egallaydi. Chorvadorlarning tez-tez ko'chishi dehqonlarni notinchlik va xavf-xatarni oldini olish choralarini qidirishga majbur qiladi. Buning natijasida esa mudofaa devorlari bilan o'ralgan dehqonchilik hududlari (qishloqlar, shaharlar) paydo bo'la boshlaydi.

Jamoa a'zolari o'rtasida mulkiy tengsizlikning paydo bo'lishi arafasida siyosiy hayotda ham o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Jamoani boshqarishda oqsoqollar kengashi katta o'rin tutgan. Oqsoqollar kengashi qo'lida harbiy, diniy va dunyoviy hokimiyat bor edi. Jamoada moddiy boyliklar to'planishi va taqsimoti jarayonida ham albatta boylik dastlab oqsoqollar qo'lidan o'tar edi. Boylik avvalo jamoa oqsoqollari, harbiy boshliqlar, mo'tabar shaxslar qo'lida to'plangan (Moddiy boyliklarning to'planishi yo'llari: urug'lar o'rtasidagi urushlar, iqtisodiy jihatdan mustahkam va harbiy jihatdan kuchli jamoalar kuchsiz jamoalarni asir olishi, qul sifatida ishlatishi, unumdor yerlarni taqsimlanishi va hokazolar).

Urug', jamoa oqsoqollari avvallari jamoalarni, jamoa mulkini oson boshqarar edi. Boshqaruv tizimida halollik, fidoyilik va demokratiya printsiplari bor edi. Ammo sinfiy tabaqalanish jarayoni kuchaygan sari jamiyatni boshqarish qiyinlashadi. Chunki boyliklarni taqsimlashda, jamoani boshqarishda demokratik printsiplar buzila boradi, adolatsizliklar kelib chiqadi. Natijada o'z-o'zini boshqarish tizimi buzilib, jamiyatni boshqarishning **harbiy demokratiya** davri boshlanadi (Topshiriq va buyruqlarning bajarilishi jamoa a'zolari uchun qonuniyligi).

Urartu davlati ilk temir davridagi yirik podsholiklardan biri bo'lgan. Urartu so'zi ossuriycha bo'lib, urartcha – **Biaynili**, Bibliyada – Ararat podsholigi nomi bilan yuritilgan. G'arbiy Osiyodagi qadimgi davlat (**mil. avv. IX-VI asrlar**). Urartu

davlati ravnaq topgan davrida Armanistonning tog'lik rayonlarini (hozirgi Armanistonning butun hududi, Turkiya va Eronning bir qismi) ni qamrab olgan. Aholisi asosan urartlar bo'lgan. Poytaxti – **Tushpa** shahri bo'lgan (hozirgi Turkiyadagi **Van shahri**) bo'lib, unda podsho **Sarduri I** davrida katta qurilish ishlari olib borilgan. Mil. avv. IX asr oxiri – VIII asr birinchi yarmida Urartu davlati ravnaq topgan. **Menuya, Argishti I** va **Sarduri II** podsholiklari davrida Urartuning hududi ancha kengaygan. Bosib olingan viloyatlarda qal'alar qurilgan (Ararat tog'ining shimoliy yon bag'rida **Menuaxinili** shahri; **Erebuni** – Yerevan atrofidagi **Arin-berd** tepaligi; Araksning so'l qirg'og'ida **Argishtixinili**). Urartuda qullar mehnatidan keng foydalanilgan.

Mil. avv. VIII asr o'rtasida Ossuriya podshosi **Tiglatpalasar III** (mil. avv. 745-727) Urartu qo'shinlarini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan va Urartu davlati tarkibiga kiruvchi **Shimoliy Mesopatamiya** va **Shimoliy Suriyani** egallagan. So'ngra **Rusa I** davrida **Sargon II** boshliq Ossuriya qo'shinlarining yurishlari natijasida mamlakat xonavayron bo'lgan. Biroq mil. avv. VII asrda Urartu Janubiy Zakavkazeda hali ham o'z mavqeini saqlab qolgan edi. **Rusa II** (mil. avv. 685-645) bu yerda yangi qal'alar bunyod etgan (jumladan **Teyshebaini**). Skif-kimmeriy yollanma qo'shini yordamida Urartu podsholari **Frigiya podsholigini** tor-mor qilganlar (mil. avv. 676 y.). Midiya podsholigining kuchayishi Urartuni Ossuriya bilan yaqinlashtirgan. Biroq mil. avv. VI asr boshida Urartu **Midiya** tomonidan tor-mor etilgan va uning tarkibiga qo'shib yuborilgan.

Teyshebaini Urartu davlatining yirik markazi (mil. avv. VII-VI asrlar) bo'lib, bugungi kunda **Yerevan** shahridagi **Karmir-Blur** tepaligida qal'a xarobalari sifatida saqlanib qolgan. Mahobatli inshoot qoldiqlari (150 ga yaqin xona – ustaxonalar, omborxonalar, don omborxonalari (750 t gacha don saqlangan), vino saqlanadigan yerto'lalar (8 ta) va b.) aniqlangan. Qal'a atrofida to'g'ri rejalashtirilgan shahar joylashgan. Teyshebainidan ko'plab qurol-aslahalar (jumladan Urartu podsholriga tegishli serbezak dubulg'alar, sadoqlar, qalqonlar, qilichlar va b.), san'at buyumlari, taqinchoqlar, mixxat yozuvlari, Teyshebaning bronzadan ishlangan haykalchasi topilgan. Mil. avv. **585 yilda Teyshebaini** mahalliy va skif qabilalari tomonidan vayron etilgan.

Teyshebainida olib borilgan tadqiqotlar jarayonida bug'doy, arpa, kunjut donlari topilganligi Urartu aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lganligidan darakdir. Bog'dorchilik va uzumchilik ham xo'jalikning asosiy tarmoqlaridan bo'lgan. Qazishmalar jarayonida olcha, olma, behi, anor, uzum, yong'oq, shaftoli, shuningdek tarvuz urug'lari topilgan. Vino saqlanadigan 400 ta maxsus idishlar - **karaslar** (har birining sig'imi 800-1200 litr) topilgan.

Erebuni (Yerevan atrofidagi **Arin-berd tepaligi**) shahri xarobalarida olib borilgan tadqiqot ishlari jarayonida toshda o'yib yozilgan yozuv topiladi, unda: **“Xalda xudosi panohidagi Argishti, Menuaning o'g'li, bu qal'ani qurdirib, shaharga Erebuni nomini berib, Biayna (Urartu) va boshqa mamlakatlardagi shaharlardanda mustahkam. Shahar o'rnida avval hech nima yo'q edi, men bu yerda Xate va Supanidan 6600 askar olib keltirib uni bunyod ettirdim”**, deb yozilgan.

Qadimgi urart tilidagi Erebuni hozirgi Yerevan nomi bilan bog'liq bo'lib, Armaniston poytaxtining yadrosi sifatida qadimgi shaharlardan biri hisoblanadi.

Erebuni shahri xarobalarida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida asosi tog' toshlari va xom g'ishtdan qilingan mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan qal'a (5 m balandlikda saqlanib qolgan) ochib o'rganilgan. Yuqorida qayd etilgan toshdagi yozuv qal'aga kirish qismida saqlanib qolgan, bundan tashqari yana **21 ta** qal'adagi saroy, ibodatxona va boshqa binolarning qurilishi bilan bog'liq ma'lumotlardan iborat **mixxat yozuvlari** topilgan. Qazuv ishlari davomida saroy va ibodatxonadagi zallarda ossuriy uslubdagi to'rt xil rangdan iborat suratlar chizilganligi aniqlandi.

Shaharning urartu davriga oid madaniy qatlami nihoyatda yomon saqlangan. Shunday bo'lsa-da, qazuv ishlari natijasida ko'plab kulolchilik charxida tayyorlangan sopol idishlari va ularning parchalari, vino saqlanadigan katta sopol idishlar, ossuriy uslubida yasalgan urart muhrlari, turli xil bronzadan qilingan taqinchoqlar, aqiq, feruza va shishadan qilingan munchoqlar topilgan.

Arin-berdda olib borilgan tadqiqotlar davomida **yuzdan ortiq** bronzadan ishlangan skif kamon o'qlariga o'xshash o'qlar topilgan, shuningdek temirdan yasalgan turli hajmdagi o'qlar ham uchraydi. **Erebunidan** topilgan kamon o'qlari qo'shni **Teyshebainidagidan** nisbatan qadimiyroqdir.

Agar shaharga asos solingan yilni qadimgi mixxatdagi ma'lumotlardan kelib chiqib **mil. avv. 782 yil** deb hisoblasak, unda **Yerevan** shahrining yoshi **2750 yil**, ya'ni **mil. avv. 754 yilda** asos solingan **Rim** shahridan ham katta.

Urartu davlatida amal qilgan **urart tili** bugungi kunda **o'lik til** hisoblanib, mil. avv. IX-VI asrlarga mansub o'yma yozuvlar (mixxat) orqali ma'lum. Hozirgi **Van ko'li** atrofida, sharqroqda **Urmiya ko'ligacha**, qisman **Armaniston Respublikasi** hududida tarqalgan. Yozuvi akkad mixxatining soddalashtirilgan tizimidan iborat bo'lib, **16-17 undosh** va **4 ta unlini** farqlash mumkin. Urartu tilida yozilgan ko'plab yodnomalar (**500 dan ortiq**) dastlab XIX asrning 20-yillarida **nemis arxeologlari** tomonidan Van ko'li (Turkiya) atrofidan topilgan.

Bronza davrining so'nggi bosqichlarida yashagan ko'chmanchi kimmeriylar haqidagi ma'lumotlar ilk marta mil. avv. 8 asrga mansub Bibliya kitobi va "Odisseya" dostonida tilga olib o'tiladi. Shuningdek ularning harbiy yurishlari haqidagi ma'lumotlar mil. avv. 8-7 asrlardagi Ossuriya-Bobil mixxat yozuvlarida ham uchraydi. Kimmeriylarning harbiy yurishlari natijasida ular juda katta - Zakavkazedan Kichik Osiyogacha bo'lgan hududni o'zlariga bo'sundirganlar. Mil. avv. 7 asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoda temirdan ishlangan dastlabki, mehnat qurollari miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga mansub bo'lgan yodgorliklardan topilgan. Ammo aksariyat buyumlar miloddan avvalgi VII-VI asrlarga oiddir. O'rta Osiyoda ilk temir davri miloddan avvalgi I ming yillik bilan belgilanadi. **Anov, Dalvarzin, Daratepa, Quyoisoy** kabi o'nlab yodgorliklar Turkmaniston Respublikasining janubiy, O'zbekistonning Qashqadaryo va Zarafshon vohasi, Farg'ona vodiysi hamda Toshkent va Xorazm viloyatlari hududlarida o'rganilgan.

Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga oid yodgorliklardan 46 tasi Janubiy Turkmaniston hududlaridan topilgan. **Anov, Yoztepa, Yelkantepa, Uchtepa, Cho'rnoq** kabi qadimgi qishloq xarobalaridagi madaniy qatlamlar temir

asriga mansubdir. Temir asri yodgorliklaridan biri Yoztepa bo'lib, uning quyi qatlamini Yoz I miloddan avvalgi 900-650 yil bilan sanalanadi. Ushbu davrda yodgorlik 16 ga maydonni egallagan qishloq turar joylaridan va to'g'ri burchakli katta imorat-qo'rg'ondan iborat bo'lgan. Qo'rg'on o'rnida 8 m keladigan xom g'ishtli sahn ustiga qurilgan saroy qoldiqlari topilgan. Xonalar uzun va to'rtburchak shaklda bo'lgan. Yoz I davri sopol idishlarining ko'pchiligi qo'lda yasalgan. Idishlar sariq angob bilan bo'yalgan va angob ustidan jigarrang va qizil bo'yoq bilan geometrik shaklli naqsh solingan. O'zbekiston hududida ham ilk temir davriga oid bo'lgan ko'plab yodgorliklar topilgan. **Afrosiyob, Daratepa, Ko'zaliqir, Uygarak, Chust, Dalvarzin, Oqtom, Kuchuktepa, Yerqo'rg'on, Sangirtepa** yodgorliklari shu davrga mansubdir.

Kuchuktepa Surhondaryo viloyati hududidan, Termiz shahridan 70 km uzoqlikda joylashgan bo'lib, u miloddan avvalgi 1000-750 yillarda tepalik ustiga qurilgan qo'rg'onchanning xarobasidir. Arxeologlarning fikricha, qo'rg'on mudofaa devorlari bilan o'ralgan 6 ta uy-joy va ro'zg'or xonalaridan iborat. Kuchuk I madaniy qatlamlaridan sopol idishlarning qoldiqlari topilgan bo'lib, ular ikki guruhga bo'linadi. Kulolchilik charxida ishlangan idishlar-kosasimon, tuvaksimon va xumsimon naqshsiz idishlardir. Qo'lda ishlangan idishlar-rangli egri chiziqlar va uchburchak geometrik naqshlar bilan bezatilgan buyumlardir. Kulolchilik buyumlarining deyarli barchasining tagi yassi bo'lgan. Don saqlash uchun xumchasimon idishlar va tovoq, kosa, piyola shaklida kichik sopol buyumlaridan keng foydalanilgan.

Miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlarida va miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida **Chust madaniyati** Qadimgi Farg'onadagi ilk dehqonchilik madaniyati bo'lib, bobodehqonlarning dastlabki qishlog'i 1951 yilda arxeolog **M.Ye.Voronev** tomonidan Chust shahri yaqinidagi Buvanamozor deb atalgan buloq yoqasidan topib o'rganiladi. Bu madaniyatga tegishli bo'lgan yodgorliklar Namangan, Andijon, Farg'ona viloyatlarida 70 dan ortiq bo'lib, ulardan 10 ga yaqini arxeologlar **V.Sprishevskiy, B.Matboboev, Yu.Zadneprovskiy**lar tomonidan tadqiq etilgan.

Chust madaniyatini yaratgan dehqonlar yerto'la, paxsa va xom g'ishdan qurilgan uylarda yashagan. Chust qishloqlari atrofi mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Chustda xom g'ishdan ishlangan devorlarning qalinligi 3 m, balandligi 3,5 metrga teng bo'lgan. Chust madaniyatiga mansub bo'lgan Dalvarzintepa yodgorligida mudofaa devorining qoldig'i qazib olingan. Uning eni 4,6 m, balandligi 2,5 m ni tashkil etadi.

Chust madaniyatiga mansub bo'lgan yodgorliklardan tosh va jez o'roqlar, pichoqlar, tosh yorg'uchoqlar hamda arpa, bug'doy, tariq donlari va ular uchun kovlangan o'ralarning topilishi aholining asosan dehqonchilik bilan shug'ullanganligidan guvohlik beradi.

Chust madaniyatida metall bilan bog'liq hunarmandchilik rivojlangan. Ot uzangilari va suvlig'i, oyna, bilaguzuk, sirg'a, qarmoq va hokazolar keng tarqalgan. Kulolchilik sohasi ham taraqqiy topadi. Idishlar qo'lda yasalgan va sirlangan. Sopol idishlar uy xo'jaligida ishlatilgan qozon, xumcha, ko'za, tovoqlar bo'lib, ularga gul va geometrik chiziqlar chizilgan. Chust aholisi hayotida to'qimachilik rivojlangan.

To'qimachilik dastgohiga tegishli urchuq toshlar, moki va suyak taroqlar barcha makonlardan topiladi.

Hozirgi Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo va Jizzax viloyatlari hududlarida So'g'diyona deb nomlangan qadimgi dehqonchilik madaniyati markazi shakllandi. Uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda miloddan avvalgi 2,5 ming yillar ilgari (miloddan avvalgi I ming yilliklar o'rtalarida) Markaziy So'g'dda Samarqand shahri - **Afrosiyob** qad ko'taradi. Afrosiyob afsonaviy shaxs bo'lib, rivoyatlarga qaraganda Samarqand shahriga asos solgan pahlavondir.

Afrosiyob yodgorligining ilk qatlamlaridan Chust madaniyati tipiga oid sopol parchalari topilgan. Shuningdek, miloddan avvalgi VI asrga mansub mudofaa devorlarining qoldiqlari o'rganiladi.

Qashqadaryo viloyati (janubiy So'g'diyona) hududlaridan ilk temir davriga mansub bo'lgan **Yerqo'rg'on, Daratepa, Uzunqir, Qo'rg'oncha** singari yodgorliklar o'rganilgan. Yodgorliklardan xom g'ishtdan va paxsadan qurilgan bino qoldiqlari, metall qurollar, hunarmandchilik buyumlari topilgan.

Surhondaryo viloyatida (Baqtriyaning shimoli) **Qiziltepa, Kuchuktepa, Talashgantepa, Bandixontepa** singari yodgorliklar topilgan. Ilk temir davriga mansub bo'lgan yodgorliklarda arxitektura va qurilish texnikasi, hunarmandchilik rivojlanganligini ko'rsatuvchi moddiy topilmalar o'rganilgan.

Toshkent viloyatida ilk temir davri yodgorliklari Burgulik madaniyatiga aylangan. 1940 yilda arxeolog A.Terenojkin "**Burgulik madaniyati**" ga mansub bo'lgan makonlarni o'rganishni boshlaydi. Burgulik madaniyati miloddan avvalgi VI-IV asrlar bilan belgilanadi. 1972 yilda arxeolog X.Duke chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarning 14 ta qishloq va 60 dan ortiq yerto'la va yarim yerto'la shaklidagi kulbalarni o'rganadi. Bu makonlardan yorg'o'choqlar, tosh o'g'ir, o'g'ir soplari, tagi yassi qilib ishlangan kosalar, tuvakchalar, xurmachalar, quloqli sopol qozonlar topilgan.

Xorazmda ilk temir davriga oid Ko'zaliqir, Quysisoy, Uygarak, Dingilja kabi ko'plab yodgorliklar mavjud bo'lib, ular miloddan avvalgi VII-V asrlarga mansubdir.

O'rta Osiyoning dasht va tog'li rayonlarida yashagan ko'chmanchi chorvador sak qabilalarining izlari ilk temir davri yodgorliklarida muhrlanib qolgan. Bunday yodgorliklar Pomir, Tyanshan, Zarafshon, Amudaryo, Orol dengizi atroflarida topilgan bo'lib, ular asosan mozor-qo'rg'onlardir. Saklarning mozor-qo'rg'onlarida ot anjomlari topiladi. Shuningdek, topilmalar orasida bronza va temirdan ishlangan harbiy qurollar, zeb-ziynat buyumlari, mehnat qurollari va sopol idishlar uchraydi. Quyi Sirdaryo irmog'i bo'lgan Inkordaryo bo'yida **Uygarak qabristoni** topilgan. Yodgorlik xalqa shaklida bo'lib, uning balandligi 1,5-2,0 m, diametri 27-40 m keladi. Kichik mozor qo'rg'onlardagi oddiy qabrlarda sopol idishlar va bronza o'q uchlari uchraydi. Katta mozor-qo'rg'onlardagi saklar va qabila boshliqlarining qabrlarida yarog'-aslaha, ot anjomlari va zeb-ziynat buyumlari topiladi.

Saklarning shahar xarobalari topilmagan. Ko'chmanchilarning uy-joylari yerto'la, chaylasimon uylardan iborat bo'lgan.

Arxeolog olimlarning fikricha, mil.avv. VII-VI asrlarda ko'chmanchilar orasida harbiy-siyosiy qabila uyushmalari vujudga kelgan. Ko'chmanchi qabilalar

tarixini o'rganishda **Tagisken maqbaralarini** o'rganish katta ahamiyatga ega. Maqbara mil.avv. IX-VII asrlarga mansub bo'lib, Sirdaryoning quyi oqimi bo'ylaridan topilgan. Ular xom g'ishtdan bino qilingan, to'rt burchak, xalqasimon maqbaralardir.

O'rta Osiyo hududlarida yashagan ilk temir davri qabilalarining moddiy madaniyati Baqtriya, Marg'iyona va So'g'diyona yerlarida topib tekshirilgan. Ularning soni 350 tadan ortiq.

Sak qabilalarining makonlaridan topilgan ot anjomlari, o'qlar, xanjarlar, Sharqiy Yevropa va Osiyo dashtlarida yashagan skif qurol-aslahalariga o'xshaydi. Yunon tarixchisi Gerodot mil. Avv. V asrdagi skiflar hayoti haqida ma'lumotlar beradi.

O'rta Osiyoning ilk temir davri qadimiy viloyatlaridagi jamiyat to'g'risida muhim yozma manbalar - Avesto, Ahmoniylar davri yozma yodgorliklari va yunon tarixshunoslari hikoya qiladi.

«Avesto» (sharqiy Eron tillaridan «Asos» deb tarjima qilinadi) Zardo'sht (Zaratushtra) dinidagi xalqlarning shariat qonunlari majmuidir. Avesto ma'lumotlariga ko'ra ushbu davr qabilalari birlashmasi viloyat («daxiyu») bo'lgan, urug' jamoasi - «vis», ayrim oilalardan - «nmana» dan tashkil topgan. Aholi koinlar, jangchilar, dehqonlar va chorvadorlar toifasiga bo'lingan.

Ahmoniylar davridagi (m.av. VI-IV asrlar) mixsimon yozuvlar **Behistun va Naqshi Rostam** qoyatoshlarida, Suza, Hamadon, Persepol shaharlarida topib tekshirilgan. Ular qadimgi fors tilidagi turli ijtimoiy, siyosiy, diniy masalalarga doir podsho buyruqlaridan va nutqlaridan iborat. Ahmoniylar yozmalarida O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari to'g'risida ma'lumotlar bor.

Qadimgi yunon tarixchilari Gerodot va Ktesiy asarlari O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy va geografik qiyofasini ko'rsatib bergan.

Ilk temir davri moddiy-madaniyat yodgorliklarining o'rganilishi bu davrda O'rta Osiyo xalqlari hayotida katta ijtimoiy, ho'jalik va madaniy o'zgarishlar sodir bo'lganligidan dalolat beradi.

9-Mavzu: Antik davri arxeologiyasi (4 soat)

1-mashg'ulot

Reja:

1. Antik davr haqida umumiy ma'lumot.
2. Shimoliy Qora dengiz hududidagi antik davr davlatlari.
3. Kavkaz hududidagi antik davlatlar
4. Sibir hududidagi antik davr madaniyati

2-mashg'ulot

Reja:

1. O'rta Osiyoda markazlashgan davlatlarning tashkil topishi.
2. Parfiya, Marg'iyona, Xorazm, Baqtriya, So'g'dda saroy va ibodatxonalar qurilishi.
3. Haykaltaroshlik san'atining shakllanishi va o'sishi.
4. Me'morchilik va san'atda ellin hamda budda an'alarining paydo bo'lishi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Buryakov Yu.F. Toshkent vohasining qadimgi karvon yo'llari. – T., Fan, 1978.
6. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
7. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
8. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Buxoro. – T., 1990.
9. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Toshkent. – T., 1990.
10. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
11. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. – T., 2006.
12. Eshov B.J. So'g'diyona tarixidan lavhalar (Mil. avv. VII-IV asrlar). – T., Universitet, 2002.
13. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. – T., 2008.
14. Pidayev Sh. Sirli Kushonlar saltanati. – T., 1990.
15. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
16. Археология Приаралья. – Т., Фан, 1984.
17. Афрасиаб. Вып. 1. – Т., Фан, 1969.
18. Афрасиаб. Вып. 2. – Т., Фан, 1974.
19. Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе. – М., 1969.
20. Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе. – М., 1982.
21. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Т., Фан, 1979.
22. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Средняя Азия в раннем железном веке. Средняя Азия в античную эпоху // Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985.
23. Древний и средневековый город Восточного Мавераннахра / Отв. ред. Ю.Ф. Буряков. – Т., 1990.
24. Древний Мерв // Тр. ЮТАКЭ. Т. XIX. – Ашхабад, 1989.
25. Древняя и средневековая культура Чача. – Т., 1979.
26. Заднепетровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. – М., 1962.
27. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.
28. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган. – Т., Фан, 1984.
29. Исамиддинов М.Х., Хасанов М.Х. История древнего и средневекового керамического производства Нахшаба. – Т., 2000.
30. Кара-тепе – Буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе. – М., 1964.
31. Кой-Крылган-кала - памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. - IV н.э. / Отв. ред. СП. Толстов, Б.И. Вайнберг. – М., 1967.
32. Культура древнебухарского оазиса III-VI вв. н.э. – Т., Фан, 1983.

33. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
34. Мокрынин В.П. По следам прошлого. – Фрунзе, Кыргызстан, 1986.
35. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. – М.- Л., 1964.
36. На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. – Т., Фан, 1990.
37. Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
38. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.
39. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана V в. до н.э. - VI в. н.э. – Самарканд-Ташкент, 2000.
40. Филанович М.И. Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. – Т., 1983.

Tayanch so'zlar

Antik davr, Yunon-Baqtriya, Qadimgi Xorazm, Davan (Farg'ona) davlatlari moddiy madaniyati, Dalvarzintepa, Tuproqqal'a yodgorliklari, haykaltaroshlik, amaliy va tasviriy san'at.

Antika iborasi lotincha «**antigus**» so'zidan olingan bo'lib, u qadimgi degan ma'noni anglatadi. Bu ibora **XV asrda Italiya gumanistlari** tomonidan dastlab ishlatilgan bo'lib, u asosan qadimgi Yunon va Rim madaniyati va san'atini ta'riflash uchun qo'llanilgan. U quldorlik davlatlarining paydo bo'lishi, rivojlanishi va inqirozga yuz tutishini ta'riflaydi. Aynan Yunoniston va Rimning qadimgi madaniyat o'chog'i, deb qabul qilinishida ramziy ma'no bor. Chunki bu hududda qadimdan buyuk davlatlar hukm surgan bo'lib, ularning har biri qaysidir ma'noda jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan.

Mil. avv. I ming yillik yunonlar bosqini va ularning keng hududlar bo'ylab tarqalishlari bilan bog'liqdir. Yunon manzilgohlari turli joylarda barpo etilib, metropoliyalarida bo'lgan antik jamiyat uchun xos bo'lgan quldorlik tuzumini olib kelishdi. Bu davrda Yunonistonda muhim ijtimoiy jarayon – quldorlik jamiyatining shakllanishi va mustahkamlanishi yuz bergan edi. Quldorlik tuzumining rivojlanishi natijasida ozod dehqonlar xizmatidan ko'ra qullar mehnatidan foydalanish kuchaydi. Bu esa ozod dehqonlar sonini tobora kamaytirib, ularni yerdan mahrum qilib qulga aylanishlariga olib keldi.

Yunonistondagi qullarning ayovsiz ekspluatatsiya qilinishi natijasida ular orasida o'limni kuchaytirdi, bu esa mazkur davlatni qullar mehnatiga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqardi. Yunon bosqini mil. avv. VIII asrdayoq O'rta Yer dengizi bo'ylaridagi yerlarni bosib olinishi bilan boshlangan bo'lib, mil. avv. VII asrga kelib yanada kuchaydi. Bu hududda vujudga kelgan yunon shaharlari – koloniyalar metropoliyalardan mustaqil holda boshqarilar edi. Ular O'rta Yer dengizi bo'ylarida yashovchi qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida sezilarli ta'sir o'tkazishdi.

Vaqt o'tishi bilan yunonlar o'z hududlarini tobora kengaytirib Shimoliy Qora dengiz bo'ylarini ham bosib ola boshlaydilar. Bu yerdagi eng qadimiy yunon koloniyalaridan biri Dnepropetrovsk-Bugskiy rayoni bo'lgan. Bu yerda Berezan orolida olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlari jarayonida aholisi asosan baliqchilik bilan shug'ullangan ilk yunon manzilgohlaridan biri ochib o'rganilgan.

Koloniya ioniy qabilalariga tegishli bo'lib, bu yerdan topilgan sopol buyumlari ioniy uslubda – kulolchilik charxida yasalgan va juda sifatli qilib pishirilgan va turli afsonaviy manzaralar, o'simliksimon va geometrik naqshlar solingan.

Keyinchalik Janubiy Bug daryosining o'ng qirg'og'ida Olviya deb nomlangan koloniya vujudga keladi (yunonchadan tarjimasi "Baxtli"). Bu yunon koloniyalariga berilgan odatiy nomlardan biridir. Olviya 50 ga maydonga ega bo'lib arxeologlarning taxminiga ko'ra 15 mingga yaqin kishi yashagan. Uning paydo bo'lishi haqidagi ilk ma'lumotlar Gerodot asarlarida berilgan.

Olviya shahriga mil. avv. VII- VI asrlarda Milet shahridan kelgan Kichik osiyoliklar asos solishgan. Olviyaning gullab-yashnagan davri mil. avv. IV asrga to'g'ri keladi. Mil. avv. 331-330 yillarda Aleksandr Makedonskiy sarkardalaridan biri bo'lgan Zopirion qo'shinlari tomonidan qamal qilinadi. Mil. avv. III asrga kelib skif-sarmat qabilalarining bosqini natijasida boshqa yunon koloniyalari singari Olviya ham tushkunlikka yuz tutadi. Mil. avv. II asrda Olviya butunlay skiflar tomonidan bo'ysundiriladi. Mil. avv. I asrda shahar frakiy qabilalar bo'lgan getlar bosqinini boshdan o'tkazadi. Keyinchalik shaharning avvalgi maydonining uchdan bir qismida hayot yangidan boshlanadi. Ayrim mahallalar qabriston tagiga qolib ketadi. Milodiy III aasrda Olviya shahridagi hayot gotlarning bosqini natijasida butunlay vayronaga aylanadi.

Olviya shahri atroflari yunonlarga qarashli bepoyon g'alla maydonlaridan iborat bo'lib, aholisi asosan don yetishtirish va eksporti bilan mashg'ul bo'lgan.

Olviya uzoq shimoliy hududlargacha savdo aloqalarini olib borganligini tarixiy manbalar va ashyoviy topilmalar tasdiqlaydi. Olviyada ishlangan buyumlar Kiev va Poltava hududlaridan topilgan bo'lsa, shuningdek bu yerdan Volga bo'yi hududlariga olib boruvchi karvon yo'li boshlangan.

Arxeologik tadqiqotlar jarayonida turar-joy, xo'jalik binolari bilan birga savdo markazi qoldiqlari ham ochib o'rganilgan. Bu yerdan 700 ga yaqin tanga-chaqalar topilgan.

Tangalarning paydo bo'lish tarixiga nazar tashlasak, ularning paydo bo'lishi mil. avv. VII asrda lidiyaliklar tomonidan muomalaga kiritilgan va keyinchalik boshqa hududlarga ham tarqalgan. Ilk Olviya tangalari mil. avv. VI-V asrlarda paydo bo'lgan. Ularda asosan delfinga tashlanayotgan burgut tasvirlangan.

Qal'aning shimoliy qismida Zevs va Apollonga sig'iniladigan ibodatxona bunyod etilgan bo'lgan.

Markaziy Osiyo hududida qadimgi davrda shakllangan davlatlar ham o'z navbatida jahon sivilizatsiya tarixida katta o'ringa ega. Sharq sivilizatsiyasini, shahar madaniyatini Baqtriya, Qadimgi Xorazm, Farg'ona moddiy madaniyatisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyoning dastlabki davlatlari taraqqiyotining yangi ijtimoiy va iqtisodiy bosqichi mil.av. VI-IV asrlardagi ahmoniyar siyosati bilan bog'liqdir. Mil. avv. 330 yilda Makedoniyalik Aleksandr Eron podshosi Doro III qo'shinlarini tor-mor qiladi. Mil. avv. 329-327 yillarda Parfiya va Marg'iyona, Xorazm, Farg'ona va Sirdaryoning shimoliy rayonlari mustaqil bo'lib qoladi. Markaziy Osiyo tarixida qadimgi dunyo - antik davrni vujudga keltiradi. Mil.avv. III asrning o'rtalarida

Baqtriya va Parfiya Salavka davlatidan ajralib chiqadi. Baqtriya yerlarida Yunon-Baqtriya davlati tashkil topadi.

Markaziy Osiyo hududlarining Ahamoniylar imperiyasiga qo'shib olinishi, garchi uning Yaqin Sharq dunyosi bilan madaniy aloqalari kengayishiga sezilarli darajada ta'sir etgan bo'lsada, ammo mintaqada asrlar osha davom etib kelgan moddiy madaniyatning hech bir jabhasida tub o'zgarishlarga olib kelmadi. Ammo mil. avv. 330-327 yillarda Aleksandrning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishlari oqibatida Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona xalqlari madaniy hayotida iz qoldi. Lekin ko'zga tashlanarli o'zgarishlar Amudaryodan shimoliy viloyatlarda faqat salavkiylar davridan boshlanadi. Mil. avv. III asr o'rtalariga kelib Baqtriyada Yunon-Baqtriya davlatining qaror topishi bilan mahalliy madaniyatga ellinizm elementlarining kirib kelishi jadallashdi. Bu jarayon ayniqsa moddiy madaniyatda, uning me'moriy qurilish jabhalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'rta Osiyoning janubiy rayonlarini keng xalqaro munosabatlarga tortilishi, o'lka viloyatlarining qadimgi Sharq va Yunoniston, Makedoniya davlatlari bilan keng madaniy va savdo aloqalarda bo'lishi o'z navbatida uning markaziy va shimoliy viloyatlari – So'g'd, Xorazm, Shosh va Qadimgi Farg'onani ham chetlab o'tmadi. O'sha davr madaniy hayotidagi yuksalishlar Baqtriyada Dalvarzintepada, Eski Termiz, Jondavlattepa: So'g'dda Afrosiyob, Erqo'rg'on, Poykent; Xorazmda Jonbasqal'a, Ayozaqal'a, Tuproqqal'a; Chochda Qanqa, Shoshtepa, Qovunchitepa; Qadimgi Farg'onada Asxikent, Koson, Marhamat kaba yodgorliklar va yuzlab kichik shaharlar va qishloqlar shaklidagi arxeologik yodgorliklar misolida ko'zga tashlanadi.

Miloddan avvalgi II asrning 2-yarmida O'rta Osiyoning shimoli-sharqidan ko'chmanchi yuechji (tohar) qabilalari Qadimgi Farg'ona, Ushrushona, So'g'd orqali Qadimgi Baqtriya yerlariga kirib keladi. Milodiy I asrning boshlarida yuechjilarning guyshan qabilasi boshchiligida Kushonlar davlati tashkil topadi. Uning hududiy chegarasi Hindistonda Hind va Ganga daryolarining havzalarigacha borib yetadi. Qadimgi Farg'onada Davon davlati, O'rta Osiyoning qolgan hududlari (Xorazm va So'g'd) esa Sirdaryoning o'rta havzasida qadimgi davrda qad ko'targan Qang' davlati tarkibida rivojlanishda davom etadi. Mil. avv. III asridan boshlab Kushonlar saltanati inqirozga uchraydi. Shu tariqa O'rta Osiyoning davlatlari quldorlik munosabatlari tushkunligi bilan bog'liq holda tanazzulga yuz tutadi.

Yunon-Baqtriya Sharqning yirik davlati sifatida 120 yildan ortiq (mil.av. 250-128 yillar) vaqt yashadi. Yunon-Baqtriya davlatining asosini Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona yerlari tashkil etgan bo'lib, ular iqtisodiy jihatdan to'q, shaharlari ko'p, tabiiy boyliklari mo'l hududlar edi. Yunon-Baqtriyaning ko'plab yodgorliklari qadimgi davrga mansub bo'lib, ularning asosiy qismi arxeologlar tomonidan o'rganilgan. Baqtriyada – (Afg'oniston qismida) Bagram, Baqtra, Oyxonum, Dalvarzin kabi; Qabadshoh, Qayqabod, Ko'hnaqal'a (Tojikiston qismida), Dalvarzintepa, Duniyotepa, Jondavlattepa va boshqa ko'plab qadimgi shahar xarobalari (O'zbekiston qismida) ochib o'rganilgan. So'g'diyonada Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Talli Barzu yodgorliklarining shu davrga oid madaniy qatlamlari, Marg'iyonada Govurqal'a kabi shahar qoldiqlari tadqiq etilgan.

Antik davrda Yunon-Baqtriya dehqonchilik va chorvachilik-dan tashqari kulolchilik sohasi yuksak darajada taraqqiy qilgan bo'lib, bu davrda yasalgan kulolchilik buyumlarining tengi yo'q edi.

Uy-joylarshohona saroylar, ibodatxonalar hamda mudofaa inshootlari qurilishda bu o'lkalar xalqi antik davr olamida yuksalishning yuqori nuqtasiga ko'tarilgan. Bu davrda Baqtriya va So'g'd yozuvlari shakllanadi va rivojlanadi. Tasviriy san'at, me'morchilik, zargarlik san'atida katta yutuqlarga erishiladi.

Antik davr mualliflari Baqtriyani 1000 shaharli mamlakat, deb ta'riflaganlar. Yunon-Baqtriya aholisi zardushtiylilik diniy e'tiqodida bo'lib, mahalliy diniy tasavvurlar yunon mifologiyasi obrazlari bilan chatishib ketgan. Suvga, yerga, quyoshga bo'lgan hurmat va e'tiqod ilohlarga bo'lgan (Mitra, Naxid) e'tiqod bilan uyg'unlashib ketgan.

Ko'chmanchi qabilalarning Yunon-Baqtriya yerlariga kirib kelishi uni inqirozga uchratadi. 110 yilda yuechji qabilalari Yunon-Baqtriya yerlariga kirib kelib, o'z hukmronligini o'rnatdi. Guyshan qabilasi yabg'usi Kudzula Kadfiz boshqa qabila yabg'ularini tobe etib, o'zini hukmdor deb e'lon qiladi. Tarix sahnasiga shu tariqa Kushonlar davlati kelib, u uzoq muddat, milodning IV asrigacha hokimiyatga egalik qildi. Uning hududiy chegarasi Amudaryo qirg'oqlaridan janubda Hindistonning janubiy rayonlarigacha tarqaldi. Kushonlar podsholigida shahar qurilishi, me'moriy-monumental, amaliy va tasviriy san'at, haykaltaroshlik rivojlandi. buddaviylik diniy e'tiqodi davlat dini darajasiga ko'tarildi. Buddha va uning sanamlari (badisatva) ni haykallari bilan ibodatxonalarni bezash ruhiy va ma'naviy zaruratga aylandi. Dehqonchilik, uning asosi hisoblangan irrigatsiya inshootlari barpo etish taraqqiy etdi. Bu ishlarning davlat tasarrufiga olinishi ko'plab moddiy boyliklar yaratilishiga imkon berdi. Kushonlar davrida ichki va tashqi savdo kuchaydi. Buyuk Ipak yo'li g'arb va sharq xalqlarining hayotida katta rol o'ynadi.

Kushonlar davrining katta ahamiyatga ega bo'lgan yodgorliklaridan biri milodiy I asr boshlariga mansub bo'lgan «Xolchayon hokimining saroyi» dir. Xolchayon saroyining kutish zalini qadimgi haykallar kompazitsiyasi egallagan bo'lib, ularda turli etnoslarning qiyofalari o'z aksini topgan. Shuningdek, saroyda a'yonlar, kurash sahnasi, og'ir gulchambarlarni ko'tarib turgan bolalar haykallari, musiqa asboblari tutgan ayol haykallari topilgan.

Buddaviylik bilan bog'liq bo'lgan yodgorliklardan biri Ayritom bo'lib, u Termiz yaqinida Amudaryo bo'yida joylashgan. Bu yerdan topilgan me'moriy san'at asarlarida turli xil musiqa asbobi chalayotgan musiqachilar tasvirlangan.

Termiz yaqinida arxeologlar **Qoratepa** yodgorligini topib o'rganganlar. Qoratepa buddaviylik dinining ibodatxonasi bo'lgan. Qoratepa tabiiy tepalik bo'lib, uning atrofidan ko'plab haykallar topilgan. **Fayoztepa** esa Qoratepa yaqinida joylashgan yodgorlik bo'lib, u buddaviylarning ibodatxonasi va maktabi vazifasini o'tagan.

Kushonlar davriga oid yodgorliklarning yana biri Dalvarzintepa bo'lib, u Surxondaryo viloyatida joylashgan. 1972 yilda Dalvarzintepani qazish vaqtida 34 kg og'irlikda tilladan ishlangan 115 dona buyum topilgan. Ular bilaguzuklar, uzuk, to'g'nag'ichlar bo'lib, yuksak mahorat bilan yasalgan. Dalvarzintepani qazish

vaqtida 60 ta turli xil metal buyumlar topilgan. Metall bilan bog'liq hunarmandchilikning rivoji haqida gap ketganda Dalvarzintepadan topilgan tosh qoliplarni ham ko'rsatish mumkin. bu qoliplarda oyna, o'roq, pichoq, bigiz va boshqa shunga o'xshash ho'jalik buyumlari quyilgan. Metall esa sopol idishlarda tigellarda eritilganligi olimlar tomonidan aniqlanib, o'rganilgan. Dalvarzintepani qazish vaqtida ot uzangilari va suvlig'i, oyna, bilaguzuk, halqa va qarmoqlar, ikki parrakli bronza paykonlari topildi.

Chust madaniyati yodgorliklarida toshdan mehnat qurollari yasash davom etadi. Masalan, birgina Dalvarzintepani qazish vaqtida 1500 ga yaqin tosh qurollar topilgan. Tosh qurollar orasida qum-toshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar yasash alohida diqqatga sazovordir. Bu yerdan 400 yaqin ana shunday tosh pichoqlar topilgan. Topilmalarga qaraganda o'sha davrda suyakdan qurol yasash ham keng yo'l qo'yilgan. Suyakdan yasalgan-taroq, moki, bigiz, urchuq va boshqa buyumlar ham Davlvarzintepada ko'plab uchraydi.

Antik davr yodgorliklari Xorazm hududlaridan ham topib o'rganilgan. Qadimgi Xorazm tarixi va madaniyati haqida ma'lumot beruvchi yodgorliklardan biri –Qo'yqirilganqal'adir.

Qo'yqirilganqal'ada 1951-57 yillarda arxeologik qazish va qidiruv ishlari olib borilgan. Bu yodgorlik qadimgi Xorazmning mil. avv. IV – milodning I asriga mansub bo'lgan shaharlaridan biri bo'lgan. Shahar doira shaklidagi qal'adan iborat bo'lib, u tashqi va ichki devorlar bilan o'rab olingan. Arxeologlar 3 qatordan iborat bo'lgan mudofaa devori bo'lganligini, tashqi devorning yuqori qismida kamonchilar uchun qilingan tuynuklar, aylana shaklida burjlar o'rnini aniqlaganlar. Qal'ada kulolchilik rivojlangan idishlar sirtiga afsonaviy qushlar rasmi chizilgan. Ko'plab idishlarda chopar ot ustidagi sipohiylar surati solingan. Tulpor ot tasviri esa ko'plab uchraydi. Urug' totemlari bilan bog'liq xususiyatlarni aks ettiruvchi arslon, jayron, tuya singari hayvonlarning suratlari solingan buyumlar keng tarqalgan.

Devorning muhim madaniy yodgorliklaridan biri **Tuproqqal'adir**. Tuproqqal'a Xorazmshohlar podsholarining markaziy shahri bo'lgan. Yodgorlikda keng ko'lamdagi ishlar 1945 yildan S.P.Tolstov tomonidan olib borilgan. Tuproqqal'aning maydoni 17,5 ga bo'lib, u III-IV asrlarga mansub noyob yodgorlik. Yodgorlik markazida 80x80 m hududni podsho saroyi egallagan. Saroyning devorlari haykallar bilan bezatilgan. Saroy xonalari esa har xil maqsadlar uchun mo'ljallangan. Arxeologlar ularni «**podsho zali**», «**raqqoslar zali**» degan shartli nomlar bilan atashgan.

Podsho zalida ko'plab haykallar bo'lib, ularning barchasi loydan ishlangan. Ular qimmatbaho va turli rangdagi liboslarda tasvirlangan. (yaxtak, sholvor kiygan erkaklar, burmalangan ko'lakdagi ayollarning haykallari). “**Qizil tanli harbiylar zali**”da podsho haykali qo'yilgan, uning ikki tomonida o'ziga xos bosh kiyimdagi qurolli harbiylar haykali o'rnatilgan. Podshoh saroyining yana bir zalida mayho'rlik bazmi ko'rsatilgan. Tuproqqal'a yodgorligidan podsho arxivi topilgan, u 100 ga yaqin hujjat bo'lib, shundan 18 tasi yog'ochga, ko'pchiligi teriga yozilgan, hozirgi kungacha ularning 8 tasi yaxshi saqlangan. 100 ga yaqin hujjatdan 26 tasi o'qishga yaroqli. Tuproqqal'a Xorazm davlatining III-IVasrlarda poytaxti bilan bu shahar antik davr shahar madaniyatining yorqin timsolidir.

Toshkent viloyatida, Sirdaryo va Janubiy Qozog'iston yerlarida mil. avv. III asrda yarim o'troq **Qang' davlati** tashkil topgan. Qang' davlatining hayoti, turmush tarzi va madaniyati haqida Xitoy manbalarida ma'lumotlar uchraydi. Qang'da yashagan qang'uylarning madaniyati va ho'jaligi haqida Qovunchi yodgorligi ma'lumot beradi, Qang' davlatining poytaxti qang'diz-qanqa (hozirgi Oqqo'rg'on markazida) shahar xarobasi hisoblanadi. Uning umumiy maydoni 150 ga bo'lib, atrofi qalin mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Shahar xarobasidan arki a'lo, (o'rda), ibodatxona, savdo va hunarmandchilik mavzolari, shahar yo'llari, maydonlar, hovuzlarning o'rni topib o'rganilgan.

Ma'lumki, O'rta Osiyoda mil. avv. III-II asrlarda Farg'ona davlati-Davan shakllangan davlat sifatida mavjud edi. U qadimda Parkana, Xitoy manbalarida esa Davan deb atalgan.

Xitoy manbalarida mil.avv. I asrda Davan ko'p aholisi bor, dehqonchilik va hunarmandchilik ho'jaliklari yuksak rivojlangan, shaharlar

Davanda 70 ga yaqin obod shahar bo'lgan. Bu hududda bog'dorchilik, ziroatchilik, to'qimachilik rivojlangan. Farg'onaning samoviy duldurlari-afsonaviy otlari mashhur bo'lgan; Ershi, Axsi, Quva singari shaharlar taraqqiy etgan.

Xulosa qilib shuni qayd etish kerakki, O'rta Osiyo antik davrda shahar madaniyatining uzluksiz rivojlanishi jarayoniga tortilgan bo'lib, bu yerda Qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga xos mahalliy shahar qurilishi an'analari shakllanadi. Me'morchiligida mudofaa inshootlari, diniy va dunyoviy monumental inshootlarning paydo bo'lishi shahar madaniyati taraqqiyotini belgilab beradi. Moddiy madaniyatning barcha jabhalarida originallik, amaliy va tasviriy asarlarida yuksak did va mahorat ruhi antik madaniyatni mazmun va mohiyatini belgilab beradi.

10-Mavzu: Ilk o'rta asrlar davri arxeologiyasi (2 soat)

Reja:

1. Ilk o'rta asrlarda ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyot.
2. Ibodatxonalar, saroy va uy-joy me'morchiligi.
3. San'atning yuksalishi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Buryakov Yu.F. Toshkent vohasining qadimgi karvon yo'llari. – T., Fan, 1978.
6. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
7. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Т., 1975.
8. Аннаев Т.Д. Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана. – Т., Фан, 1988.
9. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии. – Л., 1973.

10. Живопись древнего Панджикента / Отв. ред. А.Ю. Якубовский и М.М. Дьяконов. – М., 1954.
11. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Т., 1981.
12. Кабанов С.К. В оазисах и степях Кеша и Нахшеба. – Т., Узбекистан, 1988.
13. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
14. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.
15. Фрейман А.А. Описание публикации и исследование документов с горы Муг. – М., 1962.

Tayanch tushunchalar

O'rta asr, yer egaligi, Afrosiyob, Panjikent, Shosh, Quva, qasr-qo'rg'on.

Tarix faniga o'rta asr tushunchasi uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan kiritilgan bo'lib, madaniyat yuksak taraqqiy etgan antik davr bilan uyg'onish davr o'rtasidagi davrga nisbatan ishlatilgan. O'rta asrlar feodal yer egaligi munosabatlari davri bo'lib uch bosqichdan iborat: 1) **ilk o'rta asrlar** (V - IX asrlar); 2) **rivojlangan o'rta asrlar** (IX - XV asrlar); 3) **so'nggi o'rta asrlar** (XVI - XVII asrning o'rtalari) ni o'z ichiga oladi.

O'rta Osiyoda o'rta asrlar davrining dastlabki bosqichi yirik davlatlar – Kushonlar saltanati va Qang' davlati konfederatsiyasining inqirozi va ular ustiga xionitlar, kidaritlar va eftalitlar kabi ko'chmanchi qabilalarning ommaviy ravishda bostirib kirishi bilan boshlandi. Bu ikki davlatning tanazzuli O'rta Osiyo hududlariga Eron sosoniylarining istilochilik harakatini faollashtirdi. Ammo ko'chmanchi qabilalar, ayniqsa eftalitlar bunga yo'l qo'ymadi. VI asrning ikkinchi yarmida sosoniylar O'rta Osiyoda Turk xoqonligi bilan to'qnashishga to'g'ri keldi. Hokimiyatni o'z qo'liga olgan G'arbiy Turk xoqonligi 100 yil davomida butun O'rta Osiyo ustidan nazoratini o'rnatdi.

VII asrda O'rta Osiyo ijtimoiy va siyosiy hayotida yuz bergan feodallashtirish jarayonining rivojlanishi xoqonlikda ichki qarama-qarshiliklarning chuqurlashishiga olib keldi. Natijada, nomigagina hoqonlik hukmronligini tan olgan mahalliy sulolalar boshchiligidagi katta va kichik yer egaligi jadal rivojlandi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibida o'zgarishlar, katta yer egalari bo'lgan dehqonlar, badavlat savdogar va hunarmandlar tabaqasi paydo bo'ldi. Ular o'z navbatida shaharlarning vujudga kelishiga, ko'p tarmoqli hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishiga ta'sir o'tkazdi.

Ma'lumki, G'arb bilan, Sharqni bog'lovchi muhim savdo yo'li bilan **Buyuk Ipak yo'li** («G'arbiy meridional yo'l») ning qadimgi Farg'onadan o'tgan yo'nalishi ilk o'rta asrlarga kelib, O'rta Osiyo shimoliy hududlarining ichki rayonlariga kirib bordi. Natijada O'rta Osiyoning chorvador qabilalari va o'troq aholisi o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar kuchaydi.

Savdo-sotiqni pul asosida rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratildi, tanga – pul zarb qilishga bo'lgan ehtiyoj kuchayib, pul zarbxonalarining yangi markazlari

paydo bo'ldi. O'rta Osiyo bozorlarida **Tohariston, So'g'd, Ustrushona va Shosh** tangalari keng muomalada bo'ldi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda shahar hunarmandchiligi keng tarmoq otib rivojlanishda davom etdi. Samarqand, Buxoro, Poykent va boshqa shaharlar yirik savdo-sotiq markazlari sifatidagi o'rnini saqlab qoldi. Hatto Shosh-Iloq vohasidagi shaharlar juda jadal rivojlanish yo'liga tushib oldi. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya, to'qimachilik sohalari yuksak professional darajada rivojlanib ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarar edilar.

Ilk o'rta asrlarda to'qimachilik O'rta Osiyo hunarmandchiligining ustivor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa ipak mahsulotlarini ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha ipak qurtini boqish Qadimgi Baqtriyada bronza davridan ma'lum bo'lgan. Antik davri va ilk o'rta asrlarga kelib, ipakchilik bilan shug'ullanish So'g'diyona va Farg'ona vodiysiga ham keng yoyildi. Ipakchilikning jahonga mashhur markazlari paydo bo'ldi. Masalan, VI-VII asrlarda shakllangan Buxoroning «zandanachi» ipak mahsulotlariga bo'lgan talab hatto ipakchilikning ilk vatani Xitoyda ham katta edi. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari hatto Afrosiyob devoriy su'ratlarida yaxshi saqlangan.

Ilk o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo tarixida muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bo'lib o'tdi va keyingi tarixiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Albatta feodal yer egaligi munosabatlari dunyoning turli xalqlari va mamlakatlarida bir vaqtda sodir bo'lmagan. Ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tarixida V-IX asrlarni o'z ichiga olib, muhim tarixiy voqealarga boyligi bilan ajralib turadi.

Milodiy III - IV asrlarda yirik imperiya - Kushon davlati inqirozga yuz tutdi va parchalanib ketdi. IV asrda O'rta Osiyo hududiga *xioniylar* kirib keldilar. Xioniylar etnik jihatdan kelib chiqishi kushonlarning avlodlari hisoblanib, ayrim tarixiy manbalarda tovarlar deb ham yuritiladi. Mazkur xalq O'rta Osiyoda 120 yilga yaqin hukmronlik qildi. Xioniylar birinchi marta **Ammian Martsellinning** 356 yilgi hikoyasida ularning podshosi **Grumbat** va o'g'lining **Amida (Suriya)** shahrini qamal qilganligi yoziladi. Xioniylar Amudaryo havzasini egallab olgach, g'arbiga yurish qiladilar.

V asr boshlarida tarix sahnasiga kidariylar chiqdi. Ularning poytaxti Balx bo'lib, podshosi Kidar nomi bilan bog'lik tangalar Amudaryoning janubidagi yerlardan topilgan.

V asr o'rtalarida O'rta Osiyo tarixida yangi siyosiy kuch - **eftalitlar** paydo bo'ldi. Eftalitlar etnik jihatdan S.P. Tolstov fikricha massagetlar avlodidir. Eftalitlar tarixiga oid yozma manbalar - xitoy, arman, Vizantiya, arab manbalaridir. Mazkur davlat O'rta Osiyoda V asr o'rtalaridan VI asr 60-yillargacha hukmronlik qildi. U hududiy jihatdan Kushon imperiyasidan 2 barobar katta bo'lib, hokimi mutlaq boshqargan. Ushbu davlat o'zlarigacha mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'zgartirmadilar.

Eftalitlar davrida hozirgi O'zbekiston hududida dehqonlarning qasr-qo'rg'onlaridan bir qancha shaharlar paydo bo'ladi. Bunday shaharlar jumlasiga **Bolaliktepa, Varaxsha** kabilarni kiritish mumkin. Ilk o'rta asrlarga oid yirik shaharlar jumlasiga qadimdan mavjud bo'lgan **Afrosiyob, Buxoro, Poykand, Toshkent, Termiz** va boshqlarni kiritish mumkin.

Shuningdek, mazkur davrga oid devoriy suratlar **Bolaliktepa, Varaxsha, Toshkent**dan topib o'rganilgan. Eron sasoniylariga mansub ko'plab tangalar topilgan.

O'zbekiston hududidagi ilk o'rta asrlarga mansub shaharlarning maydoni uncha katta bo'lmaganligini ta'kidlash lozim. Bu vaqtda Samarqandning aylanasi 3,5 km, Poykandniki 1,8 km, Farg'onadagi Koson shahriniki 2 km ni tashkil etgan. Mazkur davrga oid arxeologik topilmalarni hududlar bo'yicha ko'rilganda quyidagi manzara hosil bo'ladi.

Ilk o'rta asr *So'g'd* yodgorliklari jumlasiga **Afrosiyob, Varaxsha, Poykand, Panjikent, Tallu Barzu, Tohariston** yodgorliklariga **Bolaliktepa, Kofirqal'a, Fargona** yodgorliklariga **Quva, Axsikat, Koson, Toshkent** vohasida **Binkat, Yunusobod, Mingo'rik, Xorazm** hududida **Fir qal'asi, Baraktom, Kuyukqal'a, Teshikqal'a** va boshqalar mavjud bo'lgan. Mazkur davrda aholining o'rtoqlashuvi natijasida sun'iy sug'orish inshootlari quriladi. Bular jumlasiga **Bo'zsvu, Zog'ariq, Darg'om kanallarini** kiritish mumkin.

1948 yilda arxeolog **A.Terenojkin** Afrosiyobning ilk o'rta asrlarga oid qatlamlarini tekshiradi. **1958** yildan buyon Afrosiyobni o'rganilish davom etmoqda va hozirgacha turli davrlarga oid bir qancha boshqa yodgorliklar ham o'rganildi. VI asrga mansub **Tallu Barzu** yodgorligidagi qazuv ishlari jarayonida VIII asrga oid sopol idishlar majmui, sasoniylar tangalari, quyi qatlamidan esa antik va Kushon davriga oid temirchilik charxi, sopol idishlar, haykalcha topildi. **1956-57** yillarda **Kofirqal'a** o'rganila boshlanadi.

Olib borilgan qazuv ishlari natijasida IV-V asrlarda **Samarqand** tushkunlikka uchraganligi aniqlandi. Uning rivojlanishidagi yangi davr VI asrdan boshlanadi. Ark yangi devor bilan o'rab olinadi VI asrda uzunligi 1,5 km to'rtinchi devor quriladi. Shahar janubga qarab kengayib boradi va uzunligi 3 km ichki devor quriladi. III-IV asrlarga oid kulollar va miskarlar mahallalari topilgan.

VII asrlarda Afrosiyobda maxsus saroy devori quriladi va shaharning to'rtinchi tashqi devori butunlay qayta quriladi. Saroy devorining ichida yirik inshootlar alohida binolar qurilgan.

Ilk o'rta asrlarga xos Samarqandning quyidagi binolari mavjud bo'lganligi aniqlangan:

A) o'rtahol shaharliklarning turar joylari devorlari qalinligi 1,1 m, uy maydoni 11,8x 6,45 m, ko'pchilik hollarda 2,6 x 2,5 m bo'lgan.

B) Shahar kiborlari turar joylari devorlariga rasmlar ishlangan.

V) Jamoat binolari.

G) Ibodatxona.

D) Saroy bir necha xonalardan iborat bo'lgan.

Shahar aholisi kasb-korlari bo'yicha mahallalarga bo'lingan. Shunday qilib VI-VII asrlarda *So'g'd* poytaxti bo'lgan **Samarqand** ko'p asrlik tarixida o'z taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarildi.

Varaxsha shahar xarobasida o'tkazilgan arxeologik qazishlar tufayli efitaltilar davrida shaharni tubdan qayta qurilish ishlari olib borilganligi aniqlandi. Varaxsha Buxoro hukmdorlari (*buxorxudotlar*) ning qarorgohi bo'lib, bu yerdan saroy qoldiqlari bilan bir qatorda devorga ishlangan rasmlar ham topildi.

Mazkur yodgorlik **1938-1953** yillarda tekshirildi. **Varaxsha** devorlariga loy suvoqdan so'ng yelimli rang bilan suratlar solingan. Ularda podsho saroyi hayoti tasvirlangan. Shuningdek Varaxshadan ganchdan ishlangan haykallar ham topilgan.

Qashqadaryo vohasida ham ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklar ro'yxatga olingan. Ayniqsa S.K. Kabanov tomonida Qarshi vohasida joylashgan 300 dan ortiq tepaliklar ro'yxatga olinib xaritasi tuziladi. 1946 yildan boshlab ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklari tadqiq etila boshlandi va bu borada katta yutuqlarga erishildi. 70-yillardan boshlab G'uzor va Dehqonobod tumanlaridagi, shuningdek Yuqori Qashqadaryo vohasidagi ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklar KATE a'zolari tomonidan o'rganildi.

Panjikent xarobasini tekshirish **1946 yildan** buyon olib borilmoqda. Tadqiqotlar natijasida V, VI, VII asrlarga oid bo'lgan turar joylar tekshirildi. Turar joylar jumlasiga **Divashtich saroyi**, boy va oddiy shahar aholisi uylari kiradi. Boy xonadon uylari murakkab reja asosida qurilgan. Bu yerda ham ijtimoiy uylar 2 ta ibodatxona ochib o'rganildi. Saroy va yirik binolarning devorlariga hayotiy va diniy mavzudagi rasmlar solingan. **Samarqand, Varaxsha, Panjikent** rasmlari ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda tasviriy san'at yuqori darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

1953-1954 yillarda Surxondaryoda qazib o'rganilgan **Bolaliktepa** qal'asi eftalitlar davrining diqqatga sazovor yodgorliklaridan biridir. Bolaliktepa baland poydevor ustiga qurilgan bino bo'lib, uning ichki devorlariga turli rasmlar ishlangan.

Farg'onadan topilgan **Quva** budda ibodatxonasi ikki binodan iborat bo'lib, ularning eshiklari alohida bo'lgan. Ayniqsa kiraverishda otlarning, soqolli ma'budning katta haykali bo'lib, uning peshonasida odamning bosh suyagi tasvirlangan. Bu yerdan turli haykalchalar ham topilgan.

Xitoy manbalarida **Ishtixon** shahri ibodatxonalarida Buddaning oltindan yasalgan katta haykali bo'lganligi haqida ma'lumot beriladi.

Toshkent vohasidan ilk o'rta asrlarga mansub **Mingo'rik, Yunusobod Oqtepesi** yodgorliklari topilgan. V-VII asrlarda Toshkent vohasida shahar markazi sifatida **Mingo'rik** muhim ahamiyat kasb etgan. Ko'chmanchi aholi bilan munosabatlar bu yerning hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Turar joylar katta-kichikligiga qarab farqlanadi.

Feodallarning turar joylaridan hokim qarorgohlaridan kichikroq Oqtepadagi uylar qurilishi jihatdan boshqa yerlardagi uylarga o'xshash. Mingo'rik arki va shahristoni 18 ga egallaydi. 200 m kv maydondan VII-VIII asrlariga oid saroy va ibodatxona qoldiqlari topilgan. Devorlar paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Shosh O'rta Osiyoning boshqa yerlari bilan savdo aloqalarini olib borgan.

Milodiy V-VIII asrlarda Shosh vohasida **Yunusobod** ham muhim rol o'ynagan. Maydoni 100 ga bo'lgan mazkur yodgorlik ko'rilayotgan davrida Shosh vohasining eng muhim markazlaridan biri bo'lgan.

Xorazm hududidan ilk o'rta asrlar davriga oid shahar va mustaxkamlangan qo'rg'oncha qoldiqlari topib o'rganilgan. **Fir saroyi, Burgutqal'a, Teshikqal'a, Kuyukqal'a, Mizdakhon** va boshqalar o'rganilgan.

Burgutqal'a, Teshikqal'a qasr-istexkomlari VI-VIII asrlarga mansubdir. Mazkur davrda qal'alar balandligi 4-8 m bo'lgan mustahkam tagkursi (platforma) ustiga qurilgan. **Teshikqal'a** maydoni 1 ga egallaydi. Qal'a mudofaa inshootlariga ega bo'lgan, unga faqat ko'tarma yo'l orqali kirilgan. Bu yerdan devorlarga ishlangan rasmlar, gilam parchalari, tangalar topilgan. Qal'a VII-VIII asrlarda qurilgan.

V-VI asrlarda kurilgan **Kuyukqal'a** 41 ga maydonni egallagan. Uning ichki qismida ikkita qasr bo'lganligi aniqlandi. Ilk o'rta asrlar devorida Xorazmda ham xo'jalik va madaniy hayot yuksak bo'lganligini moddiy ashyolar tasdiqlaydi. Bu yerning yodgorliklari arablar istilosi arafasida tushkunlik bo'lganini ko'rsatadi.

VI-VII asrlarda yangi ko'rinishdagi qishloqlar katta-katta oilalar yashaydigan mustahkamlangan qasr-qo'rg'onlar paydo bo'la boshladi. Bunday qasr-qo'rg'onlar Xorazmda yaxshi o'rganilgan.

Dehqonchilik bilan shug'ullangan erkin aholi mustahkamlangan mayda qo'rg'onchalarda yashaganlar. Xorazmda ana shunday qo'rg'onlarning 200 dan ortig'i topildi. Ular bir-biridan 200 m masofada joylashgan va 34 km kv maydonni egallagan. Har bir qo'rg'onning atrofi devor bilan o'rab olingan. Arab tarixchisi Al-Makdisiyning ma'lumotiga ko'ra Mizdakhon atrofida X asrda 12 mingta qo'rg'onlar bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda haykaltaroshlik san'ati keng qo'llanilgan. U dumaloq va bo'rtma tasvir shaklida me'morchilik komplekslarida ishlatilgan. Bu haykallarda diniy va afsonaviy obrazlar bilan bir qatorda real hayotni aks ettiruvchi obrazlar ham uchraydi. Haykallar maxsus tayyorlangan loydan, yog'och, albaster va toshdan ishlangan.

Amaliy xaykaltaroshlik san'atining yorqin namunalari IV-V asrlarga oid Toharistonning Kuyovqo'rg'on qal'ao'rg'onidan topiladi. Kuyovqo'rg'on haykallari ziynatli bezaklarga boy yengil kiyimlardagi erkak va ayol personajlaridan iborat bo'lgan.

Ma'lumki, ilk o'rta asrlarda ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi ya'ni feodallashtirish jarayonining rivojlanishi me'morchilikning xarakteri va mazmuniga ta'sir etadi. Bu hol dastlab qo'rg'on-qasrlar, ko'shklar qurilishida ko'zga tashlanadi. Keyinchalik podsholarning saroylari, shaharlardan tashqaridagi hashamatli va ulug'vor qarorgohlari keng tarqaladi. Bu binolar ko'p hollarda sun'iy tepaliklar ustiga qurilib, ularning me'moriy echimlari mahobatli bo'lishiga katta e'tibor beradi. Binolar ham g'ishtdan va paxsadan qurilgan. Devorlari ganch bilan pardozlangan, xona devorlari devoriy surat va naqshlar bilan bezatilgan.

Ilk o'rta asrlar davri monumental memorchiligida noyob ganch naqshinkorligi keng qo'llanilgan. Darhaqiqat, ilk o'rta asrlarda ganch o'ymakorlik san'ati o'zining yuqori darajasiga ko'tarilgan edi. Uning hatto dastlabki namunalari o'z zamonasiga xos yangi uslubiy yo'nalish shakllangan edi. Buni Afrasiyob, Varaxsha va Dumaloqtepa qasr bezaklarida uchratish mumkin.

Ilk o'rta asrlarda amaliy san'atning barcha yo'nalishlari rivojlanadi. Ular shaharlarning o'sishi va shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan edi. Oltin va kumushdan har xil idishlar yasash ko'lami kengayadi. Ayniqsa, bu masalada Xorazm va So'g'dda katta yutuqlarga erishiladi.

O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida yagona din bo'lmagan. Arablar istilosi bilan bog'liq holda islom dini keng tarqalgani ma'lum. Farg'ona vodiysida ya'ni Quvadan topilgan ibodatxona xarobasi buddaviylik dini bilan bog'liq bo'lib, u 2 xonali, old xonasi ayvon shaklida qurilgan. Xorazmda ham ko'mish marosimlari bilan bog'liq bo'lgan ossuariylar yoki ostadon deb nomlangan to'rtburchak shaklidagi tobutchalar otashparastlik e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan. Ostadonlar

So'g'd, Shosh hududlaridan ham topilgan. Zardushtiylik dini bilan bog'liq bo'lgan ibodatxonalar tepalikka qurilib, old tomoni esa quyosh chiqish tomonga qaratilgan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda so'g'd, xorazm, eftalit, turk bitiklari paydo bo'ldi. Mazkur yozuvlar tarixiy manba bo'lishi bilan birga noyob ilmiy manba hisoblanadi.

Aholining diniy e'tiqodi turlicha bo'lgan: Tohariston va Sharqiy Turkiston aholisi buddizm, So'g'd va Xorazm aholisi otashparastlik diniga e'tiqod qilganlar. Shu davrla O'rta Osiyoga moniylik va nestarian-xristian dini ham tarqala boshlagan. Urgut yaqinida topilgan xristian dini ibodatxonasi shu o'tmishni tasdiqlaydi.

11-Mavzu: Rivojlangan o'rta asrlar davri arxeologiyasi (2 soat)

Reja:

1. O'rta Osiyoda arablar bosqini oqibatlar.
2. Movarounnahr, Xuroson, Farg'ona IX-XII asrlarda.
3. O'rta Osiyoda mo'g'ullar bosqini oqibatlar.
4. Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyatning rivojlanishi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – T., 1997.
5. Buryakov Yu.F. Toshkent vohasining qadimgi karvon yo'llari. – T., Fan, 1978.
6. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
7. O'zbekiston tarixi. – T., 1997.
8. Temur va temuriylar saltanati. – T., 1994.
9. Shahrisabz. Ming yillar merosi. – T., 2002.
10. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии. – Л., 1973.
11. Булатов М. Мавзолей Саманидов - жемчужина архитектуры Средней Азии. – Т., 1978.
12. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. – Т., 1984.
12. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
13. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.

Tayanch tushunchalar

Sharq Uyg'onish davri, mahalliy mustaqil sulolaviy davlatlar, Somoniylar maqbarasi, masjid, madrasa, maqbara, karvonsaroylar, Amir Temur, Temuriylar, Go'ri Amir, rasadxona, Registon ansambli, Shohizinda majmuasi.

VI asrda O'rta Osiyoga bostirib kelgan arablar madaniyat darajasi o'zinikidan ancha baland bo'lgan mazkur hududni yagona boshqaruvga asoslangan davlat bo'lmay, kichik-kichik mustaqil davlatchalar o'rtasidagi o'zaro urushlaridan

foydalanib osonlik bilan egallaydi. Dastlab Umaviylar, keyinchalik Abbosiylar hukmronligi ostida bo'lgan O'rta Osiyo xalqlari islom dini va arab madaniyatini qabul qilishga majbur etiladi.

O'rta Osiyoda rivojlangan o'rta asrlar davri mahalliy feodal hokimliklari o'rnida yagona markazlashgan feodal davlatlari tashkil topishi bilan boshlanib, to temuriylar davlati inqiroziga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Arablar bosib olingan O'rta Osiyo yerlarini "**Movarounnahr**" (daryo orti) deb atay boshlaydilar. Bu davrni ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlari xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin. Davrning birinchi bosqichi IX-XIII asr boshlarini o'z ichiga oladi. IX asrda O'rta Osiyoda arablar huikumronligi tugatildi. Bu davrda O'rta Osiyoning shimolida Qarluqlar, O'g'uzlar davlatlari, janubi va markazida Tohiriylar, Safforiular, Somoniylar davlatlari tashkil topdi. Dastlab markazlashgan davlat tepasiga Somoniylar (IX-X) sulolasi keladi, so'ngra uning iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan hududlarini uchta turkiy davlatlar - Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar (XI asrda) egallaydi. Shu bilan birga XII asr o'rtalaridan Qoraxoniylar va Saljuqiylarga tegishli yerlarda Buyuk Xorazmshohlar davlati vujudga keldi, biroq bu davlat mo'go'g'ullarning bosqini natijasida tugatiladi.

Ilk o'rta asrlarda uch qism (kuxandiz, shahriston va rabod) dan iborat bo'lib shakllangan shahar hayotida rivojlangan o'rta asrlar davriga kelib tub ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar yuz beradi. O'rta Osiyo shaharlari ***Eski Termiz, Afrasiyob, Marv, Axsikent, Buxoro, Urganch, Qanqa, Shohruxiya, Kesh, Nasaf*** va boshqalarda olib borilgan keng ko'lamli arxeologik izlanishlar va ularni yozma manba materiallari bilan qiyosiy solishtirishlar tufayli bu davr shahar madaniyati, shaharlarning tarkibi, ularning tevarak – atrof aholi punktlari bilan o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalari, shaharlarning hunarmandchilik va savdo-sotiq salohiyati, karvon yo'llarining yo'nalishi, ichki va tashqi bozor, har bir shahar hayotida ustivor hisoblangan ishlab chiqarish tarmoqlari o'rganiladi.

O'rta Osiyo shaharlari o'rta asrlarning rivojlangan davrida juda jo'shqin taraqqiy etadi. Manbalarga ko'ra, IX-X asrlarda shahar aholisi Movarounnahr umum aholi sonining 25-30% ni tashkil etgan. XI asrdan shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasi o'zgaradi. Ular to'laligicha hunarmandchilik va savdo-sotiq markazi qiyofasini olgan. Shuningdek, shaharlarning u yoki bu hunarmandchilik tarmoqlari bo'yicha ixtisoslashuvi jadallashadi. Masalan, Qadimgi Farg'onaning poytaxt bo'lgan Axsikent, Toshkent vohasining Ohangaron daryosi havzalarida qad ko'targan qator shaharlarda - **Tunkent, Namudlig', Dahketda** metallurgiya sanoati jadal rivojlanadi. Shaharlar maydoni kengayadi, shahriston va uning atrofida joylashgan rabodlarda iqtisodiy hayot taraqqiy etdi.

Somoniylarning mamlakatni boshqaruv tizimidagi markazlash-tirish siyosati uning iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlanishiga xizmat qildi. Shaharlar o'sdi va ularning iqtisodiy-savdo aloqalari mustahkamlandi. Masalan, arab tarixchi va geograflarining ta'kidlashicha birgina **Shosh va Iloqda** bu davrda 50 dan ortiq shaharlar bo'lgan. Arxeologik materiallar va yozma manba'larga ko'ra, Shosh – Iloq vohasi IX-X asrlarda Movarounnahrning yirik metallurgiya xom ashyosi bazasi bo'lgan. Arab tarixchisi Makdisining xabariga qaraganda, bu zaminda oltin va

kumush konlari ko'p bo'lib, naqshiga tillo suvi berilgan Shoshning keramika mahsulotlari Sharq olamida mashhur bo'lgan. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha Shosh - Iloq vohasida metallurgiya sanoati bilan bir qatorda hunarmandchilikning kulolchilik va shishasozlik, to'qimachilik yo'nalishlari ham yuksak darajada rivojlangan edi.

X asr oxirlaridan Movarounnahrda Qoraxoniylar davlati shakllandi. Qoraxoniylar mamlakatni boshqarishda somoniylar davlat boshqaruv tizimidan foydalanadi. Shuningdek, pul zarb etish an'analarini ham qabul qilganlar. Buxoro, Iloq shaharlarida kumush pul zarbxonalari bo'lgan. Bu haqda arab tarixchisi *Ibn Xavkal* «**Iloqda oltin va kumush pullar zarbxonalari faoliyat ko'rsatishda davom etardi**» deb yozgan edi.

Bu davrning madaniy hayotida yuz bergan yuksakliklar tarixda tengsiz edi. Ilm-Fan, din va tasavvuf, me'morchilik va san'at, musiqa san'ati gullab yashnadi. Umuman, IX-XIII asrning boshlari Movarounnahr shaharlari uchun, ilm-fan va madaniyat sohalarida gullash davri bo'ldi. Dunyoga nomi mashhur qomusiy allomalar – Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, al-Farg'oni, Abu Nasr Farobiy, Umar Hayyom kabilar yashab ijod etishdi.

Dunyoviy bilimlar bilan birga diniy bilimlar rivojiga katta e'tibor qaratildi. Abduholiq G'ijduvoni, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va boshqalarni diniy bilimlar – tariqat asoschilari sifatida qilgan ishlari tahsinga loyiq.

IX-X asrlarga oid ayrim yodgorliklar saqlanib qolgan bo'lsada, mazkur davrda me'morchilik va binokorlik texnikasi rivojlangan edi. Pishgan g'isht, ganch, ravoq, gumbaz, toqlar qurilish sohasidagi yangiliklar bo'ldi. Pishgan g'ishtdan maqbaralar qurishda, turar joy zallarida, kanalizatsiya quvurlari qurishda ishlatilgan. Turar joylarning asosiy qismida xom g'isht ishlatilgan. Sinchli uylar ko'proq qurila boshlandi. Binolar qurilishida geometriya fanidan tobora ko'proq foydalanildi. O'rta Osiyo me'morchiligida arab xalifaligi xalqlari me'morchiligiga xos umumiy jihatlar ham bor edi. Bu narsa masjid, madrasa va boshqalarda ko'rish mumkin.

Mazkur davr me'morchiligining eng yorqin namunasi Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasidir. Maqbaraga Ismoil, uning nevarasi Nasr ibn Ahmad dafn qilingan. Maqbara binolarni tuzilishi juda sodda. U kub shaklida bo'lib, tosh gumbaz qilib yopilgan. To'rtburchak xonaning gumbazi sakkizta ravoq ustiga qurilgan va sakkiz qirrali asosga o'rnatilgan. Ravoqlardan 4 tasi xonaning tepa burchaklariga qurilgan. Binoning tepasida yorug'lik teshiklari o'rnatilgan. maqbaraning to'rttala old tomoni ham bir xilda ishlangan. Har qaysi devorning o'rtasiga katta ravoq o'rnatilgan, burchaklari esa uch chorakli mustahkam g'isht ustunlar bilan ishlangan. Devorlarning ichi va tashqi tomoni naqshkor g'isht bilan ishlangan. Maqbara qurilishida O'rta Osiyo an'anaviy me'morchiligini yanada rivojlanganligini ko'rish mumkin.

X asrda Tim qishlog'ida qurilgan Arabota maqbarasi ham O'rta Osiyo me'morchiligining noyob durdonalaridan hisoblanadi. Maqbara X asrning 70-yillarida (977 y.) qurilgan. Arabota maqbarasi XI-XII asrlar O'rta Osiyo me'morchiligining yangi bosqichga ko'tarilishi davri namunasi. Binoning katta ravoqli baland peshtoqli naqshlar bilan ishlangan, peshtoq atrofida o'ymakor naqsh bilan arab harflari yozilgan.

Afrosiyob, Varaxsha, Poykand va boshqa qadimiy shahar xarobalaridagi bino qoldiqlari o'rganilgan. Afrosiyobning g'arbiy qismidagi juda katta bino xom g'ishtdan

qurilgan bo'lib, devorlari ganch naqshlari bilan bezatilgan. Ganch suvog'idan yelimli bo'yoq bilan solingan uchta odam siymosi tasvirlangan rasm topildi.

1960-1964 yillarda O'z FA arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan yuqoridagi saroy xarobalari bilan birga mustahkam devor bilan o'rab olingan bir nechta binolar topildi. U xona, yo'lak va hovlidan iborat edi. Bino xonalari naqshlar bilan bezatilgan, polga pishgan g'isht to'shalgan. Derazalarga rangdor oynalar ishlatilgan. Afrosiyobdan VII asrda o'ymakorlik keng yoyilganligini ko'rish mumkin. Varaxsha va Afrosiyob aholisining uylari devorlari ganch suvoq qilingan va naqshlangan.

Me'morchilikda turli bezakli uslublardan foydalanila boshlangan. IX-X asrlarda arab imlosining islamiy, kufiy, XI asrdan nasx turlaridan foydalanila boshlangan; pishiq g'ishtlar och malla rangda bo'lgan. XII asrdan boshlab rangli koshinlardan foydalanila boshlangan, musulmon inshootlarida moviy, yashil, zangori koshinlardan keng foydalanilgan. Bu davrda tasviriy san'at va naqqoshlikda murakkab o'simlik-geometrik gulli naqshlar ishlatilgan. X asrning ikkinchi yarmida Samarqand guzarlarida uy hayvonlari tasvirlari sotilgan (Ibn Xavqal). X asr o'rtalarida Buxoroda "sanamlar" sotilgan (Narshaxiy). Afrosiyobdan topilgan sopol idishlar kulolchilik rivojlanganidan dalolatdir.

Bu davrdagi musulmon me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan inshootlari orasida masjidlar alohida ahamiyatga egadir. Ularning uch turi mavjud bo'lgan: Jome (Juma) masjidi (shaharda juma va Hayit namozlari o'qiladigan umumshahar aholisi uchun), guzar masjidlari (mahallalarda kunlik namozlarni o'qishga mo'ljallangan), Namozgoh (shahar tashqarisidagi yo'lovchi va karvondagilar uchun mo'ljallangan) masjidlar. Masjidlarning diqqatga sazovor jihati ibodat qilinadigan mehrobi g'arbga, qiblaga – Makka tarafga qaratib quriladi.

Ilk masjidlar bizning kunimizgacha to'laligicha saqlanib qolmagan bo'lsa-da, ulardan ba'zilarining ayrim qoldiqlari yetib kelgan. XI-XII asrlarda qurilgan masjidlardan Buxoro viloyatidagi Dehgoron masjidining 9 gumbazi saqlanib qolgan. Bino devorlari xom g'ishtdan 4 ta yumaloq ustun pishiq g'ishtdan qilingan. G'arbiy Turkmanistondagi Misriyona masjidining peshtoq qismi saqlanib qolgan, xolos.

Masjidlar uchun alohida xususiyatga ega bo'lgan jihat bu minoralardir. Minoralar musulmonlarni namozga chorlashda muhim ahamiyat kasb etgan. 1127 yilda Buxoroda Minorai Kalon, 1196-1198 yillarda Vobkent minorasi, 1108-1109 yillarda Jarqo'rg'on minorasi quriladi. Minoralarning har bir «belbog'i» ga alohida rang bilan o'zgacha zeb berilgan. Arxeologik qazishlar natijasida IX-X asrlarga oid Termizdagi Chorsutun, Buxorodagi Mag'oki Attor masjidlari qoldiqlari topildi. Har ikkala binoning gumbazli tomi g'ishtdan ishlangan yumaloq ustunlar ustida turadi.

Maqbaralar ham alohida diqqatga sazovordir. Islom dini O'rta Osiyo aholisi tomonidan qabul qilingach, hukmron sulola vakillari ajdodlari, o'zlari va avlodlari uchun maqbaralar qurdirganlar. Miyondagi Abu Said maqbarasi (1051 y.), Seraxs (Turkmaniston) da Seraxsbobo yoki Abul Fazl maqbarasi (1125 y.), Marvdagi Sulton Sanjar maqbarasi (XII asrning 40-yillari) ilk maqbaralar sirasiga kiradi. Samarqanddagi Shohi Zindadagi ayrim maqbaralar XII asrga oiddir. Urganchdagi El-Arslon va Takeshning (Ko'xna Urganch) maqbaralari, Xorazmdan XI-XIII asrlarga oid Bo'ronqal'a, Noibqal'a, Qavatqal'a chorbog'lari, Faxriddin Roziy va shayx Sharif mozori

maqbaralari saqlanib qolgan., Termiz yaqinidagi Sulton Saodat majmuasi, O'zgardagi Qoraxoniylar maqbarasi ham diqqatga sazovordir.

Jamoat binolari orasida Termiz atrofidan IX asrga mansub xom g'ishtdan qilingan Qirgiz nomli chorbog'-saroy xarobalari topilgan bo'lib, u to'rtburchak shaklda qurilgan va gumbazga ega bo'lgan. Buxoro-Navoiy viloyatlari oralig'ida joylashgan Raboti Malik karvonsaroyi qoldiqlari ham diqqatga sazovor bo'lib, uning peshtoq qismigina saqlanib qolgan.

Ko'rib chiqilayotgan davrda kulolchilik, shishasozlik, zargarlik, misgarlik, temirchilik, umuman olganda mavjud yirik shaarlarda hunarmandchilikning 32 dan ortiq turi mavjud bo'lgan. Kulolchilikda sirdan foydalanila boshlanib, turli epigrafik tasvirlar bilan birga turli hayvon va qushlarning tasvirlaridan ham foydalanila boshlangan. Kulolchilikda o'ziga xos maktablar – Marv, Niso, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Taroz, Kesh kulolchilik maktablari va markazlari paydo bo'lgan.

XII asr oxiri – XIII asrga kelib kulolchilik maxsulotlarini ishlab chiqarishda sifati kamayib, yashil rang bilan anglab bo'lmas suratlar chizilgan. Buni bevosita ko'chmanchi xalqlar bilan olib borilgan o'zaro madaniy aloqalar, qolaversa mo'g'ullarning O'rta Osiyoga bostirib kelishi bilan bog'liqdir.

Mo'g'ullar istilosi O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi taraqqiyotga og'ir zarba berdi. Siyosiy parokandalik, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot butunlay izdan chiqdi. Termiz, Nasaf (Shulluktepa), Samarqand, Buxoro, Urganch shaharlari butunlay vayron etildi. Chig'atoy ulusi takibida bo'lgan O'rta Osiyo xalqlari yurt ozodligi uchun to'xtovsiz kurash olib bordilar. XIII asr oxiri - XIV asr boshlarida xo'jalik hayot tiklana boshlandi. XIV asrning I-yarmida Kebekxon (1318-1326) Qarshi shahriga asos soldi. Lekin mo'g'ullar Movarounnahr madaniy hayotini yuksaltira olmadilar.

XIV asr 70-yillarida Amir Temurning hokimiyatga kelishi, markazlashgan davlatning tashkil topishi butun XV asr mobaynida Movarounnahr va Xurosonda madaniy hayot taraqqiyotini belgilab berdi. Amir Temur Movarounnahrni madaniyat, san'at o'chog'iga aylantirish uchun katta ishlarni amalga oshirdi. Uning rahbarligida saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar, bog'lar barpo etildi.

Amir Temur Samarqand atrofida Misr, Damashq, Bag'dod, Sultoniya, Sheroz nomlari bilan qishloqlar barpo qildirdi. Amir Temur davrida muhtasham inshootlar qurildi. Bular jumlasiga Shohi Zinda maqbaralari, Bibixonim Jome' masjidi, Go'ri Amir, Shahrisabizdagi Oqsaroy, Jahongir maqbarasi, Gumbazi Sayidon, Qarshidagi Odina masjidi, Turkistondagi Ahmad Yassaviy maqbarasi. Toshkent yaqinidagi Zangi Ota maqbarasini kiritish mumkin. Bulardan tashqari Samarqandda Amir Temur qarorgohi Ko'ksaroy, Bo'stonsaroy, shahar atrofida Bog'i Chinor, Bog'i Baland, Bog'i Bihisht, Bog'i baland kabi bog'lar barpo qilindi.

Amir Temur davrida Movarounnahrda boshlangan madaniy yuksalish Ulug'bek davrida, Xurosonda esa Shohrux va Xusayn Boyqaro davrida davom etdi. Ulug'bek Samarqandni obod qilishga alohida e'tibor qaratdi. Uning davrida Registon maydoni shakllandi. U qaytadan rejalashtirilib, maydonga Ulug'bek madrasasidan tashqari peshtoqli va ulkan gumbazli xonakoh, karvonsaroy, o'ymakor yog'ochlardan ishlangan masjidi Mukatta' bino qilindi. Ikki yuz o'n gumbazli Ko'kaldosh jome' masjidi qad ko'tardi. Bu oliy imoratlardan faqat Ulug'bek madrasasigina bizning davrimizgacha saqlangan. U ikki qavatli, xujralarining old tomonlari to'rt qirrali ayvon, burchaklarida

darsxonalar, g'arbiy tomonida esa masjid joydashgan. Imorat peshtoqi sharq tomonga, Registon maydoniga qaragan. Madrasa peshtoqi, to'rt burchagidagi minoralari va devorlari naqshinkor parchin va koshinlar bilan qoplangan.

Ulugbek davrida Shoxizinda ansambli kompozitsiyasi jixatidan tula kurib bitkazildi. Uning markaziy kismidagi nakshinkor obidalar orasida ayniksa, Kozizoda Rumiyy makbarasi me'moriy jixatdan eng ajoyibi xisoblanadi. U peshtokli, ulkan gumbazli ziyoratxonadan iborat bulib, koshinkor va bekiyos jilvali turli rangli parchinlar bilan nakshlangan. 1417 yilda Buxoroda, 1417-1420 yillarda Samarqand, 1433 yilda Fijduvon madrasalari kurildi.

Ulug'bek tomonidan qurdirilgan me'moriy binolar ichida tarhi, matematik yechimlari, naqsh va bezaklari jihatidan eng nodir inshootlardan hisoblangan, 1428-1429 yillarda Afrosiyob xarobasi yaqinida Naqshi Jahon degan joyda uch qavatli binodan iborat bo'lgan rasadxonasi alohida o'ringa ega. Bu rasadxona Shaqkning ko'p asrli ilmu ma'rifat va madaniyati tarixida shuhrat topgan rasadxonalar orasida Movarounnahrda qad ko'targan yagonasidir. Bugungi kunda mazkur rasadxonaning faqat yer osti qismigina saqlanib qolgan. 1908 yilda V.L.Vyatkin rasadxona Faxri sekstantining yer osti qismini topadi. 1948 yildagi arxeologik qazishlar natijasida rasadxona radiusi 40 metrdan aniqroq doira shaklidagi binodan iborat bo'lganligi aniqlandi. Faxriy sekstanti binoni to'rt qismiga bo'ladi. Ularda katta-kichik xonalar bo'lgan. Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlariga ko'ra, rasadxona devorlarida to'qqiz osmon; graduslar, daqiqalar, soniyalar bilan to'qqiz osmon doirasi, yetti sayyora, muhim yulduzlar, tog'lar, dengiz va cho'llar bilan birga yer shari tasvirlangan edi. Ulug'bek kutubxonasida fanning turli sohalariga mansub 15000 tomlik kitoblar saqlangan.

Jamoat binolari qurilishi me'morchiligida Registon maydonida bino qilingan Mirzoyi hammomi va karvonsaroyi, «Bog'i maydan» da qad ko'targan «Chilsutun» («Qirq ustun») va «Chinnixona» saroylari diqqatga sazovordir. Tillakori madrasasi o'rinda bo'lgan Mirzoyi karvonsaroyida ko'pincha xorijiy mamlakatlardan kelgan savdogarlar qunishgan.

XV asr II-yarmida Xurosonda madaniy hayot taraqqiyotida Alisher Navoiy muhim rol o'ynadi. Unga zamondosh muarrixlarning shahodat berishicha, Xurosonda, xususan Xirotda va uning buluklarida Navoiy tashabbusi bilan uch yuzdan ortiq jamoat binolari: masjid, madrasa, maqbara, xonakoh, hammom, shifoxona, saroy, istirohat bog'lari, rabot va karvonsaroylar hamda sug'orish inshootlaridan ariq (kanal), hovuz, ko'prik, koriz, bandlar (suv omborlari) qurilgan. Muarrix Xondamirning ma'lumotiga ko'ra, Alisher Navoiy o'z mablag'i hisobidan 52 ta rabot, 19 hovuz, 16 ko'prik, 9 hammom, bir qancha madrasa, masjid, xonakoh va shifoxonalar qurdirgan. Astrobod shahrida qurilgan Mir saroyi va Jome' masjidi, Marv shahridagi Xusraviya madrasalarini qurdirgan. Shuningdek u janglar va zilzilalar natijasida vayron bo'lgan inshootlarni ham qayta tiklatirgan. Jumladan, XIII asrda Hirotida qurilgan Jome' masjidi, 1405-1418 yillarda Mashhadda qurilgan Gavharshod masjidi, XI asr boshida Gurgon yaqinida o'rnatilgan Qobus minorasi, XI asrda Marv va Hirot oralig'ida qurilgan Arslonjoziba raboti va ko'plab boshqa inshootlar ta'mir ettirilgan. Bundan tashqari Alisher Navoiy Samarqandda Abusaid ajdodlari maqbarasi va ishratxona qurdirgan.

Temuriylar davrida tasviriy san'at sohasida ulkan muvaffaqiyatlarga erishiladi. Behzod, Mirak Naqqosh, Qosimali, Mahmud Muzahhib, Xoji Muhammad Naqqosh va

Shohmuzaffar kabi mo'ykalam sohiblari yetishib chiqqan. Bizgacha saqlanib qolgan tasviriy san'at namunalari va yozma manbalar Movarounnahr va Hirot tasviriy san'atining o'ziga xos uslubini, musavvirilar ijodiyotining hayoliy mavhumlikdan hayotiylikka, realistik tasvirga tomon rivojlanib borganini ko'rsatadi. Bu jihatdan, ayniqsa Behzod asos solgan Hirot musavvirlik maktabi ulkan yutuqlarga erishadi. Bu davr tasviriy san'at obidalarini o'zining mavzui va voqeiyligiga qarab portretlar, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo'lgan. Buyuk siymolar qiyofasi tasvirlari orasida Jomiy, Navoiy, Abdullo Xotifiy, Behzod, Xusayn Boyqaro, Bobur, Shayboniyxon va boshqalarning portretlari bizgacha saqlanib qolgan.

Kamoliddin Behzod tomonidan chizilgan tasvirlar o'zining hayotiyligi bilan ayniqsa diqqatga sazovordir. Uning bir tasvirida ko'plab quruvchi-binokor, duradgor, tosh-tarashlovchilar, arava va filga ortib kelinayotgan qurilish materiallari, beliga qilich taqqan va gorgon ko'tarib quruvchilarga o'shqirayotgan qutvol – qurilish boshlig'i tasvirlangan. Zamondoshlari tomonidan Moniyi soniy, keyingi davrda esa «Sharq Rafaeli» deb nom olgan Behzod Xusayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Shayboniyxonlarning siymolarini, Xusrav Dehlaviyning «Layli va Majnun», Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarlariga chizgan tasvirlari o'zining ta'sirchan va jozibadorligi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, XIV asrning II-yarmi - XV asr mobaynida Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda shaharsozlik, me'morchilik, tasviriy va amaliy o'z taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarildi. Bu esa keyingi davrdagi madaniy hayotga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi.

12-Mavzu: So'nggi o'rta asrlar davri arxeologik yodgorliklari (2 soat)

Reja:

1. O'rta Osiyo Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmronligi ostida.
2. Diniy me'morchilik (masjid, madrasa, xonaqoh).
3. Tasviriy san'at (miniatyura).
4. Kulolchilik.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Nasriddinov Q. Qarshi qal'asi. – Qarshi, "Nasaf", 2005.
5. O'zbekiston tarixi. – T., 1997.
6. Qarshi 2700. – T., 2006.
7. Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
8. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.

Tayanch tushunchalar

Shayboniylar davlati, Abdullaxon II, Ashtarxoniylar davlati, Buxoro xonligi, Xeva xonligi, Qo'qon xonligi, Sherdor madrasasi, Tillakori madrasasi, Mir Arab, Ko'kaldosh, Ichanqal'a, Sitorai Mohi Xossa, Qarshi shahridagi me'moriy obidalar.

XVI asr boshida Temuriylarga tegishli yerlarni zabt etish natijasida Shayboniylar davlati vujudga keladi. Dastlabki paytlarda Shayboniylar davlati ancha keng hududni qamrab olgan edi. Movarounnahr uning o'zagini tashkil qilardi. Bundan tashqari uning tarkibiga Xorazm, Sirdaryo sohilidagi shaharlar, Toshkent va uning atrofidagi tumanlar, butun Farg'ona vohasi, hozirgi Turkmanistonning Marv shahrigacha bo'lgan janubiy tumanlari kirar edi. Mashhad va Astrobodni o'z ichiga oluvchi Xuroson, shuningdek viloyatning iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'rin egallovchi Hirot ham bir oz vaqt Shayboniylar davlati tarkibiga kirgan. Balx va uning atrofidagi yerlar Shayboniylarga yarim qaram holatda edi.

Shayboniixon tarqoq mayda mulklarni o'z hokimiyati ostida birlashtirib, qisqa vaqt ichida siyosiy hokimiyatni markazlashtirishga erishdi. Shayboniixonning vafotidan keyin u boshlagan ishni Ubaydulla sulton va Abdullaxon II lar davom ettirishdi. Ayniqsa Abdullaxon II tomonidan olib borilgan urushlar natijasida markazlashgan davlat barpo etish mustahkamlandi. 1557 yilda hokimiyat tepasiga kelgan Abdulla harbiy yurishlar band bo'lganligi sababli 1561 yildan otasi Iskandarni xon deb e'lon qiladi. 1573 yilda Balxni, 1574 yilda Hisorni, Shahrisabz va Qarshini, 1578 yilda Samarqandni egallaydi. 1582 yilda Toshkentni o'ziga buysundiradi. 1583 yildangina (otasi vafot etgach) rasman xon deb e'lon qilinib, 1596 yilda vafot etgungacha boshqaradi.

Abdullaxon II davrida davlatning iqtisodiy va madaniy hayoti muayyan darajada barqarorlashdi. U ayniqsa qurilish ishlariga katta e'tibor berdi. Uning davrida Buxoro va Qarshi shaharlariga alohida e'tibor berildi.

Ashtarxoniylar sulolasining asoschisi Joni Muhammad Sulton Astraxan xonligida hukmronlik qilgan chingiziylar avlodiga mansub bo'lib, Ivan Grozniy Astraxanni bosib olgach Shayboniylar saroyidan boshpana topgan edi. Bu yerda u Abdullaxonning singlisiga uylanib oila a'zosiga aylangan edi. Shayboniylar sulolai butunlay qirib tashlangach zodogonlar Joni Muhammadga taxtni egallashni taklif qilishadi. Lekin u taklifni o'g'li Din Muhammad Sulton foydasiga taxtdan voz kechadi. Bu vaqtda Obivardda bo'lgan Din Muhammad Buxoroga yetib kelmay halok bo'ladi va uning ukasi Boqi Muhammad xon deb e'lon qilinadi. Jonibekning uchinchi o'g'li Vali Muhammad taxt vorisi deb e'lon qilinadi. Shu tariqa Ashtarxoniylar hokimiyat tepasiga kelib, Buxoro taxtini 1920 yilgacha boshqargan. Muhammad Rahim hukmronligi davridan (1753-1758) boshlab xonlik amirlik deb e'lon qilinadi. 1512 yilda Xorazm mustaqil davlatga aylanadi, biroq Shayboniy xonlar bilan doimiy ravishda o'zaro urushlar bo'lib turgan. Buxoro xonligida siyosiy parokandalik avjiga chiqqan bir paytda XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysi Buxoro xonligidan ajralib chiqib mustaqil davlatga aylanadi. Shu tariqa Orta Osiyo hududida bitta amirlik va ikkita xonlik paydo bo'lib, uzluksiz davom etgan o'zaro urushlarga qaramay bu hududda yashagan xalqlarning madaniy hayotida o'ziga xos yuksalishlar bo'ldi.

Ko'rib chiqilayotgan davrda me'morchilik sohasidagi taraqqiyotni alohida ta'kidlash joiz. Madrasalar, masjidlar, maqbaralar, ko'priklar, bandlar qurilishiga jiddiy e'tibor berildi. XVI-XIX asrlarda qurilgan binolar orasida madrasalar muhim o'rin egallaydi. Buxorodagi Mir Arab (1535-1536), Modarixon (1566),

Abdullaxon (1588-1590), Ko'kaldosh (1568-1569), Abdulazizxon (1662) madrasalari yuksak badiiy bezaklari va mahobatlar bilan ajralib turadi.

Samarqandda bugungi kungacha o'zining go'zalligi bilan dunyoni lol etib kelayotgan, «Samarqandning yuragi» nomini olgan Registon ansamblidagi Sherdor va Tillakori madrasalari quriladi. O'z davrida Samarqandning hokimi bo'lgan Yalangto'sh Bahodir tomonidan 1619-1636 yillarda Ulug'bek davrida qurilgan xonaqohning o'rnida Sherdor, Mirzoyi karvonsaroyi o'rnida 1646-1647 yillarda Tillakori madrasalari qurdiriladi. Sherdor madrasasi ikki qavatli xujralardan iborat. Peshtoq qismida turli sirli koshin va parchalardan ohuni quvib ketayotgan sher va uning orqasidan chiqib kelayotgan quyosh tasviri nihoyatda jimjimador qilib ishlangan. Madrasaning ikki tarafida esa uch qavatli minora qurilgan. Bugungi kunda minoralarning faqat pastki qatori saqlanib qolgan. Madrasaning peshtoq qismida binoning buyurtmachi-qurdiruvchisi (Yalangto'sh Bahodir) va me'morning ismi – Abul Jabbor bitilgan.

Tillakori madrasasi ham Ulug'bek va Sherdor madrasalari qurilish uslublarini takrorlagan holda, ichki bezaklari – tilla suvi yuritilgan «kundal» uslubi bo'yicha qurilgan. Umuman olganda Registon majmuasini qurilish uslubi Buxoro me'morchiligiga xos bo'lib, Chor Bakr me'morchilik ansambliga xos ayrim jihatlarni o'zida aks ettirganligini ko'rish mumkin.

Bu davrda xonaqohlar qurilishiga alohida e'tibor berilgan. Buxorodagi Bahouddin (1544), Karmanadagi Qosim shayx (XVI asrning 80-yillari), Devonbegi (1610-1620), Samarqanddagi Abdiburun (XVII asr) xonaqohlari shular jumlasidandir.

Toshkentda ham bu davrda ajoyib binolar qurilgan edi. Hozirda Chorsuda XVI asrda qurilgan Ko'kaldosh madrasasi bugungi kungacha saqlanib qolgan o'ziga xos qoplamasi bilan ajralib turadi. O'sha yerda Kaffol Shoshiyning maqbara-xonaqosi va hozirgi vaqtda jome' masjid bo'lgan Baroqxon madrasasi qurilgan. Maqbaralar shaklida qurilgan Xevadagi Paxlavon Mahmud, Farg'onadagi Dahmai shoxon, Qo'qondagi Modarixon, Samarqanddagi Abdiberdi binolari imoratlar orasida alohida o'rin tutadi.

Xevada barpo etilgan ko'pgina madrasalar XVII asrga taalluqlidir. Ular orasida Arab Muhammad (1616), Xo'jaberdibiy (1688), Sherg'ozixon (1719-1720), Muhammadamin inoq (1765), Qutlimurod inoq (1809), Shermuhammadbiy (1810), Polvonbobo (1810) va madrasalar orasida eng kattasi Muhammad Aminxon (1851) madrasasini ko'rsatib o'tish mumkin.

1842 yilda Xeva tevaragida Yangi qal'a devori tiklandi. Uning o'nta darvozasi bo'lib, aholisi zich yashaydigan rabotlari, shahar atrofi bog'lari va imoratlarini o'ziga qo'shib oldi. Natijada katta xalqa «tashqi shahar» - Dishanqal'a, ichkarida qolgan «ichki shahar» - Ichanqal'a deb atala boshlandi.

XIX asrning boshlarida Buxoro va Xorazm me'morchiligida qadimiy an'analarni saqlagan holda zamon ruhi bilan boyib bordi. Saroy majmualari, madrasa, masjid, hammom, kasalxonalar va boshqa shunga o'xshash davlat va jamoat binolari qurildi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida nafaqat Buxoro va Xorazmda, balki butun Turkiston va Xurosonda ovoza bo'lgan Oblaqul va Ibrohim Xofizovlar, Mo'minjon Solihov, Shirin Murodov va boshqa ustalar

yetishib chiqqan. Xorazm me'morchilik maktabining sarkori Odina Muhammad Murod, pardozi hamda naqshinkor parchinlarni joylashtirishning sir-sinoatlarini mukammal egallagan usta kulol Nurmuhammad, Abdujabbor, uning o'g'li So'fimuhammad Niyozi va Abdullalardir.

XX asr boshlarida qurilgan Islom Xo'ja minorasi Xevaning dovrug'ini olamga taratib, viqor bilan turibdi. Uning yaratilish tashabbuskori va xomiysi Asfandiyorxonning bosh vaziri Islom Xo'jadir. Xevadagi yana bir obida Qozi kalon madrasasi bo'lib, uning qurilish xarajatlari, qurilishda ishtirok etganlarni ovqatlantirish, ularga ish haqi berish ishlarini huquq ilmining bilimdoni shayxulislom – Salimoxun qozi kalon bo'lgan.

Turkiston Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach o'lkaga yevropacha qurinishdagi me'morchilik uslubi kirib keldi. Milliy an'anaviy uslublar bilan birga rus me'morchiligiga xos uslublar qo'llanila boshlandi. Jumladan, xalq me'morchiligida paxsa, guvala, xom g'isht va yapaloq (musulmon g'ishti) qo'llash bilan birga to'g'riburchak yuzli (salloti) g'isht, faner, tunuka, oyna kabi qurilish ashyolaridan keng foydalanila boshlangan.

Yevropa me'morchiligiga xos bo'lgan ayrim uslublarni o'sha davrda qurilgan Buxoro amirining yozgi saroyi bo'lgan Sitorai Mohi Xosa saroyida ko'rish mumkin. Uni ko'rishda Usta Shirin Murodovning xizmati ayniqsa katta bo'lgan. Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysidagi me'morchilikda asosan «qashqarcha» uslubidan keng foydalanilgan.

So'nggi o'rta asrlarga oid Qarshi shahrida bunyod etilgan me'moriy obidalar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki Amir Temur davrida bunyod etilgan Odina masjididan tashqari boshqa barcha obidalar ko'rib chiqilayotgan davrga taalluqlidir. Ko'kgumbaz jome' masjidi Abdullaxon II davrida qurilgan eng yirik me'moriy obida hisoblanadi. Uning peshtoqida saqlanib qolgan yozuvlar M.Ye. Masson tomonidan o'qilganda 1590-1591 yillar (hijriy 999 yil) da Abdullaxonning buyrug'iga binoan Mir Baqo Bahodir ismli me'mor boshchiligida qurilganligi aniqlangan. Binoning balandligi 38,25 m, yon qismlarining uzunligi 14x14,6 m ni tashkil qilgan.

Charmgar masjid majmuasi XIX asr oxiri - XX asr boshlarida xalq orasida Qo'rg'oncha yoki Xonakoh masjidi nomi bilan mashhur. Uning tarkibiga masjid, darvozaxona, sag'ana (qabr), hovuz va minora kirgan. Masjidning g'arbiy qismida joylashgan qabr ustida qo'yilgan marmar toshda yozilishicha bu yerda taniqli shayx Abdurahmon Naqshbandiy dafn etilgan. Mahallalarda bunyod etilgan guzar masjidlari orasida Chaqar (1860), Qo'rg'oncha (XIX asrning oxiri), Charmgar (XX asr boshlari) masjidlari ham bo'lgan. Qarshi shahridagi me'moriy yodgorliklar orasida madrasalar alohida diqqatga sazovor. XIX asr oxirlaridagi ma'lumotlarga ko'ra Qarshi shahrida 20 ga yaqin madrasa bo'lgan. Bugungi kunda ulardan atigi Shermuhammad, Sharofboy, Xo'ja Abdulaziz, Qilichboy, Bekmir Qozoq madrasalari saqlanib qolgan, xolos.

Shermuhammad madrasasi XVII asr oxiri - XVIII asr boshlarida qurilgan. Ikki qavatli, o'rtasida keng dahliz, atrofida xujralari bo'lgan. Bu yodgorlikda hech qanday sirli koshin ishlatilmagan bo'lsada, yassi ravoqlari va gumbazlari

mohirona qurilgan. Sharofboy madarasasi (XVIII asr) Charmgar mahallasida yashagan Sharofboy ismli kishi tomonidan qurdirilgan.

Qilichboy madrasasi (1903) XX asr boshlarida Qarshida yashagan Qilichboy ismli kishining shaxsiy mablagi hisobiga qurilgan. Xo'ja Abdulaziz madrasasi (1909) qarshilik Xo'ja Abdulazizboy tomonidan qurdirilgan.

Bekmir Qozoq madrasasi (1911) Bekmurodboy tomonidan qurdirilgan. Obida Buxoro uslubida qurilgan. Jami 23 ta xujra bo'lgan. Qarshi hammomi (XVI asr) milliy me'morchilik uslubida qurilgan musulmon hammomi. Abdullaxon tomonidan qurdirilgan.

Qashqadaryo ustida qurilgan ko'prik (XVI asr) ham Abdullaxon tomonidan qurdirilgan. Ko'prikning uzunligi 122,5 m, eni 8,2 m bo'lib, 14 ta ravoqqa birlashtirilib ustiga tosh yotqizilgan. Ko'prikning ikki tomonida ikkitadan to'rtta gumbazli qubba qurilgan bo'lgan. Lekin vaqt o'tishi bilan ular buzilib ketgan edi. Shaharning 2700 yillik yubileyi arafasida ular yana qayta tiklandi.

Bulardan tashqari Qarshi shahri va uning atrofida sardobalar qurilganki, ular o'z navbatida cho'lli hududlardan o'tuvchi karvon yo'llari ustida qurdirilgan. Bunday sardobalar bugungi kunda Qarshi shahrida, Qamashi qishlog'ida, Maymanoq, Kasbi, Nishon, Chilgumbaz, Surxi kabi joylarda saqlanib qolgan. Ko'rib chiqilayotgan davrda kulolchilik, shishasozlik, zargarlik, misgarlik, temirchilik, umuman olganda mavjud yirik shaharlarda hunarmandchilikning 32 dan ortiq turi mavjud bo'lgan. Kulolchilikda sirdan foydalanila boshlanib, turli epigrafik tasvirlar bilan birga turli hayvon va qushlarning tasvirlaridan ham foydalanila boshlangan. Kulolchilikda o'ziga xos maktablar – Marv, Niso, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Tarozi, Kesh kulolchilik maktablari va markazlari paydo bo'lgan.

Shunday qilib, so'nggi o'rta asrlarda o'zaro ichki urushlarning avj olishiga qaramay O'rta Osiyo madaniy hayotida taraqqiyot davom etganligini ko'rish mumkin.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	3
Arxeologiya asoslari faniga kirish	4-8
O'zbekistonda arxeologiya fanining paydo bo'lishi	
va taraqqiyot bosqichlari.....	9-22
Paleolit davri arxeologiyasi	23-47
Mezolit davri arxeologiyasi	48-53
Neolit davri arxeologiyasi	54-60
Eneolit davri arxeologiyasi	61-67
Bronza davri arxeologiyasi	68-75
Temir davri arxeologiyasi.....	76-83
Antik davri arxeologiyasi.....	84-90
Ilk o'rta asrlar davri arxeologiyasi.....	91-96
Rivojlangan o'rta asrlar davri arxeologiyasi.....	97-102
So'nggi o'rta asrlar davri arxeologik yodgorliklari.....	103-107